

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ҲУҚУҚ, БИЗНЕС ВА
СИЁСАТИ ТОҶИКИСТОН

ТКБ - 63,3(0)5

Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ - 947(575,3)

Л32

ЛАТИФЗОДА НАСИБА МИРЗОЁҚУБ

«ТАЪРИХИ ШОҲРУХӢ»-И МУЛЛОНИЁЗИ ХӢҶАНДӢ – ҶАМЧУН
САРЧАШМАИ ТАЪРИХӢ ДАР ОМУӢЗИШИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ
ТОҶИК

Рисола барои дарёфти дараҷаи номзади илмҳои таърих
аз рӯйи ихтисоси 6.1.5 – Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ
ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ

Роҳбари илмӣ:
доктори илмҳои таърих,
Ҷомидзода Ф.М.

ХУҶАНД – 2026

МУНДАРИЧА

НОМГЀИ ИХТИСОРАҲО ВА АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ.....	3
МУҚАДДИМА.....	4-21
БОБИ I. НАҚШИ «ТАЪРИХИ ШОҲРУХӢ»-И МУЛЛОНИЁЗИ ХҶҚАНДӢ ДАР ТАЪРИХНИГОРӢ ВА МАЪХАЗШИНОСИИ ТОЧИК.....	22-55
1.1. Мазмун ва муҳтавои асари «Таърихи ШохрухӢ»-и Муллониёзи ХӯқандӢ.....	22-44
1.2. Ҳаёт ва фаъолияти муаллифи «Таърихи ШохрухӢ» – Муллониёзи ХӯқандӢ	44-55
БОБИ II. ИНЪИКОСИ ҲАЁТИ СИЁСИИ ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ХОНИГАРИИ ХҶҚАНД ДАР «ТАЪРИХИ ШОҲРУХӢ»-И МУЛЛОНИЁЗИ ХҶҚАНДӢ.....	56-103
2.1. Масоили салтанати Шохруххон ва ташаккули Хонигарии Хӯқанд.....	56-70
2.2. Вазъи сиёсии Хонигарии Хӯқанд дар нимаи дуюми асри XVIII.....	70-77
2.3. Ҳаёти сиёсии хонигарии Хӯқанд дар аввали асри XIX.....	78-102
БОБИ III. ИНЪИКОСИ ҲАЁТИ ИҚТИСОДИӢ-ИҚТИМОИИ ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ХОНИГАРИИ ХҶҚАНД ДАР «ТАЪРИХИ ШОҲРУХӢ»-И МУЛЛОНИЁЗИ ХҶҚАНДӢ.....	103-145
3.1. Вазъияти иқтимоию иқтисодии тоҷикони Хонигарии Хӯқанд.....	103 -120
3.2. Шароити табиӣ ва мавқеи таърихию ҷуғрофии Фарғона.....	120-131
3.3. Инъикоси ҳаёти этникии халқи тоҷик дар Хонигарии Хӯқанд дар «Таърихи ШохрухӢ»-и Муллониёзи ХӯқандӢ.....	131-145
ХУЛОСА.....	146-153
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲО.....	153-155
РУЙҲАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҲО).....	156-170
Феҳристи интишороти илмӣ докталаби дарёфти дараҷаи илмӣ аз рӯи мавзӯи диссертатсия.....	170-172

НОМГЎЙИ ИХТИСОРАҶО ВА АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ

ТШ - Таърихи Шохрухӣ

ОМ - Осиёи Миёна

ГГТ - генерал-губернатории Туркистон

ХХ - Хониғарии Хўқанд

АБ - Аморати Бухоро

РСС Ўзбекистон – Республикаи советии сотсиалитии Ўзбекистон

ФЛ ИШАФ ИҚШС - Филиали ленинградии Институти шарқшиносии Академияи Фанҳои Иттиҳоди ҷумҳуриҳои шӯравии сотсиалистӣ

КДО - Китобхонаи давлатии оммавии ба номи М.Е. САЛТИКОВ-ШЕДРИН

БДТХР - Бойғонии давлатии таърихи ҳарбии Россия

БМД ҚТ - Бойғонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон

БМД ҚЎз - Бойғонии марказии давлатии Ҷумҳурии Ўзбекистон

АФ ИҚШС - Академияи фанҳои Иттиҳоди ҷумҳуриҳои шӯравии сотсиалистӣ

АФ РСС Т - Академиям фанҳои РСС Тоҷикистон

АФ РССЎз - Академиям фанҳои РСС Ўзбекистон

ИШАФЎз - институти шарқшиносии академияи фанҳои Ўзбекистон

БМТХД ФР - Бойғонии марказии таърихии ҳарбии давлатии Федератсияи Русия

БМТДР - Бойғонии марказии таърихии давлатии Русия

ДДЛ - Донишгоҳи давлатии Ленинград ба номи А. С. Пушкин

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи рисолаи илмӣ. Таърихнигорӣ, илмест, ки таҳқиқотчиёро ба таҳқиқи ҳодисаю рӯйдодҳои таърихии давраҳои гуногуни он ва баррасии ҳолисонаи онҳо дар асоси омӯзиши сарчашмаҳои таърихӣ омӯхт ва анҷом дод.

Аз ин ҷост, дар замони муосир, ки раванди босуръати ҷаҳонишавӣ барои инсоният зарурате пеш овард, ки таърихи гузаштаи ҷомеаи башариро бо ҳар роҳу равише барои худ амиқ дарёбем, то шахсияти хеш ва ҷи будани ҷомеаи инсониро бештар дарк карда бошем.

Дар асари Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон омадааст: «Ҳамзамон бо маҷрои ҷаҳонишавӣ раванди худшиносии пайгириҳои миллату халқҳо, фарҳангу тамаддунҳо ва кишвару минтақаҳо идома дорад, ки он омили муҳимтарини таҳаввулоти бузурги ҷаҳонӣ дар оғози асри XXI гардида, минбаъд низ сабабгори тағйироту дигаргуниҳои амиқтар шуда метавонад»[116, с.273].

Омӯзиши таърихи халқи тоҷик, бахусус, минтақаҳои шимолии Тоҷикистони имрӯза, ки дар асри XIX ба ҳайати хонигарии Хӯқанд дохил буданд, аз манбаъҳои таърихӣ истифода мешаванд. Аз ҷумла, «Таърихи Шоҳрух»- и Муллониёз Хӯқандӣ яке аз манбаъҳои ба ҳисоб меравад, ки ҷиҳати омӯзиши таърихи халқи тоҷик вобаста ба ҷой ва суқунати сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоию фарҳангии халқи хеш дар ин давраи таърихӣ мавқеи махсусро ишғол мекунад.

Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки манбаъҳои таърихӣ барои омӯзиши давраҳо ва марҳилаҳои гуногуни таърихӣ, аз ҷумла манбаъҳои, ки аз ҷониби муҳаққиқон аз асри XVIII то аввали асри XX навишта шудаанд ва дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик хеле арзишманданд, аҳаммияти хоса доранд.

Сарчашмаҳо ва манбаъҳои таърихӣ маҳсули натиҷаи фаъолияти инсон дар шакли фарҳанги моддӣ ва маънавӣ буда, дар марҳилаҳои гуногуни

таърих ба вучуд меоянд ва маълумоти боэътимодно дар бораи вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии мардум, халқ, сарзамин ва ин ё он давлатҳоро дар бар мегиранд.

«Сарчашмаҳои хаттӣ дар омӯзиши мероси таърихӣ фарҳангии кулли ҷомеаи башарӣ ва инъикоси проблемаҳои гуногуни таърихи қадим, асрҳои миёна ва навини халқҳо, аз он ҷумла халқҳои Осиёи Миёна, махсусан, халқи тоҷик нақши мондагор дошта, дар ҷамъбаст ва муайян кардани нақш ва мавқеи онҳо дар раванди таърих, яке аз пурарзиштарин ва барҷастатарин манбаъ ба шумор мераванд»[1-М, с.23]. Ин сарчашмаҳо маълумот ва далелҳои амиқро, оид ба вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии халқҳои ин ё он минтақа ва даврҳои гуногуни таърихӣ маълумоти муфасссал пешниҳод менамоянд.

Манбаъҳои хаттӣ дар омӯзиши мероси таърихӣ ва фарҳангии тамоми ҷомеаи инсонӣ нақши муҳим доранд, ки масъалаҳои гуногуни таърихи қадим, асримеёнагӣ ва муносири халқҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла мардуми тоҷикро инъикос мекунанд ва аз ҷумлаи арзишмандтарин ва муҳимтарин захираҳо дар ҷамъбаст ва муайян кардани нақш ва ҷойгоҳ дар раванди таърихӣ мебошанд.

Осиёи Миёна яке аз манотиқи муҳимми стратегӣ барои кулли минтақа маҳсуб ёфта, ҳаводис ва воқеаҳо, ки дар ин минтақа рух додаанд, ба манотиқи гирду атрофи он бетаъсир намеронанд.

Чунон чӣ: «Илми таърих аз муҳимтарин донишҳои, ки инсоният аз замонҳои қадим ба онҳо ниёз дошт, фароҳам меорад. Имрӯзҳо, ба шарофати истиқлолияти давлатӣ, муҳаққиқон метавонанд рӯйдодҳои таърихиро дар марҳилаҳои гуногун омӯзанд ва онҳоро дар асоси манбаъҳои таърихӣ ба таври объективӣ таҳқиқ намоянд» [1-М, с.23].

Ин минтақа дар даврҳои муҳталиф ба арсаи муборизаҳои абарқудратҳои давру замони худ табдил ёфтааст. Чун ҳадафи мо, назаре ба як минтақа, замони ин минтақа, амиқтараш нимаи дуими асри XVIII ва нимаи

аввали асри XIX бо така ба асари «Таърихи Шоҳрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандӣ мебошад. Аз ин рӯ, зикр бояд кард, ки дар ин давра дар Осиёи Миёна ду давлати бонуфузе вучуд дошт, ки инҳо Аморати Бухоро бо салтанати хонадони Манғитиён ва хонигарии Хӯқанд бо ҳокимияти хонадони мингҳо буданд.

Бояд қайд намуд, ҳудуди ноҳияҳои Конибодом, Исфара, Ашт, дар баъзе марҳилаҳо қисман Хучанду Истаравшани «вилояти Суғди Тоҷикистони муосири (ба истиснои болооб ва водии Зарафшон) зиёда аз якуним аср аз соли 1709 – 1876» [1-М, с.23] дар ҳаёти ин давлат қарор дошт.

Хӯқанд яке аз қадимтарин шаҳрҳои Осиёи Марказӣ ба ҳисоб рафта, дар сарчашмаҳои таърихӣ ва адабиёти илмӣ бо вожа ва истилоҳҳои гуногун номбар шудааст, ба монанди Қӯқанд, Коканд, Хӯқон, Хавоканд ва Хӯқанд. Аз ин ҷост, ки мо дар рисолаи мазкур истилоҳи Хӯқандро мавриди истифода қарор додем.

Дар асри XVIII- XIX дар ҳаёти сиёсии мардуми Осиёи Миёна ва кишварҳои ҳамҷавор хонигарии Хуқанд нақши муҳим дошт. Хонигарии Хуқанд дар минтақаи васеъ, қариб дар нисф зиёди ҳудуди Осиёи Миёна ҳукумати хешро устувор намуда, сиёсати давлатдориро пеш мебурд.

Тоҷикон аз халқиятҳои таърихии ин минтақа буда, аз замонаҳои қадимтарин дар ин ҷо сукунат доштанд.

Яъне: «Омӯзиши ҳамаҷонибаи таърихи хонигарӣ, ки яке аз марҳилаи муҳимми таърихи халқи тоҷик ба ҳисоб меравад, дар асоси сарчашмаҳои таърихӣ имконият фароҳам меорад, ки паҳлӯҳои торику норавшани давраи мазкурро ҳамаҷониба таҳқиқ намоем»[1-М, с.23].

Асари «Таърихи Шоҳрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандӣ дар қатори сарчашмаҳо яке аз манбаҳои арзишманд мебошад, ки дар бораи таҳқиқи таърихи халқи тоҷик ва сарзаминҳои тоҷикнишини Сӯх, Риштон ва дигар минтақаҳо, замони ҳокимияти хонадони мингҳо аз замони ҳукмронии

асосгузори он – Шохрухбӣ то аҳди Худоёрхон (1845-1876) инъикос менамояд.

«Доир ба таърихи хонигарии Хуқанд беш аз 40 сарчашмаи таърихӣ мавҷуд аст. Дар сарчашмаҳои мазкур таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии хонигарии мазкур ва кишварҳои ҳамҷавори он ба таври бояду шояд инъикос ёфтааст. Доир ба таърихи хонигариҳои Осиёи Миёна, махсусан хонигарии Хуқанд дар сарчашмаҳои таърихӣ маълумоти фаровон мавҷуд аст. Муаррихони ин давра асарҳои худро бештар дар асоси сарчашмаҳои гуногун, мувофиқи ахбори иштирокдорони воқеаҳо таълиф карданд» [1-М, с.23], бинобар маълумоти онҳо дар илми таърихшиносӣ ва омӯзиши масъалаҳои муҳими ин давра аҳамияти калони илмӣ дорад.

Яке аз сарчашмаи муҳими таърихӣ ҳавзаи таърихшиносии Хуқанд “Таърихи Шохрухӣ”-и Мулло Ниёз Муҳаммад Хуқандӣ ба ҳисоб меравад. Мулло Ниёз Муҳаммади Хуқандӣ соли 1802/1803 таваллуд шудааст. Мувофиқи маълумоти асари мазкур бобои муаллиф Ғарибдӯст ясовул, амакаш Худайқули баҳодур ва бародаронаш дар муҳорибаҳои ҳарбӣ ба ҳалокат расидаанд. Ҳамаи онҳо дар хизмати ҳарбии хонҳои Хуқанд қарор доштанд. Падари муаллиф Мулло Ашур Муҳаммад дар охири соли 1820 ё аввали соли 1821 дар ҳайъати лашкари Умархон дар муҳосираи қалъаи Қиззах ҳалок шудааст. Аз маълумоти асар бармеояд, ки фаъолияти ҳарбии падар ва амаки муаллифи асар бо яке аз шахсияти баруманди ин давра Раҷабқушбегӣ, ки аз мардуми кӯхистони тоҷик ба ҳисоб мерафт, робитаи қавӣ дорад. Гузашта аз ин Мулло Ниёз Муҳаммади Хуқандӣ дар чараёни инъикоси воқеаҳо вобаста ба фаъолияти бобояш этноними “тоҷик”-ро илова намуда, худро низ тоҷик номидааст.

Ҳамин тариқ, дар ин давра дар Хонигарии Хуқанд навиштани таърихномаҳо ба ҳукми анъана даромада буд. Дар асари «Таърихи Шохрухӣ»-и Мулло Ниёзи Хуқандӣ оид ба таърихи давлати Хонигарии Хуқанд маълумоти муфасссал, гарон ва пузориш оварда шудааст. «Таърихи

Шохрухӣ» таърихи давлати Хонигарии Хӯқандро аз ибтидои асри XVIII то ибтидои солҳои 70-уми асри XIX, яъне қариб тамоми давраи мавҷудияти онро дар бар мегирад. Асар доираи ҷуғрофии ҳодисаҳо ва воқеаҳои водии Фарғонаро дар ин марҳилаи таърихӣ дар бар мегирад. Агар дар шароити кунунӣ ба ин минтақаи ҷуғрофӣ назар намоем, маълум мегардад, ки Фарғонаи таърихӣ қисме аз минтақаҳои Тошканд, Қазоқистони Ҷанубӣ, Тоҷикистон, Қирғизистон, Туркистони Шарқӣ ва баъзе минтақаҳои Шарқи Наздик, минҷумла Шимоли Афғонистон, Читрал ва Кашмирро низ дар бар гирифтааст.

Муаллифи асари мазкур шахсе мебошад, ки худ, дар ҳақиқат, шоҳиди бевоситаи аксари ҳаводис ва воқеаҳои рухдодаи ин давра будааст. Яъне, бо чашми хеш аксари он ҳодисаҳо ва воқеаҳоро мушоҳида намуда, рӯи қоғаз сарчашмаи таърихиро офаридааст. Зеро муаллиф ҳаводису воқеаҳоро бо тақя ба андешаи худ навиштааст, аз ин рӯ, нигоштаҳои ӯ ҷои аҳаммияти муҳим мебошанд, зеро ки воқеияти асли ин даврро инъикос мекунанд.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Асари «Таърихи Шохрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандӣ ба ҳайси манбаи таърихӣ барои омӯзиши таърихи халқи тоҷик то ба ҳол мавриди таҳқиқ дар шакли диссертатсионӣ қарор дода нашуда буд. Маврид ба зикр аст, ки паҳлуҳои мухталифи ин асар аз ҷониби муҳаққиқон ва донишмандони мухталифи диёр ва кишварҳои ҳамсоя ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст. Аммо дар шакли мукамал таҳқиқи ин асар то ба ҳол анҷом дода нашудааст. Ҳамзамон, таърихи халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX, дар радифи халқҳои дигар Осиёи Миёна, давраи муҳим ба шумор меравад.

Тавре маълум аст, барои равшан кардани вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ фарҳангӣ ва заминаҳои воқеаҳои таърихӣ ин давра омӯзиши ҳаматарафаи тамоми маводи дастрасшуда, аз ҷумла маҳазҳои хаттии таърихӣ зарур аст. Тибқи талабот ҳангоми таҳлили масъалаҳои муҳимӣ таърихи халқи тоҷик дар давраи ҳукмронии Хонигарии Хӯқанд аз маълумоту

маводҳои таърихӣ дар онҳо мавҷудбуда, зиёдтар мавриди истифода қарор гирад. Аз ин рӯ, ҷиҳати баррасӣ ва омӯзиши ин мавзӯ ва комилан фаро гирифтани он доираи таҳқиқотро ба чунин гурӯҳҳо ҷудо намудан мумкин аст:

Ба **гурӯҳи якум** сарчашмаҳои таърихӣ, ки дар давраи мазкур офарида шуда, ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Хонигарии Хӯқандро дар нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX фаро гирифтаанд. Ба монанди Хучамқулибек Балхӣ, [94, с.265] Мирзоолим Мушриф,[59] Худоёрхонзода [95], Иброт [37,с.287] Мирзо Шамси Бухорӣ [57, с.39] истифода бурда шуданд. Дар байни маъхазҳои хаттӣ, ки ба мо расидаанд, асари Маҳмуд Ҳаким Сайфонӣ ибни Домулло Шодӣ Муҳаммади Фарғонӣ «Хуллас-ат-тавориҳ» таваҷҷуҳи зиёд дорад [55]. Дигар маъхазе, ки инъикоси таърихи Хонигарии Хӯқандро дар бар мегирад, «Хулосат-ул-аҳвол» («Хулосаи ҳолатҳои ҳаёт») мебошад, ки солҳои 1282/1865 дар Тошканд таълиф шудааст. Муаллифи он Абу Ubайдуллоҳ Муҳаммад ибни Султонхоча, маъруф ба Эшонхоча Қорӣ Тошкандӣ мебошад. Маъхаз бо номи « афарномаи Худоёрхонӣ» - Абдулғафурбия ба рӯйдодҳои марбут ба озод шудани Худоёрхон аз тобеияти қипчоқҳо ва намояндаи онҳо Муслиммонқули Қипчоқ бахшида шудааст. «Тавориҳи манзума» («Маҷмуаи хронограммаҳо»)-и Имом Алӣ қорӣ Қундузи-Комӣ, ки дар Қундуз (Афғонистон) ба дунё омадааст, солҳои 1824-25 дар Кошғар зиндагӣ кардааст ва солҳои 1828-1830 дар Бухоро бо фармони амир Насрулло очерки « Дурач-ат-точ» («Тоҷи гарданбанд»)-ро таълиф мекунад. Китоби «Чангномаи Худоёрхон» («Китоби чангҳои Худоёрхон»)-и Мулло Шамсӣ (Шавқӣ), ки зодаи деҳаи Калваки вилояти Намангон мебошад дар соли 1853 таълиф шудааст. Ин асар аз муборизаи Худоёрхон ва тарафдорони ӯ бар зидди қипчоқҳо ҳикоят мекунад.

Дар сарчашмаҳои олимони рус баъзе масъалаҳои ҳаёти сиёсӣ, ҳолати ҷуғрофӣ ва иқтисодии хонигарии Хӯқанд баён карда мешавад.

Ба омӯзиши асари «Таърихи Шохрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандӣ олими рус Б. В. Лунин машғул гардидааст. Вай таърихи кашф, интишор, тарҷума ва омӯзиши онро аз ҷониби Н. Н. Пантусов ва В. В. Бартолд [49, с. 45-46, с.64] ҳамчун сарчашмаи таърихӣ чоряки охири асри XIX нишон дода, инчунин аҳаммиати наشري онро барои рушди илми таърихнигорӣ ва шарқшиносӣ кайд кардааст [48, с.135-136, с.233-234]. Б. В. Лунин таърихи фақат қадамҳои аввалини омӯзиши « Таърихи Шохрухӣ» -ро тавсиф кардааст. Аммо масъалаи омӯзиши ин асар дар охири асри XIX аз ҷониби шарқшиносони дигар, ки адабиёти асри XX-ро таҳлилу баррасӣ кардаанд, омӯхта нашудааст.

Умуман, бозёфти « Таърихи Шохрухӣ» соли 1876 ба вуқӯъ пайваستا, онро Н. Н. Пантусов дар Хӯқанд дарёфт кардааст ва Г. А. Колпаковский ду нусхаи асари номаълуми таърихиро ба даст овардааст. Ин ду асар дастнависи «Таърихи Шохрухӣ» буданд. Яке аз онҳо шакли номукамал дошт [78,с.467]. Аллакай дар охири солҳои 70-ум асри XIX мавҷудияти асари мазкур аз тарафи шарқшиносони Аврупои Ғарбӣ маълум гардид [10, с.163].

Таҳлили ин сарчашмаҳо имкон медиҳад, ки оид ба хонигарии Хӯқанди асрҳои гузашта бо маълумотиҳои муҳим шинос шавем [32, с.159-160].

Ба **гурӯҳи дуюми таҳқиқот** - осори илмӣ муаррихони даврони Шуравӣ, оид ба масоили гуногуни ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии халқи тоҷик дар таркиби Хонигарии Хӯқанд маълумот дода мешавад [60, с.165-166].

Аллома Бобочон Ғафуров дар осори хеш – китоби «Тоҷикон» рӯзе ба мулки Хӯқанд маълумотиҳои ҷолибе баён доштааст. Аз нигоҳи ӯ, ки Хӯқанд мулки мустақиле буд ва дар истиқлолу мустақил шудани он нақши ҳокимони он, аз ҷумла Олимхон хеле бузург мебошад. Дар замони ҳукумронии Олимхон Хӯқанд ба хонигарӣ табдил ёфта, қаламравии худро хеле васеъ намуд. Дар аҳди яке аз хонҳои дигари хонигарӣ – Умархон, юришҳо ба муқобили Қаротегин, Дарвоз ва дигар минтақаҳои Тоҷикистони ҳозира ва Осиёи Миёна тақвият пайдо карданд. Ин юришҳо ба мақсади васеъ намудани

худуди хонӣ, ҷиҳати мустаҳкам намудани нуфуз ва ҳукмронии кишвар дар Осиёи Миёна байни хонигарии Хӯқанд ва аморати Бухоро ва оқибатҳои даҳшатноки он хусусиятҳои хоси ин давра мебошанд [27]. Набиев Р. Н. дар асари худ «Из истории Кокандского ханства: (Феодальное хозяйство Худоярхана)» ҳуҷҷатҳои бойгонӣ ва маъхазҳои дастнависро мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор дода, муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва таърихи сиёсӣ ва ҳоҷагидории Хонигарии Хӯқандро дар солҳои 40-70-уми асри XIX таҷассум намудааст. Дар асар раванди дар дасти Хон ва дарбори ӯ мутамарказ шудани молу мулки манкул ва ғайриманкул, шаклу усулҳои истисмори деҳқонони меҳнаткаш, сохт ва сохтори идоракунии ҳоҷагии хонӣ ошкор карда шудааст [65].

Китоби Муллониёзи Хӯқандӣ «Таърихи Шохрухӣ» дар бораи ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии халқҳои Осиёи Миёна маълумоти дақиқ додааст, ки дар осори олимони давлатҳои Осиёи Марказӣ тадқиқ карда шуда, дар бораи мавзӯҳои гуногуни ҳаёти тоҷикони ин минтақа, яъне Хонигарии Хӯқанд маълумот додаанд [12].

Ба **гурӯҳи сеюми таҳқиқот** бозҷустҳои илмӣ олимони даврони истиқлолият, ки дар рушди илми таърихшиносии тоҷик саҳми худро гузоштаанд, дохил карда шуд. Аз ҷумла, Эмомалӣ Раҳмон [116], Р. М. Масов [54], М. Шакурӣ [61], Масрури Абдуллоҳ [7], О. Қ. Каримов [41], Салими Аюбзод [84] ва дигарон. Махсусан, дар асари дучилдаи « Таърихи халки тоҷик» - и муаррихи барҷаста Н.О. Турсунов, ки зери таҳрири академик Н. Неъматов ба анҷом расидааст, оид ба тоҷикони хонигарии Хӯқанд маълумотҳои ҷолиб оварда шудааст [90].

Тазаккур бояд кард, ки дар ҷилди чоруми китоби бунёдии «История таджикского народа» зери назар ва таҳрири академик Р.М. Масов оид ба паҳлуҳои гуногуни масъалаи мазкур маълумот ҷой дорад [35].

Гурӯҳи чорум, сарчашмаҳое, ба монанди рисолаҳои докторӣ ва номзадӣ мебошанд. Муаллифони ин рисолаҳои илмӣ паҳлуҳои мухталифи

Хонигарии Хӯқандро ба риштаи таҳқиқ кашидаанд. Масалан, Елшибаев С. К. дар рисолаи илмӣ худ таҳти мавзуи «Южный Казахстан и Кокандское ханство в середине XIX веков», ки дар Душанбе соли 2013 ба таърифи расидааст, дар бораи Хонигарии Хӯқанд маълумот дода, қайд менамояд, ки: «Хонигарии Хӯқанд дар нимаи дуюми асри XVIII аз ҷиҳати сарҳад танҳо бо водии Фарғона маҳдуд буд, лекин ибтидои асри XIX ба як воҳиди мустақили сиёсӣ табдил ёфта, ҳамчун давлати паҳновар машҳур гардид. Барои мустақам намудани Хонигарии Хӯқанд забт кардани Тошканд аҳаммияти калон дошт, зеро он аз замонҳои қадим ҳамчун маркази иқтисодӣ сиёсии сокинони муқимӣ ва халқҳои бодиянишини қазоқҳои ноҳияҳои шимолу шарқии Осиёи Миёна мақоми бузург дошт. Аз ин лиҳоз, соли 1809 Олимхон (1799-1810) бар зидди Тошканд юриши ҳалқунанда пеш гирифт. Тобеъ кардани Тошканд ба Хӯқанд пешравиӣ минбаъдaro дар дашти қазоқ хеле осон кард» [5].

Бояд қайд кард, ки Турсунов Б. Р. дар рисолаи докториаш бо номи «История политической жизни Кокандского Ханства (с 1709 г. до первой половины 50-х годов XIX в.» ишора бар он дорад, ки «асари таърихнигори маъруфи мактаби Хӯқанд Ниёз Муҳаммади Хӯқандӣ, ки онро «Ибрат - ул - Ҳавокин» ном мебаранд, боз бо номи дигар, яъне «Таърихи Шохрухӣ» низ маъруф мебошад. Ин асар, асари таърихӣ буда, дар он маълумоти хеле зиёде роҷеъ ба ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии Хонигарии Хӯқанд мавҷуд мебошад.

Муаллиф дар асари хеш роҷеъ ба зуҳур ва пароканда шудани Хонигарии Хӯқанд маълумоти ғуруриро фароҳам овардааст. Дар асар роҷеъ ба ҳонаводаи Минг, шахсиятҳои бузурги сиёсӣ, ки дар зиндагии сиёсии хонигарӣ ғайбона ширкат варзидаанд, маълумоти муфассал оварда, инчунин роҷеъ ба қавмҳои гуногун ва нақши онҳо дар ҳаёти ҷамъиятию сиёсии давлат ахбори ҷолиб пешниҳод намудааст» [74].

Ба **ғуруҳи шашум** бошад, матбуоти даврӣ дохил мешавад [9]. Дар матбуоти даврӣ низ донишмандони риштаҳои мухталиф, қабл аз ҳама,

таърихнигорон роҷеъ ба давраи мавриди зикр мақола ва навиштаҳои диққатҷалбкунандаро ба чоп расонидаанд, ки дорои иттилооти арзишманд мебошанд. Мо низ дар навбати хеш, аз он мақола ва навиштаҳо барои тақвияти андеша бобати тасбити ин ё он масоил мавриди истифода қарор додем.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Таърих арсае мебошад, ки дар он сарнавишти миллат ва Ватан ҳаллу ҷасл мешавад, аз ин рӯ, омӯзиши гузашта ба хоҳири ободии оянда мебошад. Дар ин робита диссертатсияи мазкур низ дар ҷаҳорҷӯби нақшаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи таърих ва диншиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, бо «**Таърихнигории таърих ва фарҳанги халқи тоҷик аз давраи бостон то замони муосир**» барои солҳои 2021-2025 тасдиқ гардида, амалӣ гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади ниҳоии таҳқиқоти рисолаи илмӣ дар асоси маълумоти тасдиқшуда воқеи, дар натиҷаи таҳқиқу омӯзиши маълумотҳои «Таърихи Шохруҳӣ»-и Мулло Ниез Муҳаммад Хукандӣ муайян намудани мазмун ва мундариҷаи асар, муайян намудани ҳаёт ва фаъолияти муаллифи асар, таҳлили вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии хонигарии Қўқанд дар асрҳои XVIII - XIX, бозгу намудани нақши тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ҳарбии хонигарӣ, шиносӣ бо вазъи мулкҳои тоҷикнишини қаламрави Осиёи Марказӣ ва ғайраҳо ба шумор меравад.

Омӯзиш ва таҳқиқи асари мазкур ба мо имкон дод, ки дар бораи таърихи Хонигарии Хўқанд ва зиндагӣ фаъолияти тоҷикони водии Фарғона, Хучанд ва Истаравшан маълумотҳои назаррас ба даст биоварем.

Вазифаҳои таҳқиқот. Ҷараёни таҳқиқи мавзӯ ва баррасии объективонаи он зарурати иҷрои вазифаҳои зеринро ба миён гузошт:

- баррасӣ ва омӯзишу таҳқиқи мавзуи мазкур аз мавқеи назариявӣ;
- тадқиқоти таърихи халқи тоҷик ва таҳқиқи мавзеъҳо ва сарзаминҳои тоҷикнишиш дар нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX дар асоси асари «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ;
- дар асоси асари «Таърихи Шохрухӣ» -и Муллониёзи Хӯқандӣ ифода ва таҷассум кардани воқеияти ҳукмронии ҳокимони Хонигарии Хӯқанд ва фаъолияти ҳукуматдорони он;
- дар омода намудани рисолаи диссертационӣ аз худ намудани дигар сарчашмаҳои таърихӣ доир ба мавзӯ ва давраи таҳқиқот барои қиёс;
- равшанӣ андохтан ба масъалаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва дипломатии нимаи дуюми қарни XVIII ва нимаи аввали қарни XIX ва амсоли инҳо.

Навгонии илмӣ таҳқиқот аз мавридҳои зерин иборат мебошанд:

- нахустин бор китоби «Таърихи Шохрухӣ» -и Муллониёзи Хӯқандӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик дар заминаи таҳқиқоти илмӣ мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст;
- дар рисола ба масъалаҳои ташаккули Хонигарии Хӯқанд, ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Хонигарии Хӯқанд ва инъикоси таърихи халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX, ҳукмронии Абдулкаримбӣ, Ирдонабӣ, Норбутабӣ, Олимхон, Умархон, Мадалихон (Муҳаммадалихон), Шералихон ва Худоёрхон (давраи аввали ҳукмронӣ онҳо) возеҳ нишон дода мешавад;
- Дар асоси сарчашмаҳои гуногун ва фаровон оид ба ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангии Хонигарии Хӯқанд дар таърихнигорӣ кишвар таҳлили он маҷмуи таҳқиқоти мазкур татбиқ мегардад. Дар вобастагӣ бо тадқиқот оид ба таърихи халқи тоҷик, мавзеъҳо сарзаминҳои тоҷикнишин, ки дар асари номбурда обективона нишон дода шуда, воқеаҳои таърихро дарёфт намуда, ҳулосаҳо натиҷаҳо бароварда шудаанд;
- дигар сарчашмаҳои таърихӣ, адабиёти илмӣ, ки дар онҳо вазъи сиёсӣ фарҳангии нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX, махсусан,

таърихи Хонигарии Хўқанд ба таври гуногун омӯхта ва нишон дода шудааст, аз назари Муллониёзи Хўқандӣ дар асари «Таърихи Шохрухӣ» масъалаи мазкур низ мавриди таҳлил қарор гирифта, аз нуқтаи назари илмӣ киёсгузорӣ шудааст. Дар чараёни омӯзишу таҳлили ин асар амиқ гардид, ки дар асари «Таърихи Шохрухӣ» маълумоти фаровон доир ба Хонигарии Хўқанд пешкаш шудааст, ки вазъ ва ҳолати таърихро акс намуда, ахбороти хусусияти иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар бар мегирад;

- дар диссертатсияи мазкур дар асоси таҳлили сарчашмаҳои хаттӣ ва илмӣ замони ҳукмронии намоёндогани хонаводаи минг дар Хонигарии Хўқанд омӯзиши таърихи халқи тоҷик таҳқиқ карда шудааст. Моҳияти сиёсати истилогаронаи хонҳои Хонигарии Хўқанд ба мақсади васеъ намудани ҳудуди давлат, аз ҷумла забти вилоятҳои суқунати қабоили қирғизу қазоқ ва сохтмони қалъаҳои сершумор баён ва баррасӣ гардидааст;

- воқеаҳои таърихӣ марбут ба истилои хонигарии Хўқанд аз ҷониби амирони Бухоро, қатли оилаи хонӣ ва аз ҷониби Россияи подшоҳӣ барҳам додани хонигарӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст;

- таҳлилҳо нишон доданд, ки ҳарчанд ҷанбаҳои алоҳидаи асари «Таърихи Шохрухӣ» Муллониёзи Хўқандӣ ба сифати манбаи таърихӣ мавриди омӯзиши пажӯҳишгарон қарор гирифтааст, лекин мо онро ҳамчун сарчашма дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик нишон додем;

- хангоми таҳқиқ маълум гардид, ки аз ҷониби олимони ватанӣ ба масъалаи мазкур кам эътибор дода шуда, мавриди омӯзиш қарор дода нашудааст. Аз ин лиҳоз, муайян кардани мақому манзалати халқи тоҷик, ҳамчун халқи муқимӣ дар Хонигарии Хўқанд ва минбаъд вилояти Фарғонаи кишвари Туркистон таҳқиқоти ҷиддиро талаб менамояд.

- **Асосҳои назариявии таҳқиқот.** Дар диссертатсия, мо, усулҳои илмӣ омӯзиширо оид ба таҷассуми таърихи Хонигарии Хўқанд (нимаи дуҷуми асри XVIII ва аввали асри XIX) аз рӯйи асари «Таърихи Шохрухӣ» -и Муллониёзи Хўқандӣ ба қор бурда, бавижа, ба истифодаи усули объективияти илмӣ ба

хайси яке аз дастурҳои асосии илми муосири таърих ва таърихнигорӣ таваҷҷуҳи махсус доштем;

- ҳамчунин, зимни омӯзиш ва баррасӣ, мо, қабл аз ҳама, ба кулли ҷанбаҳои таҳқиқотӣ таваҷҷуҳи вижа зоҳир намуда, дар ҷараёни таҳқиқот риояи истифодаи усули диалектикаи илмӣ - таърихӣ, сиёсӣ ва фарҳангиро роҳандозӣ намуда, тамоми ҷузъиёт ва алоқаи сабабиву натиҷавии афкори сиёсӣ фарҳангии халқи тоҷикро дар нимаи дуҷуми қарни XVIII ва ибтидои қарни XIX, ки дар асари мазкур ба таври воқеъбинона инъикоси ҳудро ёфтаанд, мавриди омӯзишу баррасӣ қарор додем.

- ҳамин тариқ, чунин равишҳои илмии таҳқиқотӣ, ба монанди шарҳу тавсифи адабиёти илмӣ ба арзишҳои умумиинсонӣ ва миллӣ асосёфта, усулҳои хронологӣ - сулолавӣ, таърихӣ-муқоисавӣ, статистикӣ, генеологӣ, усули умумии универсалӣ, баён, детерминизм ва амсоли инҳо ба таври васеъ мавриди истифода қарор дода шуданд.

- бо равиши муқоисавӣ-таърихӣ пайдоиши Хонигарии Хӯқанд ҳамчун давлати феодалӣ нисбат ба дигар асарҳои таърихӣ, ки дар бораи таърихи ин давлат маълумот медиҳанд, қиёсгузорӣ шудааст. Инчунин, зимни таҳқиқ аз равиши масъалагузорӣ-солномавӣ мавриди истифода қарор дода, ҳудуди мавзӯи таҳқиқро мушаххас кардем. Дар ин робита, роҷеъ ба пайдоиш, замони ҳукумат ва сукути Хонигарии Хӯқанд маълумоти муфасссал ва қонёқунанда бо тақя ба китоби «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ таҳия намудем.

Объекти таҳқиқот. Асари «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ ва таҳқиқотҳое, ки роҷеъ ба ин асар анҷом дода шудаанд, объекти таҳқиқоти моро ташкил медиҳанд. Зимни омӯзиши ин асар ба паҳлу ва масоили мухталифе, ки дар ин асар мунъакис карда шудаанд, таваҷҷуҳ зоҳир карда шуд. Дар асар роҷеъ ба пайдоиш, ҳукумат ва сукути Хонигарии Хӯқанд ва масоили марбута ба ин хонигарӣ, ҳаёт ва фаъолияти муаллифи «Таърихи Шохрухӣ», шароити табиӣ ва мавқеи таърихӣ ҷуғрофии Фарғона, вазъи

сиёсии Осиёи Миёна дар нимаи дуюми асри XVIII ва ибтидои асри XIX, таърихи иҷтимоию иқтисодии Хонигарии Хӯқанд суҳан меравад.

Мавзуи таҳқиқот таҳлилу баррасии асари «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ дар омӯзиши таърихи ҳалқи тоҷик ба ҳисоб меравад.

Марҳала, макон ва давраи таҳқиқот. Марҳалаи таҳқиқот солҳои 2022-2026-ро дар бар гирифта, ба давраи унвонҷӯи аз рӯи ихтисоси 6.1.5 – Таърихшиносӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ мутобик мебошад. Дар ин марҳала интихоби мавзуи диссертатсионӣ ва роҳбари илмӣ, таҳияи нақшаи инфиродии кор, ҷамъоварӣ ва омӯзиши сарчашмаҳои бойгонӣ, адабиёти илмӣ ва маводҳо, таҳлил ва низомбандии маълумоти ғирдовардашуда, навиштани матни диссертатсия, интишори мақолаҳои илмӣ аз рӯи натиҷаҳои таҳқиқот, инчунин иштирок дар конференсияҳои илмӣ байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ амалӣ гардид.

Макони асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ кафедраи таърих ва диншиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон мебошад.

Аз нигоҳи замонӣ, таҳқиқот аз аввали асри XVIII то солҳои 70-уми асри XIX-ро фаро мегирад, ки ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодии хонигарии Қӯқанд, ки дар асари Мулло Ниёз Муҳаммад Хӯқандӣ инъикос ёфтааст, ташкил медиҳанд. Яъне рисолаи илмӣ раванди ташкилёбӣ ва рушди ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангии хонигарии Қӯқандро фаро мегирад.

Пойгоҳи сарчашмавии таҳқиқот. Сарчашмаи маълумот, пеш аз ҳама, китоби «Таърихи Шохрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандӣ, тарҷумаи ин асар бо номи «Мулла Нияз Муҳаммад «Таърихи Шохрухи» (Шахрухова история), ки аз ҷониби Н.Пантусов дар Қазон соли 1885 ба таъъ расидааст, асари Бейсембиев Т. К. «Тарихи Шахрухи» как исторический источник», Феҳристи дастхатҳои шарқии Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон ҷилди 1 (дар зери таҳрир ва иштироки профессор А.М. Мирзоев ва профессор А. Н. Болдирев,

Сталинобад – 1960) ва амсоли инҳо мебошанд. Ба ҷуз аз ин, маводи бойгонӣ, бахусус, асноди Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, асноди Бойгонии таърихӣ давлатии Россия (РГИА) ва асноди Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Ўзбекистон (БМДРУЗ) ба сифати сарчашма истифода шудаанд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

– Асар «Таърихи Шохрухӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад Қўқандӣ, ки бо номи «Ибрат-ул-хавоқин» низ маъруф аст, ҳамчун сарчашмаи муътамад, мукамал ва дорои хусусияти энциклопедӣ дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик дар асрҳои XVIII – XIX хизмат мекунад. Он ягона ва аввалин манбае мебошад, ки масъалаҳои мубрами вазъи сиёсӣ, иқтимоӣ-иқтисодӣ ва ҳарбию фарҳангии мулкҳои тоҷикнишини Осиёи Марказиро дар давраи ҳукмронии сулолаи Минг ба таври ҳолис ва воқеъбинона фаро гирифтааст;

– Дар асоси таҳлили амиқи матни сарчашма исбот гардид, ки тоҷикон ва хусусан мардуми кӯҳистонӣ (Қаротегин, Дарвоз, Кулоб, Ҳисор, болооби Зарафшон) дар сохтори ҳарбӣ-сиёсӣ ва идории Хонигарии Қўқанд нақши муҳим ва ҳалқунанда доштанд. Муаллифи асар, Мулло Ниёз Муҳаммад, ки худ аз аҷдоди тоҷикони Қаротегин аст, ҳангоми тасвири воқеаҳо этноними «тоҷик»-ро пайваста ва бо ифтихор истифода бурда, саҳми намояндагони халқи тоҷикро (ба монанди Рачабқушбегӣ ва дигарон) дар ҳифзу идораи хонигарӣ равшан нишон додааст;

– «Таърихи Шохрухӣ» на танҳо солномаи сиёсӣ, балки сарчашмаи нодири ҷуғрофияи таърихӣ, этнография ва топонимикаи Осиёи Марказӣ мебошад. Асар оид ба сохтори табиӣ, шаҳрсозӣ, роҳҳои савдо, мулкҳои тоҷикнишини Хучанд, Ўротеппа (Истаравшан), болооби Зарафшон, Ҳисору Қўлоб ва мулкҳои Помир маълумоти бебаҳо ва муфассалро фаро гирифтааст;

– «Таърихи Шохрухӣ» ба ҳайси сарчашмаи аввалин ва бевосита раванди тасарруфи хонигарии Осиёи Марказӣ, бахусус Хонигарии Қўқандро аз ҷониби лашкари Русияи подшоҳӣ дар нимаи дуюми асри XIX

фаро мегирад. Мулло Ниёз Муҳаммад ҳамчун иштирокчӣ ва шоҳиди бевоситаи ин задухӯрдҳо (аз ҷумла муҳосира ва тасхири қалъаҳо), тафсилотеро зикр мекунад, ки дар дигар солномаҳои таърихнигории он замон дучор намешаванд.

Аҳаммияти назариявӣ ва илмию амалии таҳқиқот. Диссертатсияи мазкур аҳаммияти илмӣ-назариявӣ ва амалӣ дошта, натиҷаю хулосаҳои он метавонанд бо мақсади густариши таҳқиқоти илмӣ аз сӯи магистрантон, унвонҷӯён, аспирантон ва дигар алоқамандони соҳа ва таърихнигорӣ мавриди истифода қарор дода шуд. Инчунин, мухтаво ва мазмунӣ ин рисоларо метавон зимни таҳияи осори таърихӣ перомунӣ халқи тоҷик дар нимаи дуюм қарни XVIII ва нимаи аввали қарни XIX мавриди истифода қарор дод. Ҳамчунин зимни хондани курсҳои махсус роҷеъ ба ин мактаи замони таърихи халқи тоҷик аз ин сарчашмаҳо мавриди истифода қарор дод.

Дар шароити имрӯза, ки дар ҷумҳуриҳои ҳамсоя тарҷума ва нашри тамоми сарчашмаҳо ва асарҳои асримиёнагӣ бо суръати баланд чараён дорад, таваҷҷуҳ ба омӯзиши онҳо афзоиш ёфтааст. Дар ин замина, мавриди баррасӣ қарор гирифтани ин асар моро водор сохт, то ҷанбаҳои гуногуни онро таҳқиқ намуда, ба таърихи яке аз даврҳои муҳими халқи тоҷик ва сарзаминҳои тоҷикнишин дар даврони нав аз нав рӯшанӣ андозем. Зеро ҳудуди вилояти имрӯзаи Суғд дар солҳои 1709–1876 дар ҳаёти хонии Хӯканд қарор дошт.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқотро пешниҳоди андешаҳо оид ба мазмун ва моҳият, шарҳи маълумоти мавҷуда, дақиқии маълумот, кифоягии ҳаҷми маводи диссертатсионӣ, коркарди натиҷаҳои бадастомада, ҳаҷми интишорот, таҳлилу баррасӣ, муқоисаи илмию амалӣ ва таҳлили таърихнигории маводи мавҷуда таъмин менамоянд. Хулоса ва тавсияҳо асосан дар асоси таҳлили илмӣ натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва амалӣ пешниҳод шудаанд. Мавқеи муаллиф ва хулосаҳои ӯ аз рӯйи мавзӯи таҳқиқшаванда дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои ҳавзаи таърихнигории

Қўқанд, махсусан асари «Таърихи Шохрухӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммади Хўқандӣ ва дигар таҳқиқотҳои муаррихон, маъхазшиносони маъруф пешниҳод гаштааст.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ ва муҳтавои он ба тартиби муқарраршудаи таълифи диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илмҳои таърих аз рӯйи ихтисоси 6.1.5 – Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ мутобиқат менамояд. Мундариҷа ва мазмуни диссертатсия, пеш аз ҳама мутобиқ ба бандҳои талаботи муқарраргардидаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба дарёфти дараҷаи илмии шиносномаи ихтисоси илмӣ мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ дар он ифода меёбад, ки:

- диссертант перомунӣ ин асар маводи зиёдеро мавриди омӯзиш қарор дода, ба ҳулосае омадааст, ки асари «Таърихи Шохрухӣ» - и Мулло Ниёзи Хўқандӣ дар омӯзиши таърихи хонигарии Хўқанд дар нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали қарни XIX ба унвони манбаи муҳимми илмӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик хеле муҳим мебошад;

- муаллифи диссертатсия бо кӯшишҳои илмӣ дар конференсияҳои сатҳи гуногун бо маърузаҳои илмӣ баромад кардааст;

- муаллифи диссертатсия пас омӯзиши амиқ ва ҳамаҷонибаи адабиёт ва сарчашмаҳои илмӣ роҷеъ ба мавзуи мавриди назар андешаҳои ҳудро дар шакли рисолаи илмӣ таҳия намудааст, ки аксаран ин кӯшишҳо ба таври мустақилона сураат гирифтаанд;

- саҳми шахсии муаллифи диссертатсия дар ҳамаи банди бобҳои он баръало ба назар мерасад ва инро дар нигориши ҳоси муаллиф эҳсос кардан мумкин аст, ки тарзи баёни муаллиф то андозае оҳанги насри ҳамонвақтаро дорад.

Тавсиб ва амалисозии натиҷаҳои илмӣ дар таҳқиқот. Нуктаҳои асосии таҳқиқот дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналхалқии илмӣ-амалӣ (2022-2026), конференсияҳои илмӣ-амалӣ ва илмӣ-назариявии ҳайати профессорону омӯзгорони кафедраи таърих ва диншиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон маъруза шуда, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи таҳқиқот. Муқаррароти умумӣ ва хулосаҳои диссертатсия дар 9 мақолаи муаллиф, аз ҷумла 3 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба нашр расидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Рисолаи мазкур аз муқаддима, се боб, ҳашт фасл, хулоса, тавсияҳо бо иловаи рӯйхати бойгонихо ва адабиёти илмӣ иборат буда, матни он дар 172 саҳифаи чопи компютерӣ дарҷ шудааст.

БОБИ I. НАҚШИ «ТАЪРИХИ ШОҲРУХӢ»-И МУЛЛОНИЁЗИ ХӢҚАНДӢ ДАР ТАЪРИХНИГОРӢ ВА МАЪХАЗШИНОСИИ ТОЧИК..

1.1. Мазмун ва мухтавои асари «Таърихи ШоҳрухӢ»-и Муллониёзи ХӢқандӢ

Инсон дар ҳар даври замон дар фаъолияти фикрии хеш ба осори таърихӣ дар шакли фарҳанги моддӣ ва маънавӣ таъя намуда, ва маҳсули он дар марҳилаҳои гуногуни таърих пайдо гардида, маълумоти бозғайтимодро дар бораи вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии одамон дар бар мегиранд. Манбаъҳои хаттӣ дар омӯзиши мероси таърихӣ ва фарҳангии тамоми ҷомеаи инсонӣ нақши муҳим доранд ва масъалаҳои гуногуни таърихи қадим, асри миёнагӣ ва муосири халқҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла халқи тоҷикро инъикос мекунанд. Онҳо аз ҷумлаи арзишмандтарин ва муҳимтарин захираҳо барои умумӣ ва муайян кардани нақш ва мавқеи мардум дар раванди таърихӣ мебошанд.

Омӯзиши яке аз манбаъҳои асосии таърихи хонии ХӢқанд, «Таърихи Шоҳрух»-и Мулло Ниёз Муҳаммад Хуқандӣ (асри XIX), ки бо номи «Ибратул-ҳавокин» («Насихат барои ҳокимон») низ маъруф аст, таърихи омӯзиши яке аз манбаъҳои асосии таърихи хонии ХӢқанд аст. Қайд карда мешавад, ки ин солномаи таърихӣ маълумоти муфасссалро дар бораи забти Осиёи Марказӣ аз ҷониби Русияи подшоҳӣ медиҳад, ки дар дигар рисолаҳои таърихӣ вучуд надорад. Таърихи омӯзиши асари Мулло Ниёз ба ду давра тақсим мешавад: давраи аввал, бо кашфи нусхаҳои аввалини асар оғоз ёфта, то солҳои 1930 идома меёбад. Ин давра бо муносибати нисбатан шубҳанок нисбат ба солномаи мавриди назар тавсиф мешавад. Дар давраи дуюми омӯзиши «Таърихи Шоҳрух», тағйироти куллӣ дар муносибат ба китоб, бахусус, дар арзёбии аҳаммияти таърихӣ ва илмӣ он ба амал омаданд. Дар давраи таҳқиқот маълум гардид, ки асар дорои маълумоти беназир дар бораи минтақаҳои Осиёи Марказӣ, ки тоҷикон дар он зиндагӣ мекунанд ва ҳамчунин нақши онҳо дар ҳаёти сиёсӣ ва низомии хонӣ баён гардидааст.

Дар пешрафту тараққиёти таърихнигории марҳилаҳои гуногуни таърих омӯзишу таҳқиқи асарҳои арзишманди намояндагони барҷастаи халқу миллат мақоми хоса дошта, онҳо барои эҳёи таърих ва тамаддуни тоҷикон манбаи муҳим маҳсуб меёбанд. Асари «Таърихи Шохрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандӣ низ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки барои Муллониёзи Хӯқандӣ инъикоси воқеият маҳз ҳадафи асосии эҷодӣ маҳсуб мешавад.

«Бояд қайд кард, ки муҳимтарин рӯйдодҳо дар таърихи халқи тоҷик дар охири асрҳои миёна ва аввали давраҳои муосир дар қаламрави ду давлати Осиёи Марказӣ - Аморати Бухоро ва Хонигии Хӯқанд рух додаанд: «Дар нимаи аввали асри XIX, дар давраи ҳукмронии сулолаи Манҷур дар Осиёи Марказӣ, асарҳои муҳими таърихӣ дар бораи ин сулола дар Бухоро ва дар бораи сулолаи Минг дар Хӯқанд навишта шудаанд. Қаламрави вилояти Суғди имрӯзаи Тоҷикистон (ба истиснои болооби дарёи Зарафшон) беш аз як аср ва ним (1709-1876) қисми Хонгии Хӯқанд буд»[8-М,62].

Дар ин давра, ки: «замони эҷоди муҳимтарин манбаъҳои хаттӣ мебошад, ки барои инъикоси ин давраи тӯлонии таърихи халқи тоҷик хеле арзишманд ҳисобида мешаванд». Дар баробари ҳукмронии сулолаи Минг, дар Хӯқанд асарҳои таърихӣ воқеӣ дар бораи сулолаи Минг навишта шудаанд, ки дар замони муосир барои омӯзиши вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии мардуми тоҷик дар асрҳои XVIII-XIX арзиши бузург доранд ва манбаъҳои муҳими таърихӣ маҳсуб меёбанд»[8-М, с.62].

Муллониёзи Хӯқандӣ сарфи назар аз мушкилоти замонаш кӯшиш ба харҷ додааст, ки ҳодисаву воқеаҳои замони хешро ба таври воқебинона дар асари хеш инъикос намояд. Баррасӣ ва мутолиаи ин асар ва муқоисаи он бо дигар маъхазу сарчашмаҳо роҷеъ дар ҳамин давраи зикршуда, яъне нимаи дуюми асри XVIII ва аввали асри XIX, ин суҳанони моро собит мекунад, ки дар ҳақиқат, муаллиф Муллониёзи Хӯқандӣ нисбат ба кори хеш бо ҷиддият муносибат намуда, талош бар он намудааст, ки ҳаводисро ҳамон тарве ки

хаст инъикос намояд. Ў ҳамчун солноманависи бузурги давраи ҳукмронии Умархон дар вазифаҳои гуногуни ҳарбӣ кор кардааст.

«Таърихи Шохрухӣ» таърихи хонии Қўқандро аз оғози асри XVIII то ибтидои солҳои 1870 фаро гирифта, қариб тамоми давраи мавҷудияти онро инъикос мекунад. Пас аз муқаддима, дар асар ривояти Олтунбешик оид ба пайдоиши хонаводаи Минг оварда мешавад. Таърихи хонигарӣ бо ба сари қудрат омадани Шохрухӣ дар соли 1709 оғоз меёбад; ӯ ҳамчун асосгузори сулола шинохта шуда, номи асар – «Таърихи Шохрухӣ» – низ ба ҳамин шахсият иртибот дорад. Дар бобҳои минбаъда давраи ҳукмронии хонҳои Хўқанд, ки бо зудӣ иваз мешуданд, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ҳодисаҳои марбут ба ворисони Шохрух ба таври мухтасар баён гардидаанд. Аз тавсифи шӯриши Ҳочибек, ки дар солҳои охири ҳукмронии Нарбутахон сар задааст, сар карда, воқеаҳои таърихӣ нисбатан муфассал инъикос ёфтаанд. Боби марбут ба ҳукмронии Олимхон аз ҷиҳати ҳаҷм нисбат ба дигар бахшҳои асар васеътар буда, маводи зиёди таърихро дар бар мегирад. Муллониёзи Хўқандӣ ба вазъи сиёсии замони худ ва вазъи иҷтимоии мардум баҳои саҳеҳ медиҳад ва воқеаҳои руҳдодии таърихӣ то соли 1872 - ро, ки ҳуди ӯ шохиди онҳо буд, тасвир намудааст.

Омӯзиши ин асар нишон дод, ки ҳаводиси ин мактаи замони ӯро ба худ ҷалб намудааст ва дар ин росто, ӯ андешаҳои хешро оид ба ин давра, яъне воқеаҳои таърихӣ нимаи дуими асри XVIII ва аввали асри XIX ва, ба вижа, мавридҳои зерин ба қалам додааст:

- Дар баёни умуроти хавонини мулки Фарғона ва бинои Дору-с-салтанай Хўқанд ва муддати даври салтанат ва интизоми таворихи онҳо бар сабили иҷмол дар риштаи китобат дароварда, ба мадоеҳу ба қасоид дар силки авроқ мунсалик гардонида, адо намуда шуд;

- Дар баёни воқеоти ибтидои салтанати Шохруххон, ки сабаби ороиши тоҷи шохӣ ва боиси ҷамъияти мулку ободӣ ва барпо намудани васвасаву

дабдабаи шаҳриёрӣ ва тарҳ андохтани бинои шаҳру қасри оӣ ва расидани насаби он ба Бобурхон ибн Умар Шайх Баҳодур;

- Дар баёни воқеоти Абдурраҳимхон Қирон, ки писари аршади Шаҳруххон аст ва лақаби ӯ Қирон буд, аксари билодно фатҳ намуд ва Самарқандро низ фатҳ намуда, Олимбек ва Элнаъхӣ, ки волии Шаҳрисабз буд, духтари ӯро дар ҳаблаи никоҳи худ дароварда;

- Воқеоти салтанати Абдулкаримхон, ки писари авсати Шаҳруххон аст, баъд аз бародари аршад, ки Раҳимхон аст, бар ҷойи ӯ қарор ёфт;

- Вафоти Сулаймон ибни Шодихон ибни Шаҳруххон, ки яке аз хурдтарин писарони ӯ буд;

- Дар баёни навбати салтанати Норбутохон ибни Абдурраҳмонхон ибни Абдулкаримхон, ки дар синни чаҳордаҳсолагӣ зебандагӣ ёфт, тоҷи шоҳӣ аз сари он;

- Дар баёни ҷулуси салтанати Олимхон соҳибқирон ва воқеоти он;

- Дар баёни воқеоти даври салтанати Умархон ибни Норбутохон, ки ба ғуруғбахшии офтоби адл ба шабистони мамлакатро ба масобеҳи ариат ба зудудани зулмату зулми бидъатро;

- Воқеоти мутавассили ҷулуси салтанати Муҳаммад Алихон ибни Умархон;

- Ҳазрати эшони Соҳибзода видоъ намудан ба аҳли Макка ва гусел кардани онҳо;

- Таърихи зиёрати равзаи мунаввараи ҳазрати рисолатпаноҳӣ сала-л-лоҳу алайҳи ва саллам намудани ҳазрати Соҳибро мулло Ниёзмухаммад ба тариқи қасида дар риштаи назм кашида, дар силки китобат дароварда;

- Таърихи ҳаҷчи дуввуми эшони Соҳибзодаро;

- Ҷулуси салтанати Шералихон дар авранги Муҳаммадалихон ва дубора муҳосира намудани амири Бухоро ба найи мақсуд бозгаштан ва бар муомилоти зишти худ ҳиҷолат кашидани он;

- Таърихи қалъаю хандаки Хӯқанд, ки Шералихон дар соли аввал, ки ба чулуси шарофатқаринаш авранги обову ачдодро мушарраф сохта, барпо намуд, мулло Ниёзмухаммад валади мулло Ашурмухаммад, ки яке аз деринағони ин остони маъдалатпосбон буд, инчунин ёфта, дар силки китобат дароварда;

- Таърихи аввали соли чулуси Худоёрхон бар таҳти салтанати шахриёрию бар маснади иззату ба раҳти бахтиёрӣ ва бар фарози авранги фармонравой ва ҷавҳарии теғи номдорӣ ва ҷобуксавори арсаи шахсавории «сурайёмаконӣ ва фаррухзамониро» инъикос кардааст.

Муаллифи асари дар боло қайд гардида, дар асар бевосита мушоҳидаҳои худро аз ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии Хониғарии Хӯқанд сабт кардааст. Аз ин ҷост, яъне асари «Таърихи Шохрухӣ» сазовор ва лоиқӣ арзиши вижаи илмию амалӣ мебошад. Асари «Таърихи Шохрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандӣ таърихи Хониғарии Хӯқанд (1709-1810) инъикос карда, воқеаҳои то соли 70-уми асри XIX-ро дар бар мегирад. «Таърихи Шохрухӣ» дар дохили дастнависи «Тавориhi Шохрухия»[74] дар сарсухани баъзе нусхаҳо «Таърихи Саидмухаммад Худоёрхон» номида шудааст. Китоб ба забони тоҷикӣ ва хатти арабиасос (форсӣ) навишта шуда, бисёр шеърҳои тоҷикӣ ва ўзбекиро дар бар гирифтааст.

Чӣ хеле дар муқаддимаи рисолаи илмӣ қайд гардид, китоби «Таърихи Шохрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандӣ, тарҷумаи ин асар ба ҳарфи кирилӣ бо номи «Мулла Нияз Мухаммад «Таърихи Шохрухи» (Шахрухова история) аз ҷониби Н. Пантусов дар Қазон соли 1885 ба таъъ расидааст. Н. Пантусов ҳангоми тарҷумаи матни «Таърихи Шохрухӣ» аз форсӣ ба алифбои кириллӣ, ба осори бунёдии замони баррасишаванда таъъ кардааст, ки ҳангоми таҳлилу баррасии асари мазкур дар бораи вазъи сиёсии халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла халқи тоҷик маълумоти мушаххас гирифтани мумкин аст.

Таҳлили мазмун ва мундариҷаи асар нишон медиҳад, ки дар он ҷунин масъалаҳои таърихи ватанӣ инъикос гардидаанд:

- таърихи воқеаҳои сиёсии Хонигарии Хўқанд;
- таърихи идоракунии хонҳои Хонигарии Хўқанд (аз Шохруххон то Худоёрхон);
- масъалаҳои таърихи сиёсати хориҷӣ ва муносибатҳои дипломатии Хўқанд бо дигар давлатҳо;
- лаҳзаҳо аз таърихи музофоти Хонигарии Хўқанд.

Қайд намудан ҷоиз аст, ки оид ба таърихи хонигарии Хўқанд чандин сарчашмаҳои таърихӣ, аз қабили «Мунтахаб-ут-таворих», асари Мулло Олим Махдумхочаи Тошкандӣ «Таърихи Туркистон» сарчашмаҳои таърихӣ ҳастанд, ки дар ин қатор «Таърихи Шохрухӣ»-и Муллониёзи Хўқандӣ низ ҷойгоҳи шоистаи худро дорад. Ин асар чӣ хеле ки аз навиштаи худи муаллиф бармеояд, онро «...ба фармоиши қаҳрамони замон ва ҳокони доварон Худоёрхон...»[5] китобат намуда будааст.

Воқеан, дар китоби мазкур ҳаводиси нимаи дуюми қарни XVIII ва аввали қарни XIX гирд оварда шудаанд. Ҳамзамон, аз асари «Таърихи Шохрухӣ»-и Муллониёзи Хўқандӣ пажӯҳишгарони замонааш, ба монанди муаллифи ёддоштҳои «Мунтахаб-ут-таворих» Муҳаммадҳакимхон истифода бурдааст. Ба ақидаи ӯ, баъзе воқеаҳо аз ҷониби Муллониёзи Хўқандӣ нодуруст нишон дода шуда бошанд ҳам, дар асар маълумотҳои нодире мавҷуданд, ки дар дигар маъхазҳои таърихӣ дучор намешаванд. Махсусан, воқеаҳое, ки худи муаллиф шохиди онҳо буд, хеле шавқовар тасвир шудааст.

Қобили тазаккур аст, ки соли 1885 «Таърихи Шохрухӣ»-и Муллониёзи Хўқандӣ аз ҷониби Н. Н. Пантусов таҳти унвони «Тарихи Шахрухӣ» («Шахрухова история») дар матбааи Қазон ба нашр расонида шудааст. Ҳамзамон, Бейсембиев Т. К. рисолаи илмиро таҳти унвони «Тарихи Шахрухӣ» как исторический источник» омода намуда, матни факсимилии ин сарчашмаро бо муқаддима, луғат ва ҷадвали мундариҷаи эзоҳшуда омода ва ҷоп кард[2].

Гуфтан чойиз аст, ки «Таърихи Шоҳрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандӣ асарест, ки дар рушди таърихнигории Хӯқанд мусодиат карда, дар садсолаҳои охири мавҷудияти Хонигарии Хӯқанд, дар баробари асарҳои дигари таърихнигории Хӯқанд, дар давраи ибтидоӣ: «Умарнома»-и Абдулкарим Намангонӣ, «Шоҳномаи Умархонӣ»-и Мирзо Қаландари Исфарағӣ ва «Мунтахаб- ут-таворих» -и Муҳаммад Ҳакимхон Тӯра ва ғайра дар жанри анъанавии адабиёти таърихӣ иншо шудааст.

Аз ин лиҳоз, «Таърихи Шоҳрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандӣ ба гурӯҳи асарҳои Хӯқанд дохил мешавад, ки ба баландшавии обрӯю иззати Худоёрхон мусоидат кардааст. Инчунин, гурӯҳи асарҳоеро, ки нуфузи Худоёрхонро бардоштаанд, ба ду давра ҷудо кардан мумкин аст. Аввал, осори нисбатан барвақт оид ба давраи аввали ҳукмронии Худоёрхон, ки дар солҳои 50-ум ва ибтидои солҳои 60-уми асри XIX офарида шудаанд, дохил мешаванд. Ба монанди «Ҷангнома-и Худоёрхонӣ»-и Мулло Шамсӣ, «Зафарномаи Худоёрхонӣ»-и Абдуғафур ва «Таърихи Худоёрхон»-и Исмаиҷ. Дуюм, «Тухфат -ат -таворих- ва хонӣ»-и Авазмуҳаммад Аттор, «Маснавӣ»- и Муқим Васфӣ ва ғайра, ки дар охири солҳои 60-уми миёнаҳои солҳои 70-уми асри XIX навишта шудаанд, ки ба осори пештараи таърихнигорӣ ва самти «Худоёрпарастӣ» -и Хонигарии Хӯқанд таъя мекарданд. Дар ин давра, маҳз аз ҷониби муаллифи «Тухфат-ат-таворихи Хонӣ» ва « Маснавӣ» -и Муқими Васфӣ таърихи Хонигарии Хӯқанд иншо гардида буд, ки дар он Худоёрхонро ситоиш карданд.

Муаллифи асари таърихӣ «Таърихи ҷадидияи Тошканд» Муҳаммад-Солеҳхочии Тошкандӣ, ки онро соли 1887 таълиф намудааст, роҷеъ ба Хонигарии Хӯқанд дар ин асар маълумотҳо низ ҷойгузин кардааст. Муҳаммад-Солеҳхочӣ Тошкандӣ «Таърихи Шоҳрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандиро яке аз сарчашмаҳои эҷодиёти худ зикр намуда, ба он ишора мекунад ва мегӯяд, ки дар «Таърихи Шоҳрухӣ»: «маълумоти бешумор дар

бораи воқеа ва ҳодисаҳои рӯзҳои гузашта (таърихи нимаи дуюми асри XVIII ва аввали асри XIX») мавҷуд аст» [8-М, с.62].

Чӣ хеле дар боло қайд гардид, «Таърихи Шохрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандӣ таърихи давлати Хониғарии Хӯқандро аз ибтидои асри XVIII то ибтидои солҳои 70-уми асри XIX, яъне қариб тамоми давраи мавҷудияти онро дар бар мегирад. Доираи ҷуғрофии ҳодисаҳо водии Фарғонаро низ дар бар мегирад.

«Муаллифи асар Мулло Ниёз Муҳаммад Хӯқандӣ таърихи хониғарии Хӯқандро аз ибтидои асри XVIII то ибтидои солҳои 70-уми асри XIX, яъне ҳамаи давраҳои мавҷудияти хониғариро инъикос намудааст. Худуди ҷуғрофии сарчашмаи мазкур минтақаи водии Фарғона; мулкҳои Тошкент, Қиззак, Самарқанд; Қазоқистони ҷанубӣ; Тоҷикистон; Қирғизистон; Туркистони Шарқӣ; чанд мулкҳои Шарқи Миёна, аз ҷумла Афғонистони Шимолӣ, Кашмирро дарбар мегирад» [1-М, с.24].

«Таърихи Шохрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандӣ: «солҳои 1871-1872 бо сабаки хеле мураккаби форсии Осиёи Миёна (дар матн порчаҳо низ ба забони туркии Осиёи Миёна) бо фармони Худоёрхон навишта шудааст»[12]. Оид ба сабабҳои таълифи ин асар Муллониёзи Хӯқандӣ нақл мекунад, ки ӯ «хизматгори куҳансол»-и дарбори Хӯқанд, чун медонист, ки асарҳои зиёде, аз ҷумла «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ таълиф шуда, шухрати шоҳони Эрони қадимро паҳн намудаанд, гарчанде ки онҳо эътиқоди дигар доштанд, инчунин дар бораи «Шоҳҳои ҳафт иқлим» бо нияти нек, пур аз хидмати ҷидду ҷаҳд ба дарбори худ тасмим гирифт, ки дар бораи қору бори хонон – ҳокимони Фарғона қиссаҳо гирд оварад, то шухрат ва овозаи нек паҳн шавад. Дар бораи онҳо ва, махсусан, дар бораи Худоёрхон, ки сабаби ороишу ваҳдат ва оромии ин мулк гардида буд, иншо намояд.

Аз ин рӯ, ба гуфтаи муаллиф, асар бо ҳадафи тараннум ва баланд бардоштани сулолаи хони Хӯқанд навишта шудааст. Чунончӣ, дар боби «Дар баёни умуроти хавонини мулки Фарғона ва бинои Дору-с-салтанаи

Қўқанд ва муддати даври салтанат ва интизоми таворихи онҳо бар сабили иҷмол дар риштаи китобат дароварда, ба мадоеҳу ба қасоид дар силки авроқ мунсалик гардонида, адо намуда шуд»-и «Таърихи Шохрухӣ» муаллиф қайд кардааст, ки бинобар ин, ин ноқиси қалилу-л-идроқ ба сайъи чуръат, ба чуръати ҳиммат аҳволоту ахбороти салотини ин мулки фараҳободно ва он чи ҳаводисоте, ки дар замони онҳо ба вуқӯъ анҷомида ва он чӣ, баҳусус, аз замони Норбутахон то ба ин дам, ки замони майманатосори Худоёрхон аст. Дар ин муддати ҳафтоду чаҳор сол, алҳол ба таърихи ҳичрӣ санаи ҳазору ду саду ҳаштоду ҳашт аст, ин каминаи ба чашм зоҳиру ба гӯши ҳозир дидаю шунида ва қасаси онҳоро ба сафҳаи авроқ дар силки китобат мунсалик гардонид ва он чи замони нифоқу анфироқ дидаю мушоҳида карда ва таҷриба ҳосил намудам, ки оқибат шомати нифоқи мулроқ дар тахти сумми самандони адувон андохта, обрӯи чандинсолаи мамолик ба хоки тира яксон хоҳад кардан ва ин мучалладро ба фармоиши қаҳрамони замон ва ҳоқони даврон Худоёрхон мадда заллаҳу ва салтанатаҳу аз барои ибрати ояндагони аҳли замон мақолоти салотини мозӣ ва ҳолро дар риштаи китобат кашида, дар қайди ҷилд муқаййад сохтам, ки дар ҳар маҷолису маҳофил қайди ҷилдро қушода, авсофи ҳавонини ин мулроқ, ҳусусан, авсофи Худоёрхони волосифатро, ки сабаби зиннату ороиш ва боиси ҷамъияту осоиши ин мулк гардида, хондаю шунида, ба дуо ёдоварӣ намоянд, индаллоҳа аҷран азим ҳосил хоҳад гардидан. Ва-л-илм индаллоҳ.

Аз ин навиштаҳои муаллифи асар маълум мегардад, ки Ниёзмӯҳаммад ҳудро ҳамчун ташаббускори асосии таълифи «Таърихи Шохрухӣ» меҳисобад. Н. Н. Пантусов оид ба ин масъала чунин арз мекунад. Таърихи Шохрухӣ» нусхаи аз нав қор карда баромадаи асари дигари ҳуди муаллиф мебошад, ки пештар аз нуқтаи назари объективона иншо гардида буд. Сухани ҳақиқии муаллифи ин китоб, ки ба ҳизби душмани Худоёрхон тааллуқ дошт, ба истибдоти Хўқанд писанд наомад. Ҳамин ки аз наздиконаш дар бораи аз

тарафи Муллониёз офаридани ин гуна асар шунид, талаб кард ва амр дод, ки онро аз нав созанд.

Бо назардошти он ки Худоёрхон сеюм ва охирин бор соли 1865 тахти Хўқандро ишғол кардааст, метавон тахмин кард, ки Ниёзмухаммад дар солҳои 1865-1871 дар ислоҳи матни асли кор кардааст. Дар асоси далелҳои зиндагиномаи ӯ, шароити таълиф ва мазмуни қисми охири ин асар ба солҳои 1865-1871 рост меояд ва қариб дар ҳамаи ҳолатҳое, ки ба ҳодисаҳои ҳаёти шахру саройи Хўқанд бахшида шудаанд, ба хулосае омадан мумкин аст, ки «Таърихи Шохрухӣ» дар Хўқанд навишта шудааст».

«Дар яке аз нусхаҳои асар» [6] дар бораи воқеаҳои солҳои 1873-1874, яъне «сохтмони мадрасаҳои Худоёрхон дар Чуст ва Намангон иловаи хурде оварда шудааст»[6]. Эҳтимол меравад, ки Худоёрхон бо «Таърихи Шохрухӣ» ошно шуда, ба муаллиф амр фармудааст, ки асари аз нав дида баромадашударо муҷаддадан таҳрир намуда, баъзе порчаҳои номатлубро аз байн бурда, ба он тобиши бештаре барои хон ва атрофиёнаш бахшад.

Муаллифи асари мазкур дар муқаддима навиштааст, ки дар китоби худ дар бораи ҳокимони кишвари худ ва ҳаводиси замони онҳо, бахусус, дар 74 соли охир (яъне, аз солҳои 1799 то 1871) дар бораи чизҳои дидаву шундааш маълумот гирд овардааст. Инак, «Таърихи Шохрухӣ» аз таассуроти муаллиф ва ҳикояҳои ҳамзамонон асос ёфтааст. Касби ҳарбии Ниёзмухаммад ва наздикони ӯ дар ин асар таҷассум ёфтааст: дар он як қатор манзараҳои ҷанг бо огоҳии қорҳои ҳарбӣ, масалан, муҳорибаи Гурумсарой (тақрибан 1803), муҳосираи Манчу-Хитой, қалъаҳои вилояти Кошғар (1826 - 1830), ҷанги Билкиллама (1852) тасвир шудааст. Баъзан ҳикоят аз номи муаллиф баён гардида, дар ин асар далелҳои муайян аз гуфтори ровиён мувофиқи суннати шифоҳие, ки дар он замон вучуд дошт, оварда шудаанд. Ҳамин тариқ, маълумот дар бораи аввалин ҳокими Хўқанд «Шохрух (ибтидои асри XVIII) аз рӯйи баъзе қиссаҳо ва суҳанони пирони ўзбек ва қоршиносон сабт

шудааст. «Тибқи маълумоти шифохӣ ибораи «хирс» кай мурд?- истифода шудааст, ки марги Хон Шохрух» [69] - ро ифода мекард.

«Таърихи Шохрухӣ» дар бораи сарчашмаҳои хаттии истифодашуда чизе намегӯяд. Зиёда аз ин, Ниёзмуҳаммад ҳатто мегӯяд, ки то ӯ «дар бораи шоҳони Фарғона касе афсона нанавишта буд ва дар бораи онҳо ҳикоят нашунида буд»[1-М, с. 23-24]. Равшан аст, ки муаллифи «Таърихи Шохрухӣ» бо чунин изҳороти қатъӣ кӯшиш мекард, ки аҳаммияти асари худро дар назди Хон баланд бардорад.

Н. Н. Пантусов иттилоъ медиҳад, ки нусхаи таҳрири «Таърихи Шохрухӣ»: «бо тағйироти муаллиф мусодира шудааст, ки дар китобхонаи қасри Худоёрхон нигоҳ дошта мешуд. Тахмин кардан мумкин аст, ки нусхаи асари мазкур, ҳангоми ғоратгарии қасри хон аз ҷониби қипчоқҳо ва сокинони Хӯканд аз тарафи қасе дуздида шудааст; осоре аз макони будубоши ӯ ошкор нашудааст»[78]. Нусхаи мазкур дар кучост, ҳоло маълум нест. Аз дастнависҳо ҳашт номгӯи «Таърихи Шохрухӣ»-и нашрҳои гуногун, як порча, як варианти ин асар ба туркии Осиёи Миёна ва як тарҷума ба як забон маълум аст. Ҳаҷми умумии дастнависҳои номбаршуда, ба истиснои рӯйхати гумшудаи «Таърихи Шохрухӣ» (ҳаҷми онҳо маълум нест) аз коллексияи шахсии шаҳри Андичон зиёда аз ду ҳазор ҷараф аст.

Тибқи маълумоти Бейсембиев Т. К. дар зер тавсифи мухтасари ҳар як рӯйхати «Таърихи Шохрухӣ» оварда шудааст:

1. Рӯйхат дар китобхонаи давлатии ба номи. М. Е. Салтиков-Шедрин дар Ленинград бо коди ПНС 174, 262 ҷаракаи тоза дорад. Он ба яке аз тасвирҳои Н. Н. Пантусов монанд буда, автограф ба ҳисоб меравад.

2. Рӯйхат дар китобхонаи Донишгоҳи Қазон нигоҳ дошта мешавад: (код - Готвалд 39) ва шумораи 303 саҳифа, нусхаи наشري ҷопии сензураи «Таърихи Шохрухӣ». Ин нусха аз автограф иборат аст (ПНС 174). Дар аввали рӯйхат чунин навишта шудааст: «Ба сензура 21 августи соли 1878 иҷозат дода шудааст».

3. Рӯйхати № 1787 IV Академияи фанҳои РСС Ўзбекистон 252 varaқро дар бар мегирад ва соли 1877 аз нав навишта шудааст. Тамаркузи он аз автограф фарқ мекунад.

4. Рӯйхати С 468 ЛО ИВ АН СССР 337 varaқ дорад (матн ҷойгир карда шудааст, varaқаҳои 86-329а, varaқаҳои боқимонда ҳолӣ мебошанд) ва соли 1873 тартиб дода шудаанд. Дар охир маълумот дар бораи воқеаҳои ин сол. Ин рӯйхат ва ПНС 174 бо ҳамон хат навишта шудаанд, яъне яқум низ автограф аст. Ҳикояҳо дар бораи марги Шохрухон вучуд надоранд.

5. Рӯйхати С 467 ЛО ИВ АН СССР 192 саҳифа дорад. Матн мавҷуд аст. Дар varaқаҳои 86-181а, varaқаҳои боқимонда ҳолӣ мебошанд ва нусхаи кӯтоҳшудаи «Таърихи Шохрухӣ» мебошад. Санаи мукотиба муайян карда нашудааст. Он соли 1887 аз Н. Н. Пантусов ба фонди дастхатҳо ворид шудааст. Аз рӯйи мазмуни қисми хотимаӣ ҳикоя дар бораи корҳои сохтмони Худӯрхон дар қаландархона ба яке аз нусхаҳои пайдошуда ва тавсифшуда мувофиқат мекунад.

6. Рӯйхати No 942 китобхонаи Университети давлатии Ленинград 162 саҳифаро дар бар мегирад (матн дар varaқаҳои 96-162а ҷойгир шудааст, боқимонда ҳолӣ аст). Ин матни мухтасари «Таърихи Шохрухӣ» мебошад. Тақрибан аз нав навишта шудааст (1875). Ин рӯйхат низ ба наشري аввал бармегардад: дар он, дар бораи марги Шохрух ҳикоят мавҷуд аст, аммо дар бораи Ҳазрати Соҳиб ва саргузашти муаллиф пас аз ҷанги Ҷуст ҳикояте нест ва хронологияи баъзе воқеаҳо андаке тағйир дода шудааст.

7. Рӯйхати С 469 ЛО ИВ АН СССР 163 саҳифа дорад, соли 1885 аз нав навишта шудааст. Нашри мухтасари «Таърихи Шохрухӣ» бо ҳамон муноҷоте, ки дар рӯйхати рақами 942-и китобхонаи Университети давлатии Ленинград мавҷуд аст, ба охир мерасад. Ҳардуи ин рӯйхатҳо бо мавҷуд будани маълумоте, ки дар ПНС 174 нест, фарқ мекунанд, масалан, хабаре, ки ду ҳазор нафар пеш аз сукути қудрати ӯ дар Тойтеппа аз Хӯқанд гурехтаанд. Ҳамзамон, достоне дар бораи марги Шохрух ва як нусхаи кӯтоҳ дар бораи

саргузашти муаллиф пас аз ҷанги Чуст, аммо дар бораи Ҳазрати Соҳиб хикоят нест. Ҳамин тариқ, С469, инчунин ба наشري якуми «Таърихи Шохрухӣ» (ПСН 174) бармегардад.

8. Дастнависи «Таърихи Шохрухӣ», ки ба шахси алоҳида тааллуқ дорад, маълум аст, ки А. 3. Валидов онро соли 1913 дар Андиҷон дидааст. Дар он идомаи тавсифи воқеаҳои «то замони мо» (яъне, то ибтидои асри XX), ки Мирзо Ёдгори Ахсикатӣ навишта шудааст, иборат буд. Тақдири он маълум нест.

9. Маводи ёрирасони «Таърихи Шохрухӣ», дастнависи миллии Париж мебошад. libraries Supplement persan 2109 « Баяни таварихи хаванини шаҳри Хӯқанд» - «Дар бораи таърихҳо, дар бораи хонҳои шаҳри Хуқон» - иборат аз 7 ҷарраф. Он ҳамчунин ба наشري аввал бармегардад ва эҳтимол соли 1871 таълиф шудааст. Дар он дostonҳо дар бораи марги Шохрух ва ҳаҷҷи ҳазрати Соҳиб гирд оварда шудаанд. Аз рӯйхати мазкур маълум мегардад, ки «Таърихи Шохрухӣ» ҳамчун асари ғайрирасмии таърихнигории Хӯқанд, ки манфиатҳои рӯхониён, инчунин табақаҳои миёна ва калони савдо, хунаrmандӣ ва дигар табақаҳои шаҳрии Хонигарии Хӯқандро инъикос мекунад.

10. Дастнависи №2237 Ҳазинаи дастхатҳои шарқи Институти шарқшиносии АФ РСС Тоҷикистон «Рисолаи таърихи Шохрухия» (РТШ), ки нусхаи он аз 80 саҳифа намунаи туркии Осиёи Миёна иборат аст. Санаи китобат маълум нест. Дастнавис нуқсон дорад: саҳифаҳои аввал бад нигоҳ дошта шудаанд ва матн дар рӯйдодҳои соли 1852 (муқаддима ба ҷанги Билкиламин) ба охир мерасад. Ин намуна аҳаммияти махсус дорад. Аз ҷиҳати сохт ва мазмун аз ҳар ду наشري «Таърихи Шохрухӣ» фарқи калон дорад. Пас аз унвони «бисмиллаҳ» матн феврал бо достоне дар бораи пайдоиши хонҳои Хӯқанд оғоз мешавад. Худоёрхон ва нақши ӯ дар рӯйдодҳои сиёсӣ ба тариқи маҳдуд тасвир шудааст. Ҳамзамон, бисёр

маълумоти пурарзише мавҷуд аст, ки дар ҳеч як рӯйхати баррасишудаи «Таърихи Шохрухӣ» вонамехӯрад.

11. Дастнависи № 4463 ИВ АН УзССР (ТШТ) моҳи декабри соли 1895 ва аз ду очерк - тарҷумаи «Таърихи Шохрухӣ» ба туркии Осиёи Миёна (Л 16-3656) ва очерки «Россия мамлакатининг интихоби таварих» - «Иқтибос аз таърихи давлати Россия» (л. 3666 - 412а). Тарҷумаи «Таърихи Шохрухӣ» бо ташаббуси Мулло Эргашбой писари Муҳаммад Юнус сурат гирифтааст. Мингбоши уйғурӣ (ба номи деҳаи Уйғур дар наздикии Чуст ҷойгир шудааст). Дар адабиёт дар бораи ин дастнавис зикр нарасидааст. Тавсифи он дар маҷмуаи бисёрҷилдаи «Маҷмуаи дастхатҳои шарқшиносии Академияи Фанҳои Ўзбекистон» (СВР) дохил карда нашудааст. Тарҷума айнан буда, бо нигоҳ доштани изофати форсӣ ва сохти номии пешвандӣ зуд-зуд ба назар мерасад ва ба эҳтимоли зиёд дар асоси нашри ҷопии «Таърихи Шохрухӣ» аз ҷониби Н.Н.Пантусов (1885) тартиб дода шудааст. Порчаҳои шеърӣ бе тарҷума мондаанд. Дар баробари ин, матн иловаҳоеро дар бар мегирад, ки дар дигар рӯйхатҳои «Таърихи Шохрухӣ» мавҷуд нестанд. Масалан, дар он ҷое ки дар бораи ҷорӣ кардани андози «улав-пулӣ» дар замони Муҳаммад Алихон гуфта мешавад, мутарҷим афзудааст, «то ин андоз қай ситонида шуд ва ҷаро он бекор карда шуд» [110, 3-7].

Таҳлили рӯйхатҳои «Таърихи Шохрухӣ» нишон медиҳад, ки матни иншои асари мазкур аз тарафи муаллиф ва шахси номаълум аз таҳрири такрорӣ гузаштааст. Ин кор дар солҳои охири мавҷудияти Хонигарии Хӯқанд хеле ғарбӣ будааст. Таҷдиди «Таърихи Шохрухӣ» ба манфиатҳои ғуруҳҳои мухталифи сиёсӣ, аз ҷумла аз атрофиёни Хон то доираҳои тасаввуфӣ, инчунин шумораи зиёди рӯйхатҳо (онҳое, ки гум шудаанд) муборизаи сиёсии Хонигарии Хӯқандро дар солҳои 70-уми асри XIX дар бар мегирад.

Бояд хотирнишон кард, ки таърихи омӯзиши «Таърихи Шохрухӣ» аввалин маротиба аз ҷониби Б. В. Лунин оғоз гардида, ба таърихи инкишофи

омӯзиши он мусоидат кардааст. Ӯ таърихи кашф, нашр, тарҷума ва омӯзиши асарро ҳамчун сарчашмаи таърихӣ аз ҷониби Н. Н. Пантусов ва В. В. Бартолд дар чорки охири асри XIX низ нишон додааст, ки барои рушди шарқшиносӣ оварда расонд. Н. Н. Пантусов ҳангоми ба чоп тайёр кардани асари мазкур матни онро тағйир медиҳад, ки ин ҳамчун таҳрири имлои «бесавод»-и дастнавис ва ғайра инъикос ёфтааст. Асар соли 1885 дар Қазон, дар матбааи донишгоҳ бо номи «Таърихи Шахроҳӣ». Таърихи ҳокимони Фарғона. Асари Мулло Ниёзӣ Муҳаммад бин Ашур Муҳаммад Хӯқандӣ аз тарафи Н. Н. Пантусов нашр гардидааст. Ин нашрия пур аз хатогиҳои гуногун, норасоӣҳо ва ғайра аст, аммо он ҳанӯз ҳам барои муҳаққиқон сарчашмаи арзишманд боқӣ мемонад, ки ба аҳаммияти ин нашрия баҳо додан душвор аст.

Ҳангоми таҳлилу баррасии адабиёти илмӣ маълум гардид, ки қариб дар як вақт бо « Таърихи Шоҳруҳӣ» асари В. П. Наливкин бо номи «Қўқон хонлигининг қисқача тарихи» нашр шуд. Ин асар асосан ба осори таърихшиносии Хӯқанд асос ёфтааст ва то имрӯз арзиши ҳақиқии ҳудро гум накардааст. Дар баробари интишори «Таърихи Шоҳруҳӣ» қадамҳои аввалин ба тарҷума ё такрори баъзе порчаҳои он ба забони русӣ шуруъ карданд. Дар соли 1898 дар рӯзномаи «Туркестанские ведомости» (№ 13, 14, 35, 37, 40) тарҷумаи В. В. Бартолд бо номи «Туземец о русском завоевании» нашр карда шуд, ки дар бораи дар ибтидои асри XIX аз ҷониби Олимхон фиристодани қорвони тичорӣ ба Россия тавассути Қазоқистони Ҷанубӣ; забт шудани Масҷид аз ҷониби аскарони рус; ҷанги Узун-Оғоч дар соли 1860; ҳодисаҳои Қазоқистони Ҷанубӣ ва вилояти Тошканд дар солҳои 1861-1865 сухан меравад. Ғайр аз ин, дар охири ин нашрия дар бораи таърихи воқеаҳои солҳои 1866-1871 Хонигарии Хӯқанд маълумоти мухтасар оварда шудааст.

Н. И. Веселовский ба тақризи наشري «Таърихи Шоҳруҳӣ» менависад: «То ба наздики мо тасаввур намекардем, ки оид ба таърихи Хонигарии Хӯқанд адабиёти бадеии ватанӣ вучуд дорад. Н. Пантусов на танҳо арзиши асари мазкурро нишон додааст, балки барои чопи он хароҷоти молиявӣ

худо дарег надошта, ба забони тоҷикӣ маълумоти муфассалро ба табъ расонд. Пас аз ёддоштҳои Мирзо Шамс дар густурдатарин матнест, ки дастраси шарқшиносон шудааст»[2].

Тафовут байни иншоҳои Мирзо Шамс ва саргузашти Мулло Ниёз он аст, ки якум, як тоҷири одӣ ба забони умумӣ менавишт, дуюм, ҳамчун мулло, яъне марди ба кадом ҷиҳат донишманду хубхонда натавонистааст, ки ба забони умумӣ асарҳои навро пешкаш кунад»[50,12]. Аммо муайян кардани мақоми забонии осори таърихнигории Хўқанд ба забони форсӣ, ки аз эронитамаркази забонӣ ҳолӣ аст, пажӯҳишҳои ҷиддии минбаъдaro тақозо мекунад. Гарчанде ки дар ин самт аз ҷониби шарқшиносони шӯравӣ аллакай кадамҳои назаррас гузоштаанд, анҷом дода шудааст. Дар ин ҷо метавон бо ақидаи Н. И. Веселовский розӣ шуд, ки дар забони осори таърихнигории Хўқанд, инчунин баъзе таърихнигориҳои Осиёи Миёна ва дигари Шарқ эҳёи услуби махсусан мураккаби ороишии форсӣ низ мушоҳида мешавад.

А. А. Семёнов «Таърихи Шохрухӣ» - ро аз ҷумлаи осори таърихнигории Хўқанд ҳисоб мекунад, ки барои омӯзиши Хонигарии Хўқанд аҳаммияти барҷаста доранд[102]. П. П. Иванов бар ин назар аст, ки Ниёз Муҳаммад дар қиёс бо муаллифони пешинаи Хўқанд қудрати кофӣ дошта наметавонад, аммо бисёр тафсилоти ҷолибро хабар медиҳад [34, с.110].

Р. Н. Набиев «Таърихи Шохрухӣ»-ро аз ҷумлаи асари ба таърихи Хонигарии Хўқанд бахшидашуда нишон дода, аҳаммияти бузурги кашфи ин асарро дар инкишофи шарқшиносии рус қайд менамояд: «Мо далелҳоеро медонем, ки вариантҳои гуногуни як асар бо як ном тартиб дода мешуданд, вале бо хости подшоҳ бо сабаби муаррифӣ кардани ҳислату хизматҳои ӯ дигаргун карда мешуданд» [65, с.91].

Дар соли 1960 тавсифи мухтасари нусхаи туркии «Таърихи Шохрухӣ» нашр шуд, ки дар Шуъбаи дастхатҳои Академияи илмҳои РСС Тоҷикистон №2237 маҳфуз аст[4]. Олими ватанӣ А. Қаюмов менависад. Дар чоряки сеюми асри XIX дар Хўқанд асарҳои таърихӣ хеле зиёд ба вучуд омаданд...

Онҳо ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ Хонигарии Хӯқанд ва ин давраро ба таври кофӣ пурра тавсиф мекунам. Дар онҳо маълумоти таърихӣ нимаи дууми асри XIX мавҷуданд, ки бештар аз воқеаҳо иборатанд, ки муаллифони ин китобҳо шоҳиди онҳо буда, дар онҳо иштирок доштанд.

Ҳамин тариқ, дар «Таърихи Шохрухӣ» пас аз қисми муқаддима, ривоят дар бораи пайдоиши хонҳои Хӯқанд оварда шудааст. Таърихи онҳо аз омадани Шохрухон дар соли 1709 оғоз мешавад. Бевосита ба номи ӯ, ҳамчун асосгузори сулола, «Таърихи Шохрухӣ» ё худ номи дигари он «Таврихи Шахрухия» ба маънои «Солномаҳои ҳокимони Шохрух» ё «Солномаҳои Шохрух» маълум аст. Бобҳои асар пайдарпай ба салтанати ҳокимони Хӯқанд бахшида шудаанд. Воқеаҳо дар замони сари қудрат будани аввалин ворисони Шохрух, ки қариб ҳамеша унвони «Хон» ба номи онҳо (аз Абдурраҳимхон то Сулаймонхон) гузашта мешуд, ба таври мухтасар тасвир шудааст. Аз достони шӯриши Ҳочибой, ки дар солҳои охири ҳукмронии Норбутхон бардошта шуда буд, сар карда, ривоят муфассалтар мешавад.

Ҳамин тавр, боби салтанати Олимхон (1798-1810) аз ҷиҳати ҳаҷм аз тамоми қисмати пештара зиёдтар аст. Дар бораи шароити ба тахт нишастани Олимхон, ташкили лашкари нав, юришҳои таҷовузкоронаи ӯ дар Ўротеппа ва Қиззах, сиёсати ӯ нисбат ба рӯхониёни Фарғона ва суиқасд ба ҷони ӯ аз ҷониби яке аз сӯфиён нақл мешавад. Сипас, воқеаҳои марбут ба Қурама, Тошканд ва Қазоқистони Ҷанубӣ; дафъаҳои кардани ҳучуми ҳокими Тошканд Юнусхоча ба Фарғона; забт намудани Қурама ва Тошканд аз ҷониби Олимхон; юриши аскарони Хӯқанд дар Қазоқистони Ҷанубӣ нишон дода мешавад.

Дар охири боб дар бораи фитна алайҳи хон ва марги ӯ суҳан рафта, ҳамдардии самимии муаллифро нисбат ба Олимхон нишон медиҳад. Ба давраи ҳукмронии Умархон (1810-1822/23) бошад, то андозае камтар тавачҷуҳ гардидааст. Дар ин ҷо таърихи ҳарбию сиёсии Хонигарии Хӯқанд низ ба таври муфассал таҳлил карда мешавад: юришҳо дар самти ғарб

(Ўротеппа, Чиззах ва Самарқанд), истилои шаҳри Туркистон. Воқеахоро аксар вақт аз рӯйи солҳои ҳукмронии Умархон муайян мекунад. Фасли мазкур бо тавсифи марги Умархон, номбар кардани номи муосирони барҷастаи ӯ ва дастурҳо ба Хон Ҳазрати Мавлавии Намангонӣ анҷом меёбад.

Ба давраи ҳукмронии Умархон камтар таваҷҷӯҳ зоҳир карда мешавад. Дар ин ҷо низ таърихи низомӣ ва сиёсии хонигарӣ ва фатҳи шаҳри Туркистон муфассалтар баррасӣ мешавад. Боби мазкур бо баёни марги Умархон ба охир мерасад.

Нақл дар бораи солҳои ҳукмронии Муҳаммад Алихон (1823-1842) хеле мухтасар аст. Дараҷаи инъикоси ҳодисаҳои гуногуни ин давра гуногун аст: бештар аз нисфи ҷилд ба тавсифи ҳуҷҷатҳои лашкари Хўқанд дар Кошғар ва қиссае, ки дар шакли шоирона доир ба ҳаҷ оварда шудааст, рост меояд. Ҳазрати Соҳиб, ки аз Хон ранҷида буд, ба бадарға фиристода шуд. Дар қисми боқимондаи боб ҳаракатҳои расмӣ ашхос ва номи онҳое, ки аз байни онҳо қатл карда шудаанд, ҷуришҳои ҳарбӣ ва сарзаминҳои нави забтшудаи Хони Хўқанд оварда шудаанд. Боб бо таърихи шикасти аскарони Хўқанд дар ҷанг бо амири Бухоро, забт кардани Фарғона, қатл шудани Муҳаммад Алихон, бо қувваи кўчманчиён ва аҳолии муқими Фарғона барқарор шудани ҳокимияти хонҳои Хўқанд (ба ҳамроҳ шудани Шералихон) ба охир мерасад. Баёни ҳукмронии Муҳаммадалихон нисбатан кўтоҳ буда, воқеаҳои давраи ҳукмронии Шералихон дар боби алоҳида муфассал оварда шудаанд. Боби минбаъда ба давраи аввали ҳукмронии Худоёрхон бахшида шудааст. Муборизаи ошкорои байни қипчоқҳо хеле муфассал тасвир шудааст. Ҷанги ҳалқунанда дар Билкиллам махсусан равшан нишон дода шуда, ҳамчунин забти Оқ-Мачет аз ҷониби сарбозони рус инъикос ёфтааст.

Воқеаҳои замони ҳукмронии Шер Алихон (1842-1844) дар боби алоҳида ба таври муфассал баён шудаанд. Аввалан, дар бораи маъракаи зидди Тошканд ва дар он ҷо барқарор гардидани ҳокимияти Хўқанд хабар дода мешавад. Сипас, таваҷҷӯҳ ба муборизаи дохилии сиёсии Фарғона ва барқарор

намудани ҳокимияти сарони қипчоқҳои Фарғона нигаронида шудааст. Муносибати муаллиф нисбат ба воқеаҳои таърихӣ, якбора манфӣ таҷассум ёфта, бо вучуди он, муваффақиятҳо давраи мазкур, аз ҷумла кӯшиши паҳш кардани шӯриши Қипчоқ, ихтилофи байни аъёну ашроф; аз тарафи қипчоқҳо забт шудани Хўқанд равшан тасвир карда шудаанд. Дар баробари ин, як қатор рӯйхатҳо дар бораи иштироки шахсии муаллифи «Таърихи Шохрухӣ» дар ин ҳодисаҳои таърихӣ, аз ҷумла дар бораи ба Хўқанд рафтани ӯ ва саргузаштҳои пас аз ғалабаи қипчоқҳо дар Чуст хабар дода мешавад. Дар охири ин боб шӯриши зиддиқипчоқӣ дар Хўқанд; куштори Шералихон, ҳукмронии кӯтоҳмуддати Муродхон; барқарор шудани ҳокимияти Қипчоқ дар пойтахт ва ворид шудани Хўқанд ба тахти Худоёрхон тасвир гардидааст.

Боби оянда ба давраи ҳукмронии якуми Худоёрхон (1844-1858) бахшида шудааст. Дар асар дар бораи тadbирҳои Мусулмонқул барои мустаҳкам намудани ҳукмронии қипчоқҳо; барқарор намудани ҳокимияти қипчоқҳо дар Тошканду Туркистон ва ҳокимияти ӯ муфассал нақл гардида, ҳодисаҳо пайдарпай пешниҳод карда мешаванд. Ифтиҳои мубориза байни қипчоқҳо, ки соли 1852 сар шуда буд, бо суикасди ҳукмронии онҳо анҷом ёфт. Муҳорибаи ҳалқунандаи Билкиллам, махсусан, равшан нишон дода шудааст. Баъдан маълумот дар бораи масҷиди Азёк ва аскарони рус меравад; шӯриши бебароре, ки Маллахон дар Тошканд ташкил карда буд; шӯриши наво, ки аз тарафи ӯ дар Фарғона бардошта шуда буд ва бо дастгирии қирғизҳо ва қипчоқҳо дар Хўқанд ба ҳокимият омаданад. «Боби салтанати Маллахон (1858-1862)» [10, 212-229] аз ду ҳикоят дар бораи юриши мардуми Хўқанд дар Семиречье ва муҳорибаи Узун Оғоч (саҳ. 216-220) ва юриши онҳо ба сӯи Туркистон ба мақсади мусоидат намудан ба пешравию кушунҳои рус [15, 220-229] иборат аст. Қисми навбатии «Таърихи Шохрухӣ» (саҳ. 230-280) воқеаҳои солҳои 1862-1865-ро дарбар мегирад.

Боби ҳукмронии Маллахон аз ду ҳикоя иборат буда, дар бораи ҳуҷуми кўқандиҳо ба Ҳафтрӯд ва юриши онҳо ба сӯи Туркистон инъикос гаштааст.

Дар бахши дигари асар рӯйдодҳои солҳои 1862-1863 муфасссал баён шудаанд ва марҳилаи навбатии муборизаи Худоерхон барои қудрат бо қирғизҳо ва қипчоқҳоро тавсиф шудааст. Дар қисмати ниҳой як силсила порчаҳои шеърӣ бо забонҳои форсӣ ва туркӣ, оварда шудаанд, ки дар онҳо Худоерхон ва оилаи ӯ дар робита бо баъзе рӯйдодҳои Қўқанд дар солҳои 1866-1871 ситиш карда мешаванд.

Марҳилаи навбатии муборизаи Худоерхон бо қирғизҳо барои қудрат; даъвати «хайрхоҳон» ба Тошканд ва ишғол намудани тахти Хўқанд бо дастгирии амири Бухоро тасвир шудааст. Муаллиф дар бораи тамоми нобасомониҳои замони мазкур, аз ҷумла муборизаи Худоерхон бо қирғизҳо дар вилояти Андиҷон, Марғилон ва Хўқанд; дастгирии аскарони бухорӣ ва барқарор намудани ҳокимияти ҳокимони қирғизу қипчоқ бо сардории Алимқул дар Хониғарии Хўқанд; дар бораи ҳучуми қушунҳои рус ва амалиёти ҷавобии Алимқул (муҳорибаи Чимкент, назди Икон, муҳорибаҳо барои Тошкент); марги ӯ ва аз ҷониби аскарони рус забт шудани Тошканд маълумот додааст» [2, с.57]. Дар асоси таҳлили китоби «Таърихи Шаҳрухи» - как исторический источник» -и Бейсембиев Т. К. маълум мегардад, ки дар қисмати ниҳойи «Таърихи Шоҳрухӣ» - и Муллониёзи Хўқандӣ дар бораи сеюмин бор ба ҳокимият омадани Худоерхон ва ибтиқори ӯ дар ин давра дар Фарғона тамоми ҷиноятҳои ҷанг ба хотима мерасад, суҳан меравад.

Ҳамзамон, Худоерхон ва оилаи ӯ дар робита ба баъзе воқеаҳои Хўқанд дар солҳои 1866-1871 васф карда шуда, ҳамчунин, дар бораи фаъолияти соҳтмони Хон дар пойтахт, марги аъзои оилаи ӯ ва далелҳои марбут ба ҳаёти ҷамъиятию сиёсии пойтахт, аз ҷумла дар бораи халифаи нави тартиби Нақшбандия дар Хўқанд, маълумот оварда шудааст. Як қатор рӯйхатҳои «Таърихи Шоҳрухӣ» бо тавсифи зиёфати умумӣ дар Хўқанд ба муносибати хатнасури писари маҳбуби Худоерхон ба охир мерасад.

Дар ин давра, солноманависӣ, ки ҳаёти дарбор, хонадону ҳукуматдоронро ва ҷамъаи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро дороро

инъикос менамуд, дар Осиёи Марказӣ, аз ҷумла дар хонигарии Хӯқанд ба ҳукми анъана даромадааст. Аҳолии баъзе аз минтақаҳои шимолии Тоҷикистони имрӯза, ки як қисми хониро дохил мешуданд, асосан тоҷикон истиқомат мекарданд.

Ҳамин тавр: «бо рушди ҷомеа, шумораи умумии манбаъҳои ҳатти афзоиш ёфта, баъзе намудҳо нопадид гардиданд. Барои омӯзиши таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла тоҷикон, махсусан, минтақаҳои шимолии Тоҷикистони имрӯза, яке аз манбаъҳои муҳими таърихӣ маҳсуб меёбанд, ки дорои маълумотҳои палеографӣ, фолклорӣ ва таърихӣ-этнографӣ мебошанд» [8-М, с.63].

Хулоса, мазмун ва муҳтавои асари «Таърихи Шохрухӣ» -и Муллониёзи Хӯқандӣ аз рӯи таҳлилу баррасии асари мазкур чунинанд:

- Муллониёзи Хӯқандӣ бо иншои асари худ меҳост дар бораи таърихи Хонигарии Хӯқанд дар нимаи дуюми асри XVIII ва аввали асри XIX маълумоти дақиқ диҳад;

- Сабабҳои бавучудоии ва рушду густариши давраҳои Хонигарии Хӯқандро дар нимаи дуюми асри XVIII ва аввали асри XIX инъикос намояд;

- иштироки мардуми минтақа, аз ҷумла халқи тоҷикро дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии Хонигарии Хӯқанд дар нимаи дуюми асри XVIII ва аввали асри XIX аз назари хеш баён созад;

- дар бораи ба сари тахту тоҷ омадан ва соҳиби он гардидани хонҳои Хонигарии Хӯқанд, ҳаҷми онҳо дар инкишоф ё таназзули давлат маълумоти ахбороти дода, бо воқеаҳои таърихӣ собит сохтааст.

Ҳамин тариқ, «Таърихи Шохрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандӣ оид ба таърихи Хонигарии Хӯқанд дар нимаи дуюми асри XVIII ва оғози асри XIX манбаи хеле назаррас ва воқебинона буда, ки дар мавриди таҳлилу омӯзиши он маълумотҳои амиқи таърихӣ, ки ҷамбаи иҷтимоӣ-иқтисодӣ, этнографӣ ва идеологиро ошкор намудан мумкин аст.

Чӣ хеле ки қайд гардид, асарро таҳти унвони «Таърихи Шоҳрухия» («Шаҳрухова исторӣ») Н. Пантусов соли 1885 ба таъъ расонидааст. Ин ном низ мавриди истифодаи илмӣ қарор гирифтааст. Аммо дар матни ҳуди асар номи он дар шакли каме дигар - «Таворихи Шоҳрухия», яъне «Ҳикояҳои Шоҳрух» омадааст. Дар муқаддимаи дастнавис бошад, ин асар ба таври дигар - «Таърихи Сайид Муҳаммад Худоёрхонӣ», яъне «Ҳикояе бахшида ба Сайид Муҳаммад Худоёрхон» ном бурда шудааст, ки бо супориши хони Хӯқанд Худоёрхон навишта шудааст. Дастнависи мазкур ҳодисаҳои давраи ҳукмронии Шоҳруххонро то соли 1872 дар бар гирифта ва дар асоси мушоҳидаҳои шахсии муаллиф, мумкин аст, ки дар асоси баъзе маъхазҳои хаттӣ, то имрӯз ба мо нарасидааст ва маълумоти шифоҳии Ниёзмӯхаммади Хӯқандӣ навишта шудааст.

Дар сарчашмаҳои илмӣ асари «Таърихи Шоҳрухӣ» бо дигар номҳо низ маълум аст, аз ҷумла «Таворихи Шоҳрухия», «Қиссаҳои Шоҳрух», «Шаҳрухова исторӣ», «Таърихи Сайид Муҳаммад Худоёрхонӣ» «Таърихи ба Сайид Муҳаммад Худоёрхон бахшидашуда» ва ғайра.

Асари мазкур барои омӯзиши таърихи Хонигарии Хӯқанд дар асрҳои XVIII-XIX ҳамчун сарчашмаи арзишманд ба шумор рафта, ба таърихи Хонигарии Хӯқанд аз замони таъсиси он аз ҷониби Шоҳрух Бий (1121/1709-1134/1721-22) то воқеаҳои соли 1872 бахшида шудааст.

Тибқи сарчашмаҳо маълум карда шуд, ки дар асари мазкур дар бораи дар замони идоракунии Олимхон аз ҷониби қӯқандиҳо забт карда шудани вилояти Тошканд; итоат кардани баъзе қабилҳои туркӣ маълумоти саҳеҳ оварда шудааст.

Аз рӯйи хусусиятҳои бадеии «Таърихи Шоҳрухӣ» метавон ба хулоса омад, ки муаллиф дар муҳити суннати адабии Осиёи Миёна маълумоти хеле хуби филологӣ гирифтааст. Вай бо адабиёти классикии форс-тоҷик (аз осори Фирдавсӣ, Ҷомӣ ва Бедил гирифта шудани порчаҳои назмӣ аз он гувоҳӣ медиҳад [97, с.62, 213, 267] ба хубӣ ошно шуда, ба ду забони адабии маҳаллӣ

- форсии Осиёи Миёна (ба забони форсии адабӣ ва забони арабӣ) мусаллах будааст. Матни асар бо ду забон - забон тоҷикӣ ва туркӣ навишта шуда, ҳамзамон дар он иқтибосҳо ва ибораҳои Қуръонӣ дида мешаванд.

1.2. Ҳаёт ва фаъолияти муаллифи «Таърихи Шохрухӣ»

Ҳангоми таҳқиқи рисолаи номзодии мазкур маълум гардид, ки дар бораи ҳаёт ва фаъолияти Муллоиёзи Хӯқандӣ, дар китоби Т.К. Бейсембиев бо номи «Тарихи Шахрухи как исторический источник» , маълумотҳои дақиқу арзишманд оварда шудааст. Аз ин ҷиҳат, Бейсембиев Т. К. қайд мекунад, ки «даврае, ки дар он ҳаёт ва фаъолияти Муллоиёзи Хӯқандӣ сурат гирифтааст, он далелҳои ночизи зиндагиномаи ӯ, ки асосан аз навиштаҳои маълуманд, таваққуф кунем» [97, с.62, 213, 267].

Омӯзиши зиндагӣ ва фаъолияти муаллифи асар, пеш аз ҳама, маълумотҳои «Таърихи шохрухӣ» чун сарчашмаи асосӣ хизмат менамояд. Тибқи он муаллифи асар Мулло Ниёзи Хӯқандӣ соли 1802/1803 ба дунё омадааст. Тибқи маълумоти асар бобои муаллиф Ғарибдӯст ясовул, амакаш Худайқули баҳодур ва бародаронаш дар муҳорибаҳои ҳарбӣ ба ҳалокат расидаанд. Ҳамаи онҳо дар хизмати ҳарбии хонҳои Хӯқанд қарор доштанд. Падари муаллиф Мулло Ашур Муҳаммад дар охири соли 1820 ё аввали соли 1821 дар ҳаёти лашкари Умархон дар муҳосираи қалъаи Ҷиззах ҳалок шудааст. Аз маълумоти асар бармеояд, ки фаъолияти ҳарбии падар ва амаки муаллифи асар бо яке аз шахсияти баруманди ин давра Рачабқушбегӣ, ки аз мардуми кӯхистони тоҷик ба ҳисоб мерафт, робитаи қавӣ дорад. Гузашта аз ин, Мулло Ниёз Муҳаммади Хӯқандӣ дар чараёни инъикоси воқеаҳо вобаста ба фаъолияти бобояш этноними «тоҷик» -ро илова намуда, худро низ тоҷик номидааст.

Бояд қайд кард, ки Муллоиёзи Хӯқандӣ дар сарчашмаҳо бо унвони Муллоиёзмӯҳаммади Хӯқандӣ низ қайд мешавад, соли таваллудаш тақрибан солҳои 1802-1803, вале соли вафоташ маълум нест, муаррихи асри XIX тоҷик

мебошад. Муллониёзи Хӯқандӣ бо асари таърихии худ «Таърихи Шохрухӣ» машҳур аст, ки онро солҳои 70-уми асри XIX навишта ба итмом расондааст.

Тавре қайд гардид, ин асар яке аз сарчашмаҳои пурбаҳои таърихи Хониғарии Хӯқанд ва равобити он бо дигар давлатҳои Мовароуннаҳр мебошад. «Таърихи Шохрухӣ» яке аз нахустин сарчашмаҳои таърихист, ки онро шарқшиноси рус Н. Н. Пантусов соли 1885 аз забони тоҷикӣ ба забони русӣ тарҷума намуда, дар Қазон нашр кардааст. Аз таҳлили «Таърихи Шохрухӣ» маълум мешавад, ки Мулло Ниёзмӯҳаммади Хӯқандӣ забонҳои тоҷикию ӯзбекӣ ва навишти хатти форсӣ, яъне арабиасосро хуб медонистааст. Муаллиф Мулло Ниёзмӯҳаммад дар замони ҳеш олими эътирофшуда буда, дар қарни XIX умр ба сар бурдааст. Асари «Таърихи Шохрухӣ»-ро дар поёни умраш, дар байни солҳои 1871-1875 таълиф намудааст. Аз ин ҷо бармеояд, ки соли вафоти ӯ шояд солҳои мазкур бошад. Муаллиф таърихи Хониғарии Хӯқандро аз ибтидои таъсис то соли 1875 ба қалам додааст. Мулло Ниёзмӯҳаммад шогирди Домулло Маҳдум, писари Домулло Қозии аълам буда, дар замонаш дар мадрасаҳои Хӯқанд дониш илмҳои таърих меомӯхтааст. Замони зиндагии Мулло Ниёзмӯҳаммад ба замони ҳукмронии Шералихон (1842-1845) ва ҳукумати Худоёрхон (1875) рост омадааст. Ӯ дар навиштаҳои ҳеш факту далелҳои зиёде овардааст, ки онҳо ҳоли аҳамияти илмӣ мебошанд. Ин факту далоил бисёре аз ҳаводиси он давра замонро аниқу дақиқ месозанд. «Бобои нависанда (Муллониёзи Хӯқандӣ – «М»), Ғарибдӯсти Ясоул, амаки Худойқули Баҳодур[75, в.316] ва бародарон дар муҳорибаҳо ҳалок шудаанд. Ҳамаи онҳо дар хизмати ҳокимони Хӯқанд (аз Ирдонабий то Умархон) буданд. Падари нависанда Мулло Ашурмуҳаммад дар охири соли 1820 ё ибтидои соли 1821 дар сафи лашкари Умархон ҳангоми муҳосираи Қиззах мечангад. Қайд карда мешавад, ки ҳамаи падари Ниёз Муҳаммад ва Ҳаким Шаҳрихон Ҷилаудар Иноқ, бар ҳилофи сарбозони одии дар вақти муҳосира кушташуда дар ҳамон ҷо, дар наздикии Қиззах дафн нашудаанд. Падар ва амаки Ниёзмӯҳаммад эҳтимол бо саркардаи Хӯқанд

Рачаб Қушбегӣ робитаи наздик доштаанд. «Таърихи Шоҳрухӣ» хабар медиҳад, ки ҳар сеи онҳо пас аз омадани Олимхон аз Хӯқанд ба Бухоро гурехта, баъд аз гузаштани ҳокимият ба дасти Умархон якҷоя ба Хӯқанд баргаштанд. Ибораи марғи Рачаби Қушбегӣ пурасрор аст: «Ҳар коре, ки ба мардум кард, бар сари ӯ афтод». Ҳамин тариқ, Ниёзмуҳаммад аз табақаи низомии Хонигарии Хӯқанд махсуб меёфт» [2, с.27].

Ҳамзамон, дар асоси таҳлили сарчашмаҳо муайян карда шуд, ки «Таърихи Шоҳрухӣ» ба тариқати суфии Нақшбандия алоқаманд буд, зеро худро пайрави таълимоти ирфонии ин иттиҳоди рӯҳонӣ медонист. Мураббии рӯҳонии ӯ устод Домулло Махдум, падари Домулло Қозӣ Бобои Аълам будааст. Бейсембиев Т. К. дар кори илмӣ хеш бо номи «Тарихи Шаҳрухи» как исторический источник» ишора кардааст: «Мулло Ниёз-Муҳаммади Хӯқандӣ Ниёзӣ бини Мулло Ашур-Муҳаммади Хӯқандӣ тақрибан солҳои 1802-1803 таваллуд ёфта, аз табақаҳои поёнии ҳарбии Хонигарии Хӯқанд буд. Ӯ хизматчиӣ ҳарбӣ буда, дар гвардияи хонӣ (дар отряди маҳрамҳо) хизмат мекард, дар воқеаҳои соли 1845 дар юришҳои Хӯқанд дар Семиречие ва солҳои 1860-1861 ба тарафи Туркистон иштирок кардааст. Ҳатто, дар пирӣ ӯ мавқеи хеле хоксорро ишғол намуда, ба муҳити низомии поён ва миёнаи Хӯқанд садоқат дошт. Дар баробари ин, ӯ бо ордени Нақшбандӣ алоқаманд буда, худро дар қатори ададҳои таълимоти он шуморида, як қатор абётро дар «Таърихи Шоҳрухӣ» ба халифаи ин ордени дар Хӯқанд Ҳазрати Соҳиб (с) бахшидааст (1785-1869). Дар ибтидои солҳои 60-уми асри XIX аз хизмати ҳарбӣ баромада, дар Хӯқанд дар маҳаллаи худ зиндагӣ мекард. Дар ин ҷо ӯ асари худро навишт. Дар як вақт ӯ маълумоти хеле хуб гирифтааст» [42,37].

Маҳз, муҳити махсуси фарҳангӣ-таърихӣ ва синфӣ буд, ки дар он ҷаҳонбинии Ниёзмуҳаммад ривож ёфтааст. Ҳамчун сокини Хӯқанд дар гирдобии муборизаҳои сиёсӣ қарор дошта, дорои истеъдоди адабӣ ва таҷрибаи бузургии зиндагӣ буд, ки ӯ метавонист замони худро комилан инъикос намояд. Ниёзмуҳаммади Хӯқандӣ ҳунари шоирӣ низ доштааст. Дар «Таърихи

Шохрухӣ» ашъори зиёде ба забонҳои форсӣ ва туркӣ мавҷуданд, ки муаллиф онҳоро бо таҳаллуси «Ниёзӣ» эҷод намудааст. Ашъоре, ки муаллифи он чунин таҳаллус дорад, дар антологияи зикршудаи Мулло Ниёзи Охунд низ ёд мешавад[24]. Дар дигар антологияҳои назми ин давра, ба ғайр аз антологияҳои Хоразмӣ ибтидои асри XX, бо таҳаллуси « Ниёзӣ» шеърҳои Ниёзмуҳаммад вомерхӯранд. Номи ӯ бо намунаҳои эҷодиёташ дар маҷмуаи машҳури тарҷумаҳолии беш аз 140 шоири Осиёи Миёна дар асри XIX ворид нашудааст[24]. Ӯ ҳамчун шоир кам машҳур будааст. Фарз мекунем, ки ӯ антологияи беҳамтои дар боло зикршударо, ки соли 1878 тартиб дода шудааст, зоҳиран дар Хӯқанд навиштааст (азбаски он бо самти Хӯқандпарастӣ фарқ мекунад, ин шаҳр борҳо дар он зикр шудааст ва ғ.).

Бояд хотирнишон кард, ки Ниёзмуҳаммади Хӯқандӣ дар асари «Таърихи Шохрухӣ» ҳамчун шоир қисмати назми асари мазкурро бо чунин ибораҳо оғоз карда, дар бораи чулуси хонҳои Хӯқанд маълумот додааст. Аз ҷумла:

- Таърихи чулуси Шаҳруххон Мулло Ниёзмуҳаммад ибни Мулло Ашурмуҳаммади Хӯқандӣ, ки баннои иморати ин китоб аст, таърихи чулуси онро инчунин ёфта, дар риштаи назм кашида, ба абёти мусамман адо намуда.

Таърих:

Ту давраи салтанатро то кунун аз шоҳи туркон гӯ,

Гузашти умри онҳоро ба суръат тири паррон гӯ.

Басоси салтанат Шаҳрух бидод аввал ба Фарғона,

Ба аслу дар насаб обову аҷдодаш Гургон гӯ.

Ба аввал арки давлатхона ӯ карда ба Куктунлук,

Дар он ҷо фатҳу нусрат ёфта аз лутфи Яздон гӯ.

Бигуфт соли чулуси Шаҳрух хирад бар ман,

Агар ҷӯи ту таърихи чулуси ӯ, зи « Шаҳрух» ҷӯ.

Таърихи вафоти ӯро [73] Мулло Ниёзмуҳаммад ба ин тариқа ёфта, дар риштаи назм кашида, ба қасидаю ба мадҳ адо намудааст. **Таърих:**

Ёфт тахту салтанат зеб аз чулусаш ибтидо,

Кӯси шоҳиро ба номи ӯ бизад лутфи Худо.
Тоҷи шоҳӣ сарбаландӣ ёфт аз ғавқи сараш,
Дар ғалак андохт ғулғул, кӯс аз ҷӯши садо.
Шоҳидони мулку касру тахт аз ӯ зебандагӣ,
Ёфт мустағнӣ шуда аз ҳусну эҳсонаш гадо.
Чархи гардун бар муродаш чарх зад даҳу ду сол,
Бевафоиро ба худ лозим бигардад, мо адо.
Шоҳи фаррух барнахӯрд охир зи боғи зиндагӣ,
Тарки тоҷу тахт карду, карда аз олам зиво.
Расми шоҳи сарфарозиро ба авлодаш гузошт,
Рафт аз олам шунида, арҷаи гуи нидо.
Эй Ниёзӣ соли ғавташро бичу ту аз хирад,
То ки аз оинаи таърих гардад, ранг зудо.
Инчунин пири хирад гуфт таърихи султони турк,
Вақти реҳлат хон Шаҳрух шуд зи атрокон чудо.

Таърихи вафоти Раҳимхонро Мулло Ниёзмуҳаммад ибни Мулло
Ашурмуҳаммад инчунин ёфта, дар риштаи назм кашидааст.

Чун Раҳимхон ба мулки Фарғона,
Соҳиби тахти чоҳафсар шуд.
Баъд аз шоҳии даҳу ду сол,
Мулки фонӣ бар ӯ мақаррар шуд.
Рафт аз олам ӯ ба дасти тихӣ,
Золи ғартут арӯси дигар шуд.
Гуфт таърихи ӯ хирад ҳамчун,
Дилу ҷонаш қаринмазҳар шуд.

Бар замоири равшандилони маънӣ возеҳ бод, ки дили ҷон, ки алиф
бошад, ба мазҳар дохил карда, ҳисоб намоянд, таърих ҳосил хоҳад шуд,
санаи 1146;

Таърихи вафоти Абдулкаримхон, ки писари авсати Шаҳруххон аст,
мулло Ниёзмуҳаммад инчунин ёфт. Таърих:

Чу он Абдулкаримхон ибни Шаҳрух,
Чунон буд якка ӯ мири худодод.
Ба соли ҳаждахум аз мулкдорӣ,
Нидои арчае аз ғайб дардод.
Қазо қасди сари он шоҳи фаррух,
Бикарду шаҳ ба сидқи дил ризо дод.
Зи тарихи вафоташ гар ту донӣ,
Хирад ҳамчун бигуфт: «Сар бо қазо дод» .

Агар « сарро бо қазо» дохил карда, ҳисоб намоянд, таърих ҳосил хоҳад
шуд, санаи 1164;

- Таърихи ғавти Эрдонахонро Мулло Ниёзмуҳаммад инчунин ёфта, дар
риштаи назм кашида, Таърих:

Оқибат зери хок ҷойи ҳама,
Шаш чихат хок агар ту ори рӯй.
Ҳосилат ғайри хок дигар нест,
Ќуфти хоке шавӣ ту бе зану шӯй.
Мешавад оқибат гадову шох,
Ихтилоташ ба хок чун гулу бўй
Қадри шоҳу гадо ту гар ҷӯи,
Ҳар дуи он барад зи хок ба ҷӯй.
Дурри ин пандҳо, ки ту суфтӣ,
Нашнаванд панди ту, ту панд мағӯй.
Ту кунун гӯ зи хоки Эрдона,
Эй Ниёзӣ ту аз шаҳи хушхуй.
Таърихи ғавти хони фарзона,
Ба хирад гуфтамаш, бар ман гӯй.
Гуфт: «Агар аз вафоти хон пурсӣ»,

Ҳамчунон аз « вафоти хон бигӯй».

Ба самъи ашрафи шунавандагони маънӣ масмуъ бод, ки «вафоти хон бигӯй» моддаи таърих омада, санаи 1176;

- Таърихи чулуси Норбутахонро мулло Ниёзмуҳаммад ба назм инчунин ёфта. Таърих:

Кӣ буд вориси авранги наҷоти Шаҳруххон,

Амир Норбута, ки мулкро гирифт ба забт.

Нишаст соати масъуд ӯ ба тахти шаҳӣ,

Мадад ба толеи ӯ кард ситораи ҳар ҳафт.

Хирад зи баҳри чулусаш чунин бигуфт таърих,

Хазору як саду ҳафтоду ҳафт зи ҳичрат рафт.

Сию шаш сол бар маснади аморат ва салтанат нишаста, ҳукмронӣ кард.
Дар авохири умри ӯ бародараш Ҳочибек муҳолифат оғоз намуд ва ӯро танбеҳи убури намуда, дохили он ҷо шуд;

Таърихи вафоти Норбутахонро Мулло Ниёзмуҳаммад инчунин ёфта, дар риштаи назм кашида. Таърих:

Ҷаҳон на ҷойи қарор асту на макони сурур,

Ба гиряҳои ҷигарсӯз ҷумла домани тар рафт.

Раҳе, ки шоҳу гадо дар убури яқсон аст,

Хуш он касе, ки сабукбортар, сабуктар рафт.

Дихӣ хабар зи убури амир Норбутахон,

Мисоли тир бичаст аз камону бепар рафт.

Мурури давлати айёми ӯ сиюшаш сол,

Бирафт аз пайи онҳо, ки пеш аз ин дар рафт.

Хирад бигуфт ба таърихи ғавти Норбутахон,

Бақои «Норбутахон зи ғавқи афсар рафт.

Бар замоири арбоби маънӣ ва парҳезгорони мо ло, яъне возеҳу лоеҳ бод, ки « ғавқи афсар» алиф бошад, ба «Норбутахон» дохил карда, «бақо» -ро исқот намоянд, таърих таваллуд хоҳад шудан, санаи 1213;

- Таърихи айёми давлат ва замони салтанат ва вафоти амири мушориилайх¹[73] мулло Ниёзмуҳаммад ибни мулло Ашурмуҳаммад инчунин ёфта, дар риштаи назм кашида, дар силки китобат дароварда. Таърих:

Чулуси салтанати он амири рустамдил,
Ба лафзи узбаки Фарғона аст унйекки йил.
Ба даври салтанаташ тоҷикони хуношом,
Чунон ки ҳар яке он аст наҳанги лаҷҷаи Нил.
Ба вақти қалъапарӣ бар аду миён мебаст,
Фалак ба чашми аду баҳри нусраташ кашида мил.
На хандақ, на ҳисор, на тўпхона садд шудӣ,
Мисоли фирқаи Яъҷуҷ зи бех канда чу сел.
Қазоқу қирғизу узбак бикард ӯ тасхир.
Ба мулки русу хито монд масофати як тир.
Инони тавсани умраш қазо кашид охир.
Чу пашша пеши аҷал кушта шуд вучуди чу фил.
Агар бичуи ту таърихи соли ғавтро, бикашӣ,
«Думи бақо»-ю «сари чоҳ» зи «хони рустамдил» .
«Думи бақо»-ро ва «сари чоҳ»-ро, ки «чим» бошад, аз «хони

рустамдил» исқот намоянд таърих ҳосил хоҳад шудан. (1225).

Таърихи чулусу ғавти Муҳаммад Алихонро мулло Ниёзмуҳаммад ибни мулло Ашурмуҳаммад инчунин ёфта, дар риштаи назм кашид. Ба тариқи мусаддас ҳар ду таърихайнро дар як байт адо намуд.

Он шоҳи некбахт ба тахти падар нишаст,
Мискин ба хони макраматаш ҷумла дарнишаст.
Аз табҳи шафқати эҳсони оми ӯ,
Аз ваҳм ҷавъи ҷумлаи гуруснагон пур аст.

¹ Олимхон. Дар бобати ба сари тахти хонӣ омадани Олимхон дар асари мавриди пажӯҳиш омадааст, ки ҷамоати мингития ғолиб омада, Олимхонро бар тахти салтанату бар маснади иёлат шинониданд.

Таърихи соли чулусаш хирад бигуфт,
Донӣ, ҳазору ду саду сӣ ҳафт аст.
Гулҳои ин чаман ҳама рангпаридааст,
Аз ваҳми теғи ҳазон дили оҳо даридааст.
Осори неку бад дар ин даҳр ҷуз хабар
Дар боғи зиндагӣ касе ҳосил надидааст.
Он шоҳи шодком бигӯям ба тахт ҷулус,
Айёми давр ба солаш бист як аст.
Аз таърихи вафот чунин гуфт ба ман хирад,
«Муҳаммад Алихон шаҳиди ҳукмӣ» шудааст.

Возеҳу лоеҳ бод, ки «Муҳаммад Алихон шаҳиди ҳукмӣ» моддаи таърих омада, санаи 1258. Баъд аз рафтани амири Бухоро аҳволи ин мулк мутағайир гардида, марду зану хурду калони ин вилоят девонавор дар кӯчабозор ва шиддатҳо гирифтор маҳни мазаммати Манғития менамуданд ва ба аҳкоми ӯ сар фуруд намеоварданд, зеро ки дар эътиқоди худҳо подшоҳро шафқатшиору маъдалатосор меангоштанд [6].

Баррасии ҳаёт ва эҷодиёти муаллиф «Таърихи Шохрухӣ» дар заминаи омӯзиши асар нишон медиҳад, ки ӯ ҳамчун шоири замони худ аз ҳисоби абҷад [73] фаровон истифода бурда, таърихи ҷулус ё ғавти хонҳои Хонигарии Хукандро дар шакли назм муайян кардааст. Ниёзмухаммади Хукандӣ ҳамчун ҷузъи табақаи низомии имтиёзнок буда, намояндаи хосси табақаҳои поёнии синфи ҳоким Хонигарии Хуканд будааст. Аз сӯйи дигар, ӯ ҳамчун намояндаи ин табақаҳо, ки ба тамоми таҳаввулоти рӯйдодҳои сиёсии хонӣ дучор шуда буд, натавонистааст таъсири якбора афзояндаи рӯҳониёни сӯфиро ба афзоиши бесуботи сиёсӣ эҳсос накунад, ки аз робитаи ӯро ҷараёни Нақшбандия шаҳодат медиҳад. Мансубият ба феодалҳои таҳҷой, инчунин робитаи мустақаме, ки падару модараш бо сарварони низомии Кӯҳистонӣ ё авлоди онҳо, ки дар Фарғона муқим шудаанд (яъне феодалони Хуканд, ки Тошканд ва Қазоқистони Ҷанубиро тобеи ҳақиқии худ

медонистанд, (ачдодони онҳо дар ибтидои асри XIX забт карда буданд) мебоист муносибати якбора манфии муаллифи «Таърихи Шохрухӣ» - ро ҳам ба кўчманчиён ва ҳам ба ҳаракати пешравии аскарони рус пешакӣ муайян мекард.

Бояд қайд кард, ки муҳити махсуси фарҳангӣ, таърихӣ ва динӣ, ки дар он ҷаҳонбинии Ниёзмӯҳаммад инкишоф ёфта буд, тангии уфуқҳои синфӣ ӯ ба таври объективӣ имкон намедоданд, ки ӯ бо тамоми маърифати анъанавии «мусулмонӣ» аҳаммияти прогрессивии ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёнаро дарк намояд, ки ин барои аксарияти мутлақӣ синфи ҳукмрони давлатҳои феодалии Осиёи Миёна хос буд. Дар баробари ин, Ниёзмӯҳаммад сокини Хўканд буда, дорои маълумоти муайян ва истеъдоди адабӣ ва дар солҳои таназзули худ таҷрибаи ғании ҳаётӣ дошта, тавонистааст, ки аз нуқтаи назари ҷаҳонбинии синфӣ худ назар кунад.

Бояд қайд кард, ки иншои «Таърихи Шохрухӣ» дар ҳаёт ва фаъолияти Мулло Ниёзмӯҳаммади Хўкандӣ аҳаммияти махсус дошт, зеро ки бобати навиштани асари мазкур ӯ қайд кардааст, ки аз барои номи боқии шохон ва бинобар туфайли фармоиши шаҳаншоҳи замон ва ҳокони даврон, аънӣ Худоёрхон мадда зилаху-л-олӣ сабаби ин камина бинои иморати номи боқии онҳо гардида, ба умеди ин ки баъд аз инқизо ёфтани замон дар ҳар маҷлисе, ки ба ҷиҳати шунидани ин китоб маҷиён рағбат намоянд. Муқаррар аст, ки арвоҳи тайибаи тоҳираи онҳоро ба фотехаю ба дуо хоҳанд ёд кард. Ин хайрияи ҷория ва номи боқӣ дар ин олами фонӣ то муддати явму-л-мавбӯд хоҳад мондан ва хайроту иморатҳое, ки дар олам аз хишти пухтаю аз мармар бино сохтаанд, дар андак фурсат мунҳадим хоҳад гардидан ва номи боқӣ ба воситаи суҳан дар сафҳаи авроқ боқӣ хоҳад мондан. Шеър:

Суҳанро ҳаст дар олам бақое,
Дар ин олам намонд ғайри мақоле.
Кучо он тоқи Кисрою Хаварнак,
Шуда барбод хокаш дар ҳавое.

Накуиро ту дар олам иморат,
Бикун, аз ту бимонад ном боқӣ.
Агар чанде накуию вафо нест,
Дар авроқи сухан ўро вафое.
Сиёҳӣ гарчи ҳаст ҳамчун зулумот,
Дар он Хизри суханро раҳнамое.
Бимонад дар варақҳо номи неку,
Чу Кисро гар кунад ў подшоҳӣ.
Ниёзи гуфта мадҳи хони одил,
Ҳамеша дар ҳаққи ў кун дуое.

Боиси ин буд, ки авлоди шоҳони Шохрухияро аз аввали чулус то вафот, муддати салтанати онҳоро дар риштаи насру назм кашида «Таърихи Шахрухия» ном ниҳода, сиййат ва овозаи номи боқии онҳоро дар олам мунташир гардонида, ба гунбази ҳузро расонидем ва кӯси тантанаи онҳоро баландовоза карда, ба ақолими сабъа интишор гардонидем. Чунки ин шоҳони олимақом, ки баъд аз ў дар сарири салтанат ва дар маснади ҳашамат тоҷи сарварӣ ва афсари неахтарӣ бар сар ниҳода, кӯси шоҳӣ аз чуби зарбдасти теғзани онҳо баландовоза гардида, ҳама аз авлоди ўянд, бинобар ин, «Таърихи Шахрухия» ном ниҳода, дар силки китобат мунсалик гардонида шуд.

Муаллифии асари «Таърихи Шохрухӣ» дар боби «Таърихи қалъаю хандақи Хўқанд, ки Шералихон дар соли аввал, ки ба чулуси шарофатқаринаш авранги обову аҷдодро мушарраф сохта, барпо намуд, мулло Ниёзмухаммад валади мулло Ашўрмухаммад, ки яке аз деринағони ин остони маъдалатпосбон буд, инчунин ёфта, дар силки китобат дароварда» чунин қайд менамояд, ки: «Ҳамон шаб» роқими ин ҳуруф, ки мулло Ниёзмухаммад ном дорам, дар зумраи отоуғлиён ва дар туби Маҳрам будам. Раки ғайрати ҷавонмардию ҳиммати шуҷоатмандӣ дар ҳаракат омада, дар он шаби тор аз даруни қушинг баромада, ба роҳи сои Оқсе ба лаби дарё

баромада, убури намуда, ба чандин ҷарихои рахнаи сел дар он шаби тор фуру рафта, ба ҳазор шиддати сахтӣ аз он мағокҳо худро асбро халос дода, ба даруни мавзеи Теда даромадам ва дидам, ки монанди хонаҳои орият шахсе аз ашхоси инсонии номаълум, балки билкул маълум, ҳарос бар дилам муставлӣ гардида, аз он ҷо низ баромадам ва роҳро аз касрати сиёҳии шабу торикии пуртаъаб гум карда, дар гуристони ҷамоаи мавзеи Теда дохил шудам. Дар ҳар қадам мондан асбам ба қабре фуру мерафт, аз он қабр ба ҳазор машаққат худро асбро мебаровардам. Дар он шаби дайчуру монанди торикии гур чандин маротиба зинда дар гуру мурда аз гур мебаромадам. Оқибатулам асбро етил карда, аз даруни мурдаҳо зинда баромада, ба роҳи мавзеи Санг даромадам» [73].

Ҳамин тариқ, муаллифи асари мавриди пажӯҳиш Мулло Ниёз Муҳаммад ибни Ашури Хӯқандӣ «Ниёзӣ» соли 1217/1802-1803 таваллуд шудааст. Вай дар гвардияи Хонигарии Хӯқанд хизмат карда, дар юришҳои ҳарбии Хӯқанд дар соли 1844 дар Семиречие ва солҳои 1860-1861 дар Туркистон иштирок кардааст. Баъди адои хизмати ҳарбӣ дар ибтидои солҳои 60-ум дар Хӯқанд зиндагӣ мекардааст.

Мулло Ниёз Муҳаммад ибни Ашури Хӯқандӣ солноманависи бузурги давраи ҳукмронии Умархон мебошад. Дар вазифаҳои гуногуни ҳарбӣ хонигарӣ фаъолият дошта, дар солҳои 70-уми асри XIX асари «Таърихи Шохруҳӣ»-ро хешро таълиф кардааст. Муаллиф дар асар ба вазъи сиёсии замони худ ва ҳаёти иҷтимоии мардумони кишвар баҳои саҳеҳ додааст. Он воқеаҳои таърихӣ, ки то соли 1872 шудааст, ҳама муаллиф шохиди зиндаи он буда, ба таври объективона чун иштирокчиӣ он ҳодисаҳо тасвир мекунад.

БОБИ II. ИНЪИКОСИ ҲАЁТИ СИЁСИИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ХОНИГАРИИ ХҲҶАНД ДАР «ТАЪРИХИ ШОҲРУХӢ»-И МУЛЛОНИЁЗИ ХҲҶАНДӢ

2.1. Масоили салтанати Шоҳруххон ва ташаккулёбии

Хонигарии ХҲҶанд

Таҳқиқоти «Таърихи Шоҳрухӣ» - и Муллониёзи ХҲҶандӣ нишон медиҳад, ки салтанати Шоҳруххон ва ташаккулёбии хонигарии ХҲҶанд, вазъи сиёсии хонигарии Хуқанд дар асри XVIII ва вазъи сиёсии хонигарии Хуқанд дар асри XIX мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст, ба мақсади давлати худро аз ҳучуми қабилаҳои ҳамсояи қирғизу қипчоқ муҳофизат намудан, хонҳои давлати ҷавони ХҲҶанд аз ибтидои аввали барқарор гаштани ҳокимияти худ, на танҳо бо ҳокимони Ёротеппаву Хуҷанд ва мулкҳои дигари нисбатан хурд, балки бо феодалони алоҳида, гурӯҳҳо ва қабилаҳои бодиянишин низ мубориза мебарданд. Баъд аз ҷангҳои дуру дароз ба хонҳои ХҲҶанд муяссар гардид, ки дар охири асри XVIII давлати нисбатан пуркуввате бо номи Хонигарии ХҲҶанд ташкил кунанд. Яке аз хонҳои Хонигарии ХҲҶанд, асосгузори он - Шоҳрухбӣ, пешвои қабилаи ўзбекҳои минг, бинокори шаҳри ХҲҶанд ҳукумати хоҷагони Фарғона дар Ҷодакро сарнагун намуда, ҳамаи қувваҳои сиёсӣ, аз ҷумла «хоҷагон» - ро дар атрофи ҳукумати навтаъсиси худ муттаҳид кард.

Дар «Таърихи Шоҳрухӣ» - и Муллониёзи ХҲҶандӣ дар боби «Дар баёни воқеоти ибтидои салтанати Шоҳруххон, ки сабаби ороиши тоҷи шоҳӣ ва боиси ҷамъияти мулку ободӣ ва барпо намудани васвасаву дабдабаи шаҳриёрӣ ва тарҳ андохтани бинои шаҳру қасри олӣ ва расидани насаби он ба Бобурхон ибн Умар Шайх Баҳодур» дар бораи авлоди Шоҳруххон ва ба дунё омадани Шоҳруххон иншо карда қайд кардааст, ки дар мобайни Олтун-бишук ва Шаҳруххон баъд аз даҳ пушти аҷдод муддати 202 сол гузашта буд, ки Шаҳруххони мазкур ба олами вучуд омада, ў низ дар ин диёр тарбият ёфта, ба ҳадди балоғат расид ва аз носияи шукӯҳи Давлаттобон ва аз таркиби

вучуди мучассамаи ӯ аломати шуҷоат намоён, ҳамеша машғули шикори ваҳшиён ва аспу аслиҳаю тиру камон мебуд. Баъзе қавли узбакони қадима ва сухандонони дерина ин аст, ки аз қазо подшоҳе дар сабили шикор гузораш дар ин диёр афтод. Дар он вақт Шохруххон 18 сола буд. Дар ҳолати гармии шикор шереро ба захми найза маҷруҳ намуда, сайди худ кард ва он сайдро манзури назари подшоҳ намуда, марҳамату макрамати шавқати илтифот аз ин подшоҳ дарёфт ва низ подшоҳ ғайрату шуҷоати онро мушоҳида намуда, ба илтофҳои беғоя ва ба макраматиҳои бениҳоят сарафрозӣ бахшида, ҳукмронии ин биллодро тафвиз фармуд.

Ҳамзамон, дар асари «Таърихи Шохрухӣ»- и Муллониёзи Хӯқандӣ таърихи Хонигарии Хӯқандро бо достони ҳамчун асосгузори давлат интиҳоб шудани Шохруххон ва таъсиси Хӯқанд оғоз меёбад. Дар бораи ҳамчун асосгузори хонигарӣ интиҳоб кардани Шохрухбӣ, ҳадафи асосии пирони ӯзбекон маҳсуб меёфт, чунин шарҳ додааст: умед медорем, ки замоне ки дар сачҷодаи салтанат истиқрор пазирада, инъому икромии ин ду боло хоҳад гардидан ва аз вачҳи аморат ба чандин суханҳои чарбу ширин дар он ҷамъият ҳозирин мучрӣ гардида, гуфтанд, ки аввал Шахруххонро бар сарири аморат бинишонем, баъд аз он ба хоҷагон хуруҷ намоем. Ин маслиҳатро мустаҳсан ангошта, ҳамаи мӯйсафедони ӯзбакон дар як ҷо иҷтимоъ намуда, Шахруххонро дар Турғова хон бардоштанд. Баъд аз он яке аз духтарони узбакиро ба он хоҷае, ки ҳокими Чодак буд номзад карда, ба домодӣ қабул намуданд.

Инчунин, дар асар қайд мешавад, ба сари тахти хонигарӣ омадани Шохруххон ҷониби ӯзбекон истиқбол гардида, ба иззати тамом ва ба тавқир ва эҳтиром хоҷагонро оварда, дар манзили дилкушо ва дар мақоми фараҳафзо фуруд оварданд ва чихил нафар мулозимонро ба хонҳои ӯзбакон тақсим намуда, бар сабили меҳмондорӣ пароканда намуданд. Баъд аз фориг гардидани атъама ва ашраба ва лавозимоти меҳмондорӣ, ӯзбакон дар як ҷо хилват намуда, маслиҳатро бар ин қарор доданд, ки вақте ки домод дохили

чимилдиғ гардад ва як чӯби хушкро дар мобайни ду шохи дарахт калон руст намуда, ба зӯри тамом бишканем. Баъд аз шунидани овози шикастани чӯб, домодро дар даруни чимилдиғ ва боқӣ мулозимони ўро дар ҳар хона зер карда, ба қатл орем. Оқибатуламр ҳамин маслиҳатро ба амал оварда, ходаро бишкастанд ва ба муҷарради шунидани овози чӯб домодро дар даруни чимилиғ зер карда, боқӣ мулозимон ва аскарियाи ўро дар ҳар хона зер карда, ба қатл оварданд. Аспу яроқи мақтулонро гирифта, маҷмуи ўзбакони хуношом Шаҳруххонро туғу байрақ барпо карда, бегоҳирўз ба аспҳо савор шуда, ба суръати тамом роҳӣ гардида, аз дарёи Сир гузаштанд. Баъд аз гузаштани дарё, қушунро туб намуда ва камонҳоро пури тир карданд. Баъд аз он ба суръат равон шуда, Чодакро зери тир кардан ва ба тасарруфи худҳо дароварданд. Он чи асбобу олоти сипоҳигарӣ ва ғайрахум, ки дар хазина ва дар ғайри хазина дошт, ба дасти худҳо дароварданд ва ҳамаи аъёни оқсақолони билоди он тарафи дарё то ба сарҳади Намангон омада, дида, тортуқ ва пешкашҳои худро аз назари Шаҳруххон гузарониданд ва ҳар кадоми онҳоро андархӯри аҳвол аз рӯйи коидаю русуми подшоҳӣ шафқату марҳамати худро дарег надошта, **ба** либосҳои фохир сарфарозӣ бахшида, рухсати инсироф намуданд ва муомилоти хон ва ҳукумоти султонӣ бар вачҳи аҳсан бар ин ҷониби дарё ва ба ҳамаи билодҳои сарҳад аз Намангон то ба сарҳади Шаҳидон ва Понсадғозӣ, ки ҳоло Понғоз меноманд, марсумоти кабехаро барҳам доданд ва андак рӯз дар он ҷо сукно пазируфта, дар он балдаҳо волию ҳоким таъйин намуда, бозгашт намуданд ва ба давлати тамому нусрати локалом фозилтарин деҳҳои ўзбакия ва ашрафтарин балдаҳои сартия Турғова ва Чамаш буд, омада нузул фармуданд ва иҷтимои худҳоро пароканда нанамуда, дар маслиҳати умуроти хония ва ба муомилоти султония дарафтоданд» .

Бояд хотирнишон кард, ки соли 1722 Шохрухбӣ дар натиҷаи хусумати байни гурӯҳҳои амирон кушта шуд. Ўро писараш Абдурахимбӣ иваз намуд, васеъ гаштани ҳудуди давлати навтаъсис бо номи писарони Шохрухбӣ

вобаста аст. Абдурахимбӣ дар давраи ҳукмронии худ, ба мулкҳои Фарғона - Хучанд, Андиҷонро ҳамроҳ намуд. То ҳамон вақт - дар ибтидои асри XVIII, шаҳри Хучанд аз ҷониби амири қабилаи ўзбекони юз - Оқбӯтабӣ (1702-1734) идора карда мешуд.

Авлодҳои ӯ дар вилоятҳои Хучанд ва Ўротеппа, ҳукмронӣ мекарданд. Падари ӯ Муҳаммад Раҳим оталиқӣ юз низ дар ин ҳудудҳо ҳукмронӣ мекард. Чӣ хеле ки дар боло қайд шуд, Оқбӯтабӣ якҷоя бо Хучанд Ўротеппаро низ идора менамуд. Аммо маъмурияти Оқбӯтабӣ дар қалъаи Хучанд ва дар қалъачаи маъруф ба номи «Боғи ҳоким», ки аз рӯ ба рӯи самти шарқии Қалъа воқеъ гаштааст, ҷойгир буд. Дар замони ҳокимияти Оқбӯтабӣ, вилоятҳои Хучанду Ўротеппа шаҳрҳои худмухтор буда, ба аморати Бухоро тобеъ набуданд. Ба вазифаи волии Хучанду Ўротеппа Оқбӯтабӣро дар вақташ худи Убайдуллоҳон (1702-1711) таъйин карда буд. Дар натиҷаи сушт гаштани давлати Аштархониён, вилоятҳои Хучанд ва Ўротеппа бо сардории Оқбӯтабӣ мустақилона фаъолият дошт.

Дар давраи мустақилияти мулки Ўротеппа ва Хучанд, Оқбӯтабӣ ба аъёну ашрофи ин вилоятҳо таъяс намуда, сиёсати худро пеш мебард. Аз ҷумла, дар Ўротеппа ӯ ба оли Хоҷӣ Мусохоҷа таъяс намуда, онҳоро аз андозҳо озод намуд. Бо ҳамин роҳ ба дастгирии онҳо муяссар гашт ва солҳои тӯлонӣ дар ин ҳудуд ҳокимияти худро мустаҳкам намуда, ҳукмронӣ кард. Ин сиёсати Оқбӯтабӣро дар адабиёт «кордонӣ ва сиёсатмадории ӯ»- гуфта қайд менамоянд. Дар ҷараёни муносибатҳо бо мулкҳо ва давлатҳои ҳамсоя, уҳдабарой ва кордонии ӯ аён мегардад. Ў ба духтари Шохруҳбӣ хонадор шуда, бо Хўқанд алоқаи мустаҳками дӯстӣ ва рафокатро ба роҳ мемонад. Дар адабиёт ўро яке аз даъвогарони тоҷу тахти Хўқанд қайд менамоянд. Ғайр аз он, Оқбӯтабӣ, бо мулкҳои ниммустақили Шаҳрисабз ва Ҳисор алоқаҳои зичи дӯстона дошт, ки ин муносибатҳо хусусан бо Ҳисор, дар давраи ҳукмронии авлоди ӯ дар Ўротеппа давом кард. Дар ин давра, мустаҳкам шудани ҳокимияти Оқбӯтабӣ дар ин вилоятҳо ва авҷ гирифтани

муборизаҳои сиёсӣ дар байни ворисони Шохрухбӣ ва ӯро дидан мумкин аст. Бо тӯфайли сиёсати ӯ, бо дуюмин хони Хӯканд - Абдулкаримбӣ муборизаҳо оғоз ёфт ва дар натиҷаи он Оқбутабӣ бо ворисонаш маҳв карда шуд. Аз ҳамин давра сар карда, вилояти Хучанд ба таркиби хонигарии наваъсиси Хӯканд дохил карда мешавад. Сипас, Абдулкаримбӣ - бародари Абдурахимбӣ ба ин ҳудудҳо ҳоким таъйин гардид.

Бо ҳамин ҳудудҳо қаноат накарда, Абдурахимбӣ инчунин ба Самарқанд, Каттакӯрғон, Қизах лашкар кашид ва ин вилоятҳоро забт кард. Оид ба давраи ҳукумронии Абдурахимбӣ маълумотҳои гуногун арзи вуҷуд дорад, ки дар адабиёти илмӣ давраи ҳукмронии ӯ 12 сол (1722-1733) нишон дода шудааст.

Оид ба писари дигари Шохрухбӣ Абдулкаримбӣ ва давраи ҳукумронии ӯ ҳам санаҳои гуногуни таърихӣ нишон дода мешавад. Дар адабиёти илмӣ давраи ҳукумронии Абдулкаримбӣ дар солҳои 1733-1747, солҳои 1734-1750 қайд карда мешавад. Абдулкаримбӣ дар Хӯканд, дижи дигарро ҳамчун рамзи давлатдорӣ сохт ва он минбаъд Эски Урда ном гирифт.

Дар миёнаҳои асри XVIII ба ҳудуди Осиёи Миёна, қушунҳои давлати Ҷунғорҳо (қалмиқҳо - қалмоқҳо) зада медарояд. Аҳолии Ҷунғория аз қабила ва халқиятҳои сершумори кӯчманчии халқи муғул, ба монанди қалмиқҳо, элӯтҳо, тургутҳо, ҷунғорҳо (ҷон қари), ойратҳо иборат буданд. Ҳудуди даштҳои ҷануби Қазоқистон (дар адабиёти он давра бо унвони Дашти Қипчок қайд карда шудааст), вилояти Тошканд аз ҷониби қушуни бисёрҳазораи қалмиқҳо забт карда мешавад. Дар сарчашмаҳо қайд карда шудааст, ки шаҳрҳои Туркистон ва Тошканд ба қалмиқҳо бе ҷанг таслим мешавад. Аз ҳамин давра ин ҳудудҳо ҳамчун мустамлика ба Ҷунғория, ҳар сол андоз месупорид. Ҷунғорҳо бо ҳудуди Қазоқистон ва шаҳрҳои шимоли Мовароуннаҳр қаноат накарда, ба сӯйи ҷануб ҳаракат карданд.

Дар натиҷа, қалмиқҳо ба водии Фарғона - ба ҳудуди хонигарии Хӯканд зада даромаданд. Дар ин давраҳои ноором, қабилаҳои қазоқон ва қирғизҳо аз

моликияти худ (молҳои чорпо) маҳрум гашта, бо мақсади халос намудани ҷони худ аз дасти душмани ғаддору бешафқат ба сӯйи ҷануб - ба Осиёи Миёна гурехтанд. Мовароуннаҳр барои онҳо манзили паноҳ ва ҷойи наҷот буд.

Дар сарчашмаҳои таърихӣ ҳамон давра оид ба ин давраи таърих маълумотҳои муҳим то рӯзҳои мо расида омадааст. Дар ҳамон сарчашма қайд карда мешавад, ки аввалин зарбаи қалмиқҳоро тоҷикони Қаротегин ва Дарвоз ба дӯши худ гирифтанд. Онҳо мағлуб шуда, ба итоати қалмиқҳо даромадаанд ва ба онҳо андоз месупориданд. Дар натиҷаи ҳуҷуми қалмиқҳо, харитаи нафақат сиёсии Осиёи Миёна, балки харитаи этникии он ҳам куллан тағйир ёфт. Қабилаҳои гурезаҳо - қароқалпоқ, қазоқ ва қирғизҳо ба ҳавзаҳои Зарафшон, Фарғона ва Шош ҷойгир шудаанд. Дар натиҷаи он дар ҳудуди хонигарии Хўқанд ва шаҳр, деҳаҳои водии Фарғона, аз ҷумла дар ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ имрӯза дар шаҳрҳои Хучанд, Конибодом, Исфара, шаҳракҳои Кучкак, Шайдон, Нов, Маҳрам, Қароқчиқум, Ниёзбек маҳаллаҳои қазоқон ба вучуд омад. Дар деҳаи Қазноқи ноҳияи Ҷ. Расулов, деҳаи Увоқи ноҳияи Шаҳристонро қазоқон ташкил карда бошанд, якчанд деҳаҳои ноҳияи Аштро қабилаҳои қароқалпоҳо ташкил карданд. Дар дигар қисматҳои водии Фарғона деҳаҳои қирғизҳо, қазоқон, қароқалпоқҳо дар ин давра ба вучуд омад. Дар қисмати шимоли обанбори Қайроққум якчанд деҳа - овулҳои қазоқон ба вучуд омад, онҳо то оғози сохтмони обанбори Қайроққум - соли 1953, дар ин ҳудуд зиндагӣ кардаанд ва ба Ватани таърихӣ худ - вилояти Ҷануби Қазоқистони Ҷумҳурии Қазоқистон муҳоҷират намуданд.

Дар ҳамин ҳолати муташанниҷ, хони давлати нафтаъсиси Хўқанд - Абдулқаримбӣ тавонист, ҳамаи қувваҳои ҳарбӣ ва лашкари халқҳои Фарғона ва Уструшонаро ҷамъ намуда, ба қалмоқҳо зарба дод ва истиқлолияти давлати худро таъмин намуд. Дар натиҷа, нимаи дуюми асри XVIII хонигарии Хўқанд боз ҳам пурқувват шуда, мақоми худро дар қисмати

шимоли Осиёи Миёна пурзӯр намуд. Дар ин давра шаҳри Хӯканд ба пойтахти хонигарӣ табдил ёфта, ба қалъа ва урдаи худ соҳиб гашт. Қалъаи шаҳр аз чор дарвоза - «Исфара», «Қатаған», «Марғилон», «Ҳайдарбек» (дертар номи «Тошканд»-ро гирифт) иборат буд.

Аз сарчашмаҳои таърихӣ аён аст, ки вазъияти сиёсӣ иқтисодӣ ва иҷтимоӣ Осиёи Миёна дар нимаи дуҷуми асри XVIII ва оғози асри XIX хеле печ дар печ ва вазнин гардида, бо сабаби ба қорҳои мамлакатдорӣ аҳаммият надодани охирин намояндаи хонадони Аштархонӣ – Абулфайзхон (1711-1747) вазъияти кишвар тамоман хароб гардид. Аз ин ҳолати ногувор ҳокими Эрон – Нодиршоҳи Афшор (1688-1747) истифода намуда, соли 1740 ба сарзамини Мовароуннаҳр ҳуҷум карда, бидуни муқовимат шаҳри Бухороро ишғол намуд.

Вазъияти сарзамини Хӯканд, бо сабаби он ки Нодиршоҳ онро ишғол накард, ин нисбатан ором боқӣ монд. Олимхони Хӯқандӣ (1799-1809), ки яке аз ҳокимони ин минтақа буд, даст ба иқдоми аҷиб зад. Мардуми кӯҳистон ва хислату рафтори онҳо ва ғайриини онҳоро ба инобат гирифта, аз ҳисоби онҳо гурӯҳҳои мусаллаҳ созмон дод. Талошҳои ӯ дар ин масир натиҷа доданд ва Тошканд ва қазоқҳои атрофи онро ба давлати худ даровард. Баъд аз Олимхон бародари ӯ - Умархон (1809-1822) низ сиёсати бародарашро идома дода, дар ин ҷода ба баъзе муваффақиятҳо ноил шуд. Умархон Туркистон ва даштҳои қазоқнишинро аз ҳудуди баҳри Арал то Ҳафтрӯд тасарруф намуд. Бештари маҳалҳое, ки дар он ҷойҳо қабоили қазоқ сукунат доштанд, зери тасарруфи худ даровард. Баъд аз Умархон писари вай - Муҳаммадалихон (1822-1842) барои тавсеаи ҳудуди давлати хеш талош варзида, қаламрави Дарвозу Қаротегин ва ҳатто Кӯлобро ба зери итоати хеш даровард.

Ўротеппа ва Қошғар низ аз ҷониби Муҳаммадалихон забт карда шуд. Чун амир шахси ишратпараст буд, мардум ӯро он қадар дӯст надоштанд ва тарафдорӣ низ накарданд. Ин хислати амир, яъне фориғболии ӯ боис шуд, ки Амир Насруллоҳ Хӯқандро забт намуда, Муҳаммадалихон ва модару

бародарашро ба қатл мерасонад. Идораи Хўқандро ба уҳдаи Иброҳими Хаёл ном ҳоким вогузор мекунад. Ҳукумати Иброҳим дер давом намекунад ва Хўқанд боз мустақил мешавад.

Бояд хотирнишон сохт, ки ташаккули Хонигарии Хўқанд, бо воқеаҳои сиёсии охири асри XVII - аввали асри XVIII вобаста мебошад. Заиф гаштани давлати мутамаркази Аштархониён (Ҷониён) ва оғози таназзули он, авҷ гирифтани тохтутозҳо, таҳдидҳои мунтазами давлати кўчманчиён бо номи Ҷунгар (дар сарчашмаҳо бо номҳои ойрат, қалмиқ ҳам меояд), тохтутозҳои пешвоёни қабилаҳои гуногуни ҳудуди водии Фарғона, вилоятҳои Қурама, Тошканд ва Туркистон, зарурати мубориза ба муқобили забткориҳои империяи Син (Хитой) дар Туркистони Шарқӣ, хусусан пешравии шаҳрҳо, пешаҳо, тиҷорат, зироат дар водии Фарғона, омилҳо ва заминаҳои асосии бунёди давлати навтаъсис - Хонигарии Хўқанд гардиданд.

Бояд қайд кард, ки доир ба масъалаи марҳилаҳои асосии таърихи Хонигарии Хўқанд, замони ҳукмронии хонҳои ин давлатро дар назар доштан мумкин аст. Зеро ки, ҳукмронии ҳар як ҳокими Хонигарии Хўқанд марҳилаҳои алоҳидаи таърихро дар бар гирифта, хусусияти ба худ хос дорад.

Тавре маълум аст, Хонигарии Хўқанд соли 1710 ҳамчун давлат ба вучуд омада, асосгузори он Шохрухбӣ II Хирс, писари Ашурқул Шаҳмастбӣ маҳсуб меёфт. Тибқи таҳлили маълумотҳо муайян карда шуд, ки дар Хонигарии Хўқанд марҳилаҳои идоракунии хонҳо, ки аз сулолаи минг буданд, ки мо чанде аз онҳоро номбар менамоем:

1. Шохрухбӣ II Хирс
2. Абдурахимбӣ, писари Шохрухбӣ II.
3. Абдукаримбӣ, писари Шохрухбӣ II
4. Шодибӣ, писари Шохрухбӣ II
5. Сулаймон-бек, писари Шодибӣ
6. Низом ад-дин Муҳаммад Бобобӣ, писари Абдурахимбӣ

7. Эрданабий, писари Абдурахимбий
8. Сулаймонбек, писари Шодибий.
9. Нарбутабий, писари Абдурахмонбий
10. Олимхон, писари Нарбутабий, хони 1-уми Хӯқанд (1798-1809, (1807-1816))
11. Сайид Муҳаммад Умархон, писари Нарбутабий, хони Хӯқанд (1809-1822), (1816-1821).
12. Сайид Муҳаммад Алихон (Мадалӣ Хон) (1809 - апрели 1842)
13. Султон Маҳмуд (апрели 1842), писари Сайид Муҳаммад Умархон, хони Хӯқанд (апрели 1842)
14. Насруллоҳхон, Хони Хӯқанд (5 апрели 1842 - 18 апрели 1842).
15. Иброҳими Хаёл-Парвонаҷӣ, ҳокими Хонигарии Бухоро, хони Хӯқанд (18 апрели 1842 - юни 1842) ва дигарон, қисмат зиёда аз онҳо ба қатл расонида шудаанд.

Соли 1876 Хонигарии Хӯқанд мунҳал гардида, ҳукмронии сулолаи мингҳо низ аз байн рафт.

Дар кори хеш тасмим гирифтем, ки дар бораи бархе аз хонҳои Хонигарии Хӯқанд, ки дар рушди давлат саҳмгузор буданд, аз рӯйи асари «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ маълумот биёрем. Аз ҷумла:

Дар асари «Таърихи Шохрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандӣ дар бораи Шохруххон чунин омадааст, ки: «Таърихи Хонигарии Хӯқанд бо достони дар соли 1709 ҳамчун асосгузор интиҳоб шудани Шохруххон ва таъсиси Хонигарии Хӯқанд оғоз шудааст. Дар бораи ҳамчун асосгузор интиҳоб шудани Шохруххон дар асоси анъанаи шифоҳии ўзбек ду нуқтаи назар вучуд дорад: Ба гуфтаи аввал, Шохруххони ҳаждаҳсола дар ҳайати як подшоҳ дар аснои шикор, ки дар наздикии музофотҳои Хӯқанди минбаъда ба амал омада буд, байни рафиқон фарқ мекард. Бинобар, ин подшоҳ тасмим гирифт, ки музофотҳои Таргава ва Чамашбийро барои идора кардан бо дуои хайр ба ў супорид. Шохруххон то замони маргаш дар ин музофотҳо зиндагӣ мекард. Ў

се писар дошт: Абдурраҳим-бий, Абдулкарим-бий ва Шади-бий. Пас аз марги Шохруххон ба ҷойи ӯ писари калонияш Абдурраҳим-бий ба сари тахт нишаста, қалъа ва аркро бо номи «Иски Қўрғон» бунёд кард» [2, с.91]. Дар асоси ривояти дуҷум, чунин қайд гардидааст, ки: дар он замон Хуқони ояндаро деҳаҳои Таргава, Чамашбий, Ҷанкент, Палахон, Тоқайтеппа, Партак, Тепа-Қўрғон, Қайнар ва ғайраҳо ихота карда буданд. Ўзбекҳои ин деҳаҳо бо қарори худ аз ҳокимияти Хоҷаҳои Чодак озод шуда, Шохрухро аз авлоди Олтун-бишик дар Таргав хони худ эълон карданд. Ҷойгоҳи ҳақиқи қалъа Искиқўрғон нишон дода шудааст, ки аз ҷониби Шохруххон таъсис дода шудааст.

Ҳамзамон, дар вафоти Шохруххон чунин ривоят қайд шудааст, ки «Мурид Шайх-Бозори Намангонӣ, пири Машрабро ба кори маҷбурӣ бурданд. Шайх аз Шохруххон хоҳиш кард, ки муридро аз дасти онҳо озод кунад. Хон рад кард. Баъд шайх ба Тоқай-теппа рафта, сурати Шохрухро дар замин кашида, тире ба сӯйи ӯ партофт ва ба китфи сураташ зад ва шаби ҷумъа ба Намангон равон шуд. Шохруххон нимаи дуҷуми рӯзи ҷумъа даргузашт» [2, с. 91].

Дар бораи салтанати писари калонии Шохруххон Абдурраҳимхон, ки таҳаллуси фаҳрии «Соҳибқирон» дошт, пураъриштарин маълумот дар «Рисолаи тарихӣ»-и Шохрухия оварда шудааст [5, №2237]. Дар давраи ҳукмронии Абдураҳимбий (1721-1733) вилоятҳои Хучанд ва Ўротеппа ҳамроҳ шуданд. Ў бо қушунҳои худ ба Шаҳрисабз наздик шуда, аз тобеияти Хўқанд ҷудо кардани ин минтақаро дархост намуд. Сипас, Самарқанду Ҷиззахро забт кард. Абдурраҳимбий баъди ба Хучанд баргаштан ба касалии саҳт гирифта шуда, вафот кард.

Минбаъд, бародари хурдии ӯ Абдулкаримбий (1733-1750) дар тахти Хонигарии Хўқанд нишаст. Дар наздикии қалъаи Эскиқўрғон шаҳри ҳозираи Хўқандро бунёд намуда, пойтахти худро аз Теппақўрғон ба шаҳри Хўқанд кўчонидааст. Шаҳрро девор ихота карда буд.

Дар давраи ҳукмронии Эрдона (1751-1762) иқтидори хонӣ боз ҳам зиёд шуд. Ёш ва Узганро мутеъ намуд. Дар давраи ҳукмронии Эрдона Хонигарии Хӯқанд ба давлате табдил ёфт, ки қодир ба муқобили Бухоро дар ғарб ва бар зидди Чин дар шарқ баробар мубориза барад. Аммо тамоми давраи ҳукмронии ӯ дар ҷангҳо гузашт. Мубориза барои тахт вусъат ёфт. Ниҳоят, соли 1763 ба тахт набераи Абдулкаримбӣ Нарбутабӣ (1763-1798) нишаст. Шӯриши ҳокимони Чуст ва Намангонро паҳш кард.

Аз рӯйи маълумотҳои таърихӣ маълум аст, ки дар замони ҳукмронии Нарбутабӣ ҳосили баланд ва нархи бозор паст буд. Қудрати давлат афзоиш ёфт, ҳатто империяи Чин Хонигарии Хӯқандро эътироф кард.

Баъди марги Нарбутабӣ писараш Алимбек ба тахт нишаст. Дар давраи ҳукмронии ӯ (1798-1810) мақоми сиёсии Хӯқанд боз ҳам мустаҳкамтар шуд. Воҳаи Оҳангарон, Тошканд, Чимкент, Сайрам ва Туркистонро мутеъ намуд. Дар натиҷа бо Россия роҳи тиҷоратӣ кушода шуд. Дар чорроҳаи роҳҳои тиҷоратӣ, ки ба Оренбург мебард, шаҳри сарҳадии Хонигарии Оқмачит қомат рост кард.

Соли 1805 Олимбек давлати худро расман Хонигарии Хӯқанд эълон кард ва ӯ расман Олимхон номида шуд. Саъю кӯшиши Олимхон барои таъсиси давлати пуриқтидори мутамарказ боиси эътирози шадиди сарони қабилаҳо гардид. Дар натиҷа дар Хӯқанд гӯё «Олимхон дар Тошканд вафот кардааст» овозахоро паҳн намуда, бародари хурдиаш Умарбекро хон эълон карданд. Аз ин хабардор шуда, Олимхон ба Хӯқанд бармегардад ва қурбони ғитна мегардад.

Бояд қайд кард, ки дар аҳди Олимхон (1800-1810) аҳаммияти сиёсии Хӯқанд дар натиҷаи муттаҳид намудани Фарғона, ҳамроҳ карда шудани Тошканд ва Чимкент хеле афзуд. Бавижа, аз сӯйи Олимхон тобеъ кардани шаҳрҳо ва водии Оҳангарон, тамоми вилояти Тошканд, инчунин Сайрам-марказҳои муҳими роҳи қорвонгузари ҷониби Россия аҳаммияти бузург доштанд. «Давлати Хонигарии Хӯқанд, махсусан, дар замони Олимхон (1799

-1809)[12] ва дар давраи ҳукмронии Умархон (1809-1822) ба авҷи тараққиёти худ расид.

Олимхон ба муқобили Ӯротеппа 15 маротиба лашкар кашидааст. Ӯ чи бар зидди Хоразм ва чи ба муқобили бодиянишинони қирғиз мубориза намуда, хоки мамлакатро ба тарафи шимол хеле вуъят дод ва дар соли 1808 пас аз хунрезии зиёд Тошкантро ба хоки давлати Хонигарии Хўқанд ҳамроҳ кард. Дар давраи ҳукмронии Умархон давлати Хонигарии Хўқанд ҳатто соҳилҳои дарёи Чуро низ идора менамуд. Дар солҳои 30 асри XIX ҳатто Қаротегин ва Дарвоз низ бо зӯри яроқ ба Хўқанд ҳамроҳ карда шуданд» [28, с.340].

Бояд хотирнишон кард, ки баъди забти Тошканд иқтидори Олимхон аз қудрати Бухоро кам набуд. Ӯ соли 1805 ба таври расмӣ рутбаи хониро қабул намуд ва кишвари Фарғона Хонигарии Хўқанд ном гирифт.

Аз аввалин иқдомҳои давлати Умархон (1810-1822) кӯшиши барпо намудани иттифок бо амири Бухоро Ҳайдар буд. Лекин ин иттифок мустақкам шуда натавонист.

Пас аз марги Умархон писар ва вориси ӯ Муҳаммадалӣ (Мадалӣ) (1822-1842) тамоми умури Хонигарии Хўқандро дар дасти худ нигоҳ дошт. Ӯ чандин дафъа ба самти чанубу шарқ лашкар кашид. Соли 1834 лашкари Хўқанд мулкҳои Дарвоз ва Қаротегинро зери даст намуд ва муддате чанд ҳокими Кўлоб низ ба итоати вай сар даровард. Мадалӣ бо Ӯротеппа чанг кард. Муҳаммадалихон ба мисли амири Бухоро Насрулло, як марди золим ва бераҳме буд.

Бояд қайд кард, ки дар нимаи дуюми асри XVIII ва аввали асри XIX тоҷикон дар қаламрави Аморати Бухоро, Хониҳои Хўқанд ва Хева, дар Афғонистон, Эрон, қисмати шимолу ғарбии Чин, дар Россия, инчунин дар баъзе шаҳрҳои Ҳинд зиндагии осуда доштанд, ки доир ба масъалаи мазкур олим ва шоири немис Ж. Перти солҳои 50-уми асри XIX чунин навиштааст:

« Форсҳо ё тоҷикон (худро ҳамин тавр меноманд) дар Осиё халқи хеле маъмуланд. Онҳо дар кӯхҳои Эрон то дарёи Ҳинд маскан гирифтанд, ҳатто дар Турон ва қисми ғарбии Осиёи Боло вомехӯранд. Дар Россия ва Сибир масканҳои худро барпо карданд» [92, с.27].

Ҳамин тариқ, соли 1710 дар натиҷаи аз ҷониби пешвоёни қабилаи минг эълон шудани Шоҳрухбӣ ҳамчун ҳоким, мингҳо ҳокимияти пешвоёни динии чодакхоро сарнагун карда, тамоми ҳокимияти Фарғонаро ба дасти худ гирифтанд ва дар Осиёи Миёна давлати навоёна таъсис доданд, ки баъдтар он Хонигарии Хўқанд номида шуд. Тепакўрғон ба ҷойи истиқомати Шоҳрухбӣ табдил ёфт. Лекин муттаҳидшавии Фарғона бо Хўқанд танҳо дар аввали асри XIX ба анҷом расид. «Ин воқеа дар солҳои аввали ҳукмронии Олимхон (1798-1810) дар натиҷаи пирӯзии Мингҳо, ҳамчун яке аз чаҳор қабилаҳои ўзбек, ки ҳар кадоми онҳо дар навбати худ намояндаи худро аз авлоди Нарбутбӣ доштанд, рух дод. Олимхон бо рақибони худ (амакбачааш Рустамбӣ ва амакаш Ҳочибӣ) ва дигар муҳолифон мубориза мебард. Дар ҳамин ҳол, юзҳо аз барбод рафтани юриши Хўқанд дар солҳои 1798-1799 бар зидди ҳокими Тошканд Юнусхон истифода карда, Хучандро дубора забт карданд [6, с.41-42].

Ҳамзамон, хангоми таҳлил асари мазкур маълум мегардад, ки ҳокими Чуст аз авлоди Шайх Лутфуллоҳ Чустӣ Бузругхоча (падараўси духтари Норбутабӣ) бар зидди Олимхон исён мебардорад, ки он бо душвории зиёд пахш карда мешавад. Лекин соли 1803 Юнусхон ба Фарғона ҳуҷум карда, дар набарди шадид дар соҳили рости Сирдарё дар наздикии Гурумсарой торумор гардид. Танҳо соли 1805 Олимхон баъд аз ҷанги ҳафтсола ниҳоят Хучандро забт мекунад.

Ҳарчанд Олимхон бо заҳмату кӯшишҳои зиёд дар давлат тартиботи нисбӣ барқарор карда тавонист, аммо дар натиҷаи интиқомҳои хунини худ бар зидди нофармонҳо чи дар байни ашрофони ўзбек ва ҳам дар байни хоҷаҳо душманони зиёде дошт. Аз ин рӯ, барои таҳкими мавқеаш дар дигар

кишрҳои мардум пуштибонӣ мечуст ва онро дар миёни мардуми Тоҷикистони кӯҳистон ва Ховари Миёна пайдо кард, зеро онҳо як унсури қавмии бегона буда, бо гурӯҳҳои маҳаллӣ робита надоштанд.

Маҳз аз ҳамин сабаб, Олимхон то соли 1805 якчанд дастаҳои калони савораи бо яроқи оташфишон мусаллаҳ (баъзе маъхазҳо, шумораи умумии онҳоро то 10 ҳазор нафар маълумот медиҳанд) ташкил намуд, ки ба қувваи зарбазани аскарони Хӯқанд табдил ёфт.

Ҳамин тариқ, давраи охирини таърихи Хонигарии Хӯқанд (1842-1876) хусусияти ба худ хос дорад, зеро ки муборизаи хунини байни гурӯҳҳои дарборӣ дар замони ҳукмронии Муҳаммадалихон, истилои Бухоро ва таъқибҳои ба он вобаста ба ашрофони Хӯқанд, сукути ҳокимияти он дар Фарғона боиси хеле заиф шудани синфи ҳукмрони мегардад. Аъёну ашрофи қабилавии қуҳнаи мингҳо низ қудрати пештараи худро аз даст доданд.

Мавҷудияти минбаъдаи Хонигарии Хӯқанд бештар ба бодиянишинони Фарғона вобастагӣ дошт, ки гурӯҳи сершумори онҳо қипчоқҳо буданд, ки созмони қабилавии хеле қавӣ доштанд. Дар навбати худ, бодиянишинони Фарғона, ки дар наздикии воҳаҳои муқими кишоварзӣ зиндагӣ мекарданд ва ба маҳсулоти онҳо эҳтиёҷ доштанд, ба робитаҳои устувори иқтисодӣ бо ноҳияҳои муқимӣ манфиатдор буданд. Ин иштироки фаъолонаи қучманчиёнро дар ҳаёти сиёсии хонӣ муайян кард: онҳо кӯшиш мекарданд, ки ҳокимиятро ба дасти худ гиранд. Қувваи пешбарандаи ин фаъолият ҳамон табақаҳои элитаи қабилавӣ буданд, ки нисбат ба дигарон бештар ба раванди феодализатсия ҷалб шуда буданд.

Бояд таъкид кард, ки асарҳои хусусияти таърихшиносноӣ Хӯқанд дар давраи баъдӣ, яъне баъди ба Россияи подшоҳӣ дохил шудани Хӯқанд, дар Туркистони мустамликавӣ дар поёни садаи XIX ва ибтидои садаи XX ба вуҷуд омаданд, ки дар замони муосир баррасӣ ва таҳлили онҳо бояд идома ёбад.

2.2. Вазъи сиёсии Хонигарии Хӯқанд дар нимаи дуюми асри XVIII

Аз сарчашмаҳои таърихӣ маълум мегардад, ки дар нимаи дуюми асри XVIII дар сарзамини Осиёи Миёна якчанд давлатҳои мустақили феодалӣ арзи вуҷуд доштанд. Ба монанди Аморати Бухоро, Хонигарии Хӯқанд ва Хева, мулкҳои ниммустақил[63]. Байни ҳар кадоми давлатҳои мустақили рақобати сиёсии доимӣ вуҷуд дошт, ки дар асри XIX (дар арафаи ҳуҷуми Россияи подшоҳӣ - «М») ба ҷангҳои хунин ва парокандагии баъзеи онҳо оварда расонд.

Тавре маълум аст, дар таърихи Осиёи Марказӣ дар ҳудуди водии Фарғона дар ибтидои асри XVIII аз заъифии аморати Бухоро истифода намуда, давлати наво ба вуҷуд омад, ки он баъдҳо номи Хонигарии Хӯқандро гирифт. Асосгузори ин давлатдорӣ Шохрухбӣ намояндаи қабилаи минг буд, ки он бо роҳи табодулот ҳокимиятро аз хочагони ҷодакӣ, ки аз бонуфузтарин хонаводаи аҳли тасаввуф ва роҳнамои маънавии мардуми Фарғона буданд, ғасб намудааст. Дар ҳақиқат, Шохрухбӣ ба ташкили давлати мустақил дар Фарғона, бо пойтахт дар Хӯқанд асос гузоштааст[9,с.7]. Аввалин маркази сиёсии давлати наво баъсис бо номи қалъаи Тӯрақӯрғон махсуб меёфт. Мувофиқи ахбори Мулло Ниёз Муҳаммад, муаллифи китоби «Таърихи Шохрухӣ» ин воқеа соли 1709-1710 мелодӣ ба амал омадааст ва хони аввалин Шохрухбӣ (1709/10-1722) дар дижи Хӯқанд, ки ҳудуд сохта буд, ба сари тахт нишаст. Дар ин вақт ҳудуди ҳукумати наво баъсисро танҳо қисмати марказии водии Фарғона дарбар мегирифт.

«Давлати Хонигарии Хӯқанд, ки яке аз воқеаҳои ҳаракати торочгаронаи амир Насрулло шуда омад, ҳанӯз дар аввалҳои салтанати Абулфайзхони Аштархонӣ ба иқтисоди маълуме соҳиб гардида буд, Шохрухбӣ ном сардори қабилаи Минг бар зидди феодалони маҳаллӣ, қазок ва қалмоқҳои бодиянишин мубориза бурда истода, дар соли 1715 дар вилояти Хучанд ҳукуматҳои мустақиле ташкил намуд. Эрдонабӣ, ки дар нимаи дуюми асри XVIII ба ҳукумати Хонигарии Хӯқанд соҳиб шуда буд, аз

вазъяти дохилии ҳукумати Хонигарии Бухоро ва ҷангҳои Муҳаммадраҳимхони манғит истифода намуда, мавқеи худро ҳатто дар гирду атрофи Ёротеппа низ мустаҳкам намуд» [28, с.340].

Таърихи чулуси Шаҳруххонро Мулло Ниёзмӯҳаммад ибни Мулло Ашӯрмӯҳаммади Хӯқандӣ дар китоби мавриди пажӯҳиш ба риштаи назм кашида, чунин овардааст. **Таърих:**

Ту давраи салтанатро то кунун аз шоҳи туркон гӯ,

Гузашти умри онҳоро ба суръат тири пааррон гӯ.

Басоси салтанат Шаҳрух бидод аввал ба Фарғона,

Ба аслу дар насаб обову аҷдодаш Гургон гӯ.

Ба аввал арки давлатхона ӯ карда ба Куктунлук,

Дар он ҷо фатҳу нусрат ёфта аз лутфи Яздон гӯ.

Бигуфт: Соли чулуси Шаҳрух хирад бар ман,

Агар ҷӯи ту таърихи чулуси ӯ, зи «Шаҳрух» ҷӯ.

Тибқи ақидаи шайх Домулло Бозори Намангонӣ, ки муосири ӯ буд, даври салтанати Шаҳрухро 12 сол буд ва дар соли саздаҳум вафот карда буд, меҳисобад. Аз вай се писар таваллуд ёфт, аввали ӯ Абдурраҳимбек ва авсати ӯ Абдулкаримбек, сеюми ӯ Шодибек, ки шарафи чулуси салтанат дар наёфта буд, марсумоти хонӣ ва муомилоти ҳукмрониро дар қоидаи маслиҳат иҷро менамуд, Баъди вафоти Абдукаримбӣ (с. 1750), дар муддати кӯтоҳ писари ӯ – Абдураҳмонбӣ ҳукмронӣ кард.

Чӣ хеле ки дар сарчашмаҳои таърихӣ қайд мешавад: «Баъди нӯҳ моҳи ҳукуматдорӣ, Абдураҳмонбӣ аз ҷониби асилзодагон - феодалони Фарғона ҳокими Марғилон таъйин мегардад ва ба қалъаи Ёрмазор фиристода мешавад» [13,с.26]. Ба ҷойи ӯ амакбачаи ӯ писари Абдураҳимбӣ – Абдуқайюмбӣ ба сари ҳокимият меояд.

«Бо сиёсати бомаҳорати худ, дар таърих бо номи Эрдонабӣ [2, с.13] (Эр-мард, доно - донишманд) боқӣ мондааст» [64 с.63-67].

Сарчашмаҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки дар давоми ҳукмронии худ Эрдонабий, дар мобайни гурӯҳҳои иҷтимоии гуногун обрӯю эътибор ёфтааст. Дар давраи ҳукмдорӣ ӯ, шахсони мансабдор ва ҳокимони вилоятҳо дар вазифаи худ монданд ва адои хизмат мекарданд. Ин сиёсати Эрдонабий давомияти ҳокимиятро таъмин намуд. Масалан, ба ҷои Дӯстқулибек - сарлашқари хонигарӣ, баъди вафоти ӯ, писараш Идрисқулбек ин вазифаро ишғол намуд. Хоҳари худ - Ойҷоноӣро ба никоҳи Абдурахимбӣ - амакбачаи худ, ки то ба сари ҳокимият омадани ӯ дар тахти хонигарӣ нишаста буд, медиҳад. Аз никоҳи онҳо Абдулҳамидбек ном писар ба дунё омад, ки сониян бо номи Норбӯтабий хонигариро идора мекунад. Писари калони Абдурахимбӣ - Бобобек, дар вақти аввали ҳуҷуми қалмиқҳо ба онҳо ҳамчун гарав дода шуда буд, ӯ дар соли 1753 озод шуда ба Хӯканд баргашт. Гурӯҳи феодалон ӯро тарафдорӣ намуда, Эрдонабӣро аз вазифаш сабукдӯш намуданд ва бо ҳамин тавр Бобобек ба сари ҳокимият омад. Даре нагузашта, дар мавзеи Бешариқ Бобобек кушта мешавад, давраи ҳукмронии ӯро шаш моҳ гуфта қайд менамоянд.

Бояд хотирнишон кард, ки дар натиҷаи муборизаҳои сиёсӣ, Эрдонабий дафъаи дуввум ба сари ҳокимият меояд ва дар солҳои 1754-1769 ҳукмронӣ мекунад. Давраи ҳукмронии Эрдонабий, ба оғози муносибатҳои дипломатӣ бо империяи Син (Хитой) рост меояд. Ҳамин тавр, муносибатҳои нави Хӯканд ва Хитой оғоз ёфт ва то охири давраи ҳукмронии Муҳаммад Алихон давом кард [2, с.17].

« Ҳукмдорони Туркистони Шарқӣ - авлодҳои Саримсоқхӯча ба Хӯканд муҳоҷират кард. Империяи Син аз Эрдонабий, баъди ӯ аз Норбӯтабий талаб менамояд, хонаводаи «хоҷагон»-ро ба Хитой баргардонад. Эрбӯтабий сонитар Норбӯтабий, ба талаби хитойҳо ҷавоби рад доданд» [46, с.46]. Эрдонабий бо хони Бухоро Муҳаммад Раҳимхон ҳам алоқаҳои дӯстонаи дипломатиро ба роҳ монд, ки дар натиҷа онҳо якҷоя ба мулки Ёротеппа лашқар мекашанд.

Ба Ёротеппа Фозилбий юз ном шахс ҳукмронӣ мекард, ӯ дар навбати худ, ҳокими Ҳисор Муҳаммад Аминбийро ба ёрдам даъват кард ва онҳо якҷоя, бомуваффақият мудофаи Ёротеппаро ташкил карданд. Эрдонабий ва Муҳаммад Раҳимхон мулки Ёратеппаро тобеъ карда натавонистанд, дар вақти ақиб гаштан ба Хӯқанд, дар лаби Оқсув ба кӯшинҳои Эрдонабий ёратепагӣҳо ҳуҷум карда, талафоти калон доданд. Баъди як сол Эрдонабий аз нав ба Ёротеппа лашкар кашид ва шаҳрро забт карда, ба тобеиати худ даровард.

Ҳамин тавр, «дар давраи ҳукмронии Эрдонабий Хӯқанд бо давлатҳои Син, Бухоро муносибатҳои дипломатиро ба роҳ монд. Дар натиҷаи инкишофи системаи обёрӣ, зироатчиҳои никишоф ёфт. Бо фармони Эрдонабий дар Сӯхсой ҷӯи калон сохта шуд, ки соғиян он номи Найманчаро гирифт» [95, с.92].

Дар солҳои 1760-1762 қабилаҳои кӯчманчии қирғизҳо, бо монанди ичкилик, муғилдар, қушчина, қошӣ, адигине, ки дар ҳудуди Ёш, Ёзганд зимистонро мегузаронданд ва аз мавсими аввалибаҳор ба қаторкӯҳҳои Фарғона мекӯчиданд, ба тобеиати хонигари дароварда шуданд. Яке аз калонтарин қабилаи қирғизҳо бо номи сарибағише, ки дар атрофи Андиҷон зимистонро мегузарониданд ва ба аҳолии муқим - тоҷикон ва ўзбекони ин ҳудуд гоҳ-гоҳ ҳуҷум карда, молу мулки онҳоро талаву тороҷ мекарданд, аз ҷониби Эрдонабий тақиб карда шуд. Баъди тақибҳои ҳарбӣ сарибағишҳо маҷбур шуда, ба шимол - водии Чуй кӯч бастанд.

Чун хонигарии Хӯқанд ба давлати мутамаказ ва пуриқтидор табдил ёфт, Эрдонабий бархе аз қабилаи кӯчманчии қирғизҳо, қароқалпоқ ва қипчоқҳоро дар қисмати шарқии водии Фарғона мутеи худ намуд.

Дар давраи ҳукмронии Эрдонабий «баъди ба Фарғона расидани марзи империяи Хитой ҳудро тобеи он эълон кард» [90, с.498]. Аммо ин масъала дар таърих баҳснок аст, оид ба тобеияти Хӯқанд ба Хитой дар сарчашмаҳои таърихӣ маълумоти дақиқ нест. «Бино бар маълумоти як ҷуғрофидони чинӣ

Фарғона дар солҳои 1759-1760 ба чор бекигӣ – Андиҷон, Намангон, Марғилон, Хўқанд тақсим буд. Хўқанд бо сардории Эрдонабий байни онҳо афзалият дошт» [90, с.498]. Соли 1769 баъди бемории кўтоҳмуддат Эрдонабий вафот кард, дар баъзе адабиёт соли вафоти ӯ 1774 нишон дода мешавад [90, с.499].

Тибқи маълумоти «Таърихи Шохрухӣ»- и Муллониёзи Хўқанди баъди Эрдонабий ба сари ҳокимият, дар муддати кўтоҳ Сулаймонбий ибни Шодибий меояд. Шодибий сеюм писари Шохрухбӣ – асосгузори давлат буд. Сулаймонбий дар муддати кўтоҳ – ҳамагӣ шаш моҳ ҳукмронӣ кардааст, оид ба ҳукмронии ӯ дар сарчашмаҳои таърихӣ низ маълумотҳои гуногун мавҷуд мебошад. Масалан, муаллифи асари «Таърихи Фарғона»- Муҳаммад Фозилбек дар асари худ – «Таърихи муфассали Фарғона» , қайд менамояд:

«Ӯ одами бесабру қаноат ва саркаш буд, ба суҳанони авлиёҳо безътибор, ки буд баъди шаш моҳ аз тахт сарнагун шуд» [37, с. 287] ва қатл карда шуд. Дар сарчашмаи дигар қайд карда мешавад, ки Абдулло қўшбегӣ (қўшинбегӣ - сарлашкар) ном аз шахсони намоёни қабилаи минг, ташаббускор ва ташкилотчии табаддулоти давлатӣ шудааст. Дар мобайни Сулаймонбий ва ӯ, дар чараёни кор нофаҳмиҳо ба вучуд меояд. Абдулло қўшбегӣ ба ҷойи хатогиҳои худро ислоҳ кардан, дар атрофи худ тарафдоронашро ҷамъ намуда, бар алайҳи Сулаймонбий суиқасд ташкил менамояд. Абдулло қўшбегӣ дар ин фитна ба бародари худ, ҳокими Хучанд - Абдурахмон баҳодур минг таъя мекард. Ду бародар, ба ин суиқасд шахси бонуфузи давлати Фарғона - Ирисқулибек ибн Дўстқули баҳодурро, ки амирул умарои хонигарӣ буд, дар якҷоягӣ бо дигар амирони обрӯманд ҷалб менамояд» Суиқасдчиён ба сарой бо шамшерҳо даромада, Сулаймонбийро ба асирӣ гирифтанд ва баъди чанд рӯз хони бисту панҷ соларо қатл намуданд. Аз Сулаймонбий меросхӯр набуд» [79, с.94-95], ба ҷойи ӯ Абдулҳамидбек ибн Абдурахмонбек (солҳои 1770 – 1800) ба сари ҳокимият омад ва дар мобайни

мардум ӯ бо номи Норбутабий, дар бисёр адабиёт Нарбута, Нарботур баён шудааст.

Бояд қайд кард, ки ҳаёти сиёсии хонигарии Хўқанд ба давраи ҳукмронии Норбутабий, ки солҳои 1770 – 1800- ро дар бар мегирад, вобаста буда, ӯ набераи Абдурахимбий – дуюмин хони Хўқанд буд. «Бинобар маълумоти сафарномаи унтер-офитсери рус Филипп Ефремов ҷониби Хитой Норбўтаро, ки бо Чин иттифоқ дошт ва бо Бухоро душманӣ меварзи, хон эътироф кард» [90, с.499]. Ин маълумот боз як бор нишон медиҳад, ки Хўқанд ба империяи Сини хитойӣҳо асло тобеъ набуда, баръакс, хитойӣҳо ҳар сол, барои аз назари худ дур нанамудани хонаводаи « хочагон» -и собиқ ҳукуматдорони Туркистони Шарқӣ, ба хазинаи Хўқанд дар ҳаҷми калон нуқра месупориданд. Тибқи таҳлили адабиёти илмӣ маълум мегардад, ки Норбутабий муттаҳидшавии ҳудудҳои қисмати марказии водии Фарғонаро аз ҷиҳати сиёсӣ таъмин карда тавонистааст. Хусусан, «сиёсати ҷудоихоҳии ҳокимони Чуст, Намангонро паҳш карда, Хучандро ки ба мулки мустақил табдил ёфта буд, аз нав ба тобеияти худ даровард. Ҳукмронии Норбўтабий дар мубориза бо ҳокимони маҳаллии бо ӯ душман, инчунин бо кўшиши ба худ тобеъ намудани Қиззах ва Ўротеппа идома кард. Дар солҳои 80-ум қабилаҳои кўчманчии қирғизҳои ҳудуди Фарғона ва қисман Тянь-Шан ба хонигарӣ тобеъ гардид ва андоз месупорид» [79, с.93-94].

Бояд зикр кард, ки дар солномаҳои таърихӣ низ оид ба лашкаркашии Норбутабий ба Тошканд маълумотҳо мавҷуд аст. Дар баъзе адабиёти русӣ, оид ба асирӣ афтидани ӯ дар вақти лашкаркашӣ дар Тошканд ва қатл шудани он дар соли 1800, маълумотҳо мавҷуд аст, ки сарчашмаи ин маълумотҳо нишон дода намешавад.

Солномаҳои таърихӣ таъкид мекунад, ки дар давраи Норбутабий ҳудуди водии Фарғона бапуррагӣ дар Ғарб то вилояти Хучанд ба хонигарӣ тобеъ гашт. Албатта, тобеияти вилоятҳои водии Фарғона ба Хўқанд, дар бисёр вақт рамзӣ буд ва бо мавқеи ҳокимияти марказӣ вобастагӣ дошт. Агар ҳокимияти

марказӣ пурқувват бошад, онҳо дар итоат буданд, дар ҳолати заиф гаштани ҳокимияти марказӣ мулкҳо ба мустақилият зӯр мезаданд. Хусусан, Ӯротеппа, ки шароити қулайи ҷуғрофӣ ва истехкоми мустаҳками ҳарбӣ дошт, аз аввал то охири арзи вуҷуд доштани хонигарии Хӯқанд, ҳамчун мулки ниммустақил ва баҳснок дар мобайни Аморати Бухоро ва Хонигарии Хӯқанд боқӣ монд.

Чӣ хеле ки Н. Петровский таъкид мекунад: «... ин вилоятҳо аз ҷониби айнан Норбутабиӣ забт карда шудааст ё не гуфтан душвор аст. Чӣ хеле ки дар таърихи ҳамаи хонигариҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла хонигарии Хӯқанд (то охири арзи вуҷуд доштани он) бисёр мисол овардан мумкин аст, ки дар давраи ҳукмронии як хон ҳудуди вилояти нав забт шуда бошад, дар давраи меросхӯри он аз тобеият мебаромад ё ба тобеияти дигар хонигарӣ мегузашт ва аз нав забт карда мешуд» [79, с.732].

Таҳлили сарчашмаҳо нишон медиҳанд, ки Норбутабиӣ дар синни 14-солагӣ ба сари ҳокимият омад ва дар мобайни намояндагони сулолаи Минг аз ҳама барзиёд – зиёда аз 30 сол хонигарии Хӯқандро идора намуд. Дар осори таърихӣ перомуни ба поён расидани замони ҳукумронии Норбутабиӣ фикру андешаҳои мухталиф мавҷуд мебошанд. Ин маълумотҳо дар ағлаби маворид ба якдигар дар таноқуз қарор доранд, аз ҷумла, солҳои 1798, 1799, 1800, 1801, 1808 ҳамчун солҳои вафоти ӯ қайд шудааст [95, с.287].

Бояд қайд кард, ки Муллониёзи Хӯқандӣ дар «Таърихи Шохрухӣ» дар бораи салтанати Норбутабиӣ маълумот дода қайд кардааст, ки дар андак фурсат Норбутахон ба қушуни биллонихоя ва бо лашкари беҳадду ғоя бар болои Андиҷон расида, нузул намуд. Муслиҳони балоғатшиор ва доноёни фасоҳатосор дар миёна фармуда, ба хубтарин муомилот, ба малехтарин мақолот мири ғайюрро ба ислоҳ оварданд, ба хизмати Норбутахон ба иззату ҳурмат оварданд. Ҳар ду додору бародар якдигарро ба оғӯши шафқат кашида, сози нолаи гиряро дар пардаи мақоми наво ба дилхарошӣ дар садо дароварданд. Фарёду фиғон аз дили дардмандон, ҳамнишинон ва вазиру надимон суъуд карда, сақфи хонаро бардошта ба сақфи фалаки хузро

муттавасил гардониданд. Ҳамзамон, дар бораи соли идоракунии Норбутабиӣ чунин шарҳ додааст: ҷумҳури давлатхоҳони салтанат ва намакхорони аморат, вазирону надимон ва маҳраму хавосу авом даруну буруни боргоҳ ғулғулаи нолаю зорӣ ба гунбази лочувардӣ расониданд, сиюшашсола салтанатро ба як ҳамёзаи марғ ба боди фано дардод, пояи нардбони мусибатро ба боми беруин расониданд. Назм:

Сиюшашсола салтанат он рӯз,

Кард барбод як дами дилсӯз.

Шодкоме, ки ҳамчу барқ гузашт,

Теги алмос гашт, шуд дилдӯз.

Оид ба ҳаёту фаъолият ва давраи ҳукмронии Норбутабиӣ маълумотҳо кам бошанд ҳам, маълум карда шуд, ки ӯ соҳиби панҷ писар ва панҷ духтар буда, валиаҳд, меросхури тоҷу тахт, писари калонаш – Олимбек будааст.

Ҳамин тариқ, соли 1800 баъди вафоти Норбутабиӣ дар мобайни меросхӯрони ӯ барои тоҷу тахт мубориза сар мешавад. Дар мобайни талабгориҳои ҳокимият бародари ӯ Ҳочибек ва писаронаш Олимбек, Рустамбек буданд. Дар мобайни онҳо дасти тарафдорони Олимбек баланд омад ва ҳокимияти падараш ба ӯ гузошт. Дар ин муборизаҳо мақоми тағои Олимбек - Ирискулбиӣ калон буд, ӯ Олимбекро тарафдорӣ намуд ва сухани ӯ оид ба валиаҳд ҳалқунанда шуд.

2.3. Ҳаёти сиёсии хонигарии Хўқанд дар аввали асри XIX

Таърих гувоҳ аст, ки дар аввали асри XIX дар ҳаёти халқи тоҷик ва дигар гурӯҳҳои этникии дар ҳудуди Осиёи Миёна сукунат гирифта буданд, бо пурқувват шудани хонигарии Хўқанд, васеъ гардидани ҳудуди он аз ҳисоби вилоятҳои Тошканд, Туркистон ва ҳудуди ҷануби имрӯзаи Ҷумҳурии Қазоқистон (дар адабиёти он давра Дашти Қипчоқ номида мешавад) оғоз ёфт. Ҳаёти сиёсии хонигарии Хўқанд дар аввали асри XIX ба давраи ҳукмронии Олимхон (1800-1810) ва Умархон (1810-1822) рост омада, бо хусусияти ба худ хос рушд кардааст.

Таҳлили сарчашмаи мавриди таҳлил нишон медиҳад, ки баъди вафоти Норбутабиӣ, дар Хонигарии Хўқанд, барои тоҷу тахт мубориза авҷ мегирад. Дар ин мубориза дастӣ тарафдорони писари калони Норбутабиӣ Олимбек баланд омад. Он гурӯҳҳое, ки ба сари ҳокимият омадани Олимбек монеагӣ карда буданд, аз ҳокимият дур карда шуданд. Бо фармоиши ӯ Ҳочибек бародари Норбутабиӣ, ки яке аз талабгорони асосии тоҷу тахти Хўқанд буд, бо аҳли хонаводаи худ ба қисмати шимоли хонигарӣ - ба ҳудуди Талас (ҳозира Қирғизистони шимолӣ) бадарға карда шудаанд. Олимбек соли 1800 ба сари ҳокимият омада, солҳои 1800-1810 Хонигарии Хўқандро ҳукмронӣ кардааст. Оид ба ҳукмронии Олимхон, дар сарчашмаҳои таърихӣ ва адабиёти илмӣ низ баҳогузориҳои гуногун вучуд дорад. Сабаб он аст, ки тағйироти гуногуни ҷамъиятӣ, ислохотҳои сиёсӣ ва ҳарбӣ, дар давраи ҳукмронии Олимбек рӯй дод. Дар роҳи инкишофи давлати Фарғона, аввалин қадамҳо аз давраи ҳукмронии ӯ оғоз гирифт. Замина барои кушунҳои мунтазами хонигарӣ, аз давраи ӯ гузошт шуд ва яқоя бо кушунҳои қабилавие, ки мақоми сарварони қабилахоро баланд мебардошт, кушунҳои мунтазаме, ки асосан аз тоҷикони кӯҳистони иборат буд, дар давраи Олимбек ташкил карда шуд. Ин ҳолат мақоми дохӣён, амирони қабилахоро тағйир дод, саркашии онҳо барҳам ёфт, мақоми хонро баланд бардошт. Дар ҳамин маънӣ, дар ҳақиқат: «... В. В. Бартолд ин ду бародаронро асосгузори ҳақиқии давлат ва

шаҳри Хӯканд номидааст» [90,с.499]. То В.В. Бартолд оид ба сиёсати Олимхон дигар муаррихи рус В.П. Наливкин баҳои хеле баланд дода, таъкид менамояд, ки ҳамаи муваффақиятҳои Умархон ва Муҳаммад Алихон, ки дар давраи ҳукмронияшон ноил гаштанд, дар натиҷаи ислоҳотҳои Олимхон маҳсуб мешавад. «Ў золим нест, – менависад В. Наливкин, - аз ҷониби аҳолии одӣ қаҳрамони кадрнаёфта, ў муттаҳидкунандаи Хонигарии Хӯканд, ташкил кардани давлати пурқувватро орзу намуд ва ҳам барои ба амалпӯшондани ин орзу ғайрат намуд. Ў, бешубҳа, шахси нотарс ва боғайрат, бошафқат ва серталаб буд...» [69,с.144]. Агар ба адабиёти таърихӣ назар андозем, роҷеъ ба замони ҳукмронии ин ду бародар баҳсҳо зиёданд. Замони ҳукмронии Олимхон ба ду санаи ифода шудааст: солҳои 1800-1809 ва солҳои 1800-1810.

Қайд кардан ҷоиз аст, ки дар давраи ҳукмронии Олимхон 1800 – 1810 аҳаммияти сиёсии Хӯканд дар натиҷаи муттаҳид намудани Фарғона, ҳамроҳ карда шудани Тошканд ва Чимкент хеле боло рафт. Махсусан, аз ҷониби Олимхон тобеъ гардидани шаҳрҳо ва водихои Охангарон, (ки дар асрҳои миёна бо унвони Илоқ маълум буд, дар асри XIX бо номи Курама қайд карда мешавад), тамоми вилоятҳои Тошканд, Туркистон ва инчунин Сайрам - манзилҳои муҳимми роҳи қорвони ҷониби империяи Россия аҳаммияти бузурге доштанд. Дар натиҷаи ислоҳотҳои ҳарбӣ, Олимхон лашкари зархарид таъсис намуд ва он такаюғи мубориза барои ҳокимияти марказиятнок, инчунин бунёди қушуни калони Хонигарии Хӯканд гардид. Агар то ибтидои асри XIX, хонигарии Хӯканд давлати мустаҳками мутамарказ набошад, дар давраи ҳукмронии Олимхон (1800-1810) бо ташаббуси ў артиши доимоамалкунанда ташкил ёфт, ки он асосан аз тоҷикони кӯҳистони Қаротегин, Дарвоз ва дигар ноҳияву мулкҳо иборат буд. Дар сарчашмаҳо ва адабиёт оид ба шумораи умумии ин қушуни нартаъсис, аз кадом ҳудудҳо ҷамъ шудани он қайд карда мешавад.

Чӣ хеле ки сарчашмаҳо гувоҳӣ медиҳанд, Олимхон дар байни тоҷикони кӯҳистон ба эътибору нуфузи калон соҳиб гашта, аз ҳисоби ҷавонони ин мулкҳо ду отряди пурқуввати ҷарбӣ ташкил намуд: як отряд иборат аз 3700 тоҷики қаротегинӣ ва отряди дуҷум - 2200 сарбоз аз ҳисоби ҷавонони Дарвоз, Шугнон, Рӯшон ва Бадахшон. Яъне, гурӯҳи асосии лашкари Олимхонро, пеш аз ҳама, қаротегиниҳо ташкил мекарданд. Гурӯҳи дигари он, аз ҳисоби кӯҳистониҳои ҳудудҳои гуногун иборат буд. Ё то ҳамин дараҷа ба кӯҳистониҳо таъяс кард, ки ниғаҳбонони шахсии хон низ аз ин қавм буданд. «Ин далел гувоҳи он аст, ки Олимхон аз ҳамқабилаҳои туркии хеш дида, ба тоҷикон зиёдтар боварӣ доштааст. Артиши ӯ аз пиёдагардон, саворагон ва артиллерия иборат буда, аз ҳисоби хазинаи давлат таъмин мешуд» [71,с.622]. Олимхон дар нахустин иноятномааш дар соли 1800 худро чун намояндаи хони номбарнашуда шиносонида буд. Сонитар ӯ ба сифати ҳокими мустақили дорои унвони хон ва амир амал кард. «Ё соли 1805 ба таври расмӣ рутбаи хонро қабул намуд ва давлати Фарғона Хонигарии Хӯқанд ном гирифт» [90,с.500]. Таърихнигори бухорӣ Абдулкарим Олимхонро хони ниҳоят бераҳм номидааст. Бедодгариҳои ӯ ҳангоми забти Тошканд, ғазо ба дашти қазоқ, нисбат ба намояндагони рӯҳониёни маҳаллӣ ва мардуми одӣ беҳаду ҳудуд буд. Дигар муаррихи фарғонагӣ Исҳоқхон Ҷунайдуллоҳоча уғли Ибрат, Олимхонро ҳамчун « золим» тавсиф менамояд [37,с.287]. Ба гуфти П. П. Иванов амалдорону феодалҳо аз ошӯбҳои дар лашкар саршуда истифода бурданд ва бо сардории бародари хон Умар зидди ӯ суиқасд карданд. Дар натиҷа мувофиқи маълумоти Мирзо Олими Тошкандӣ Олимхон соли 1810 кушта шуд .

Баъд аз Олимхон, Умархон (1810-1822) бо дастгирии феодалону амалдорони олирутба ба сари давлат омад ва иттифоқи ҳокимияти хон ва заминдорӣ калон дар тамоми давраи подшоҳии ӯ ҳамчун омили мустаҳкамшавии Хонигарии Хӯқанд боқӣ монд. Муаррихони Фарғонагӣ аз Муҳаммад Ҳакимхон, муаллифи китоби «Мунтахаб-ут-таворих» сар кард,

вақти ҳукмронии Умархонро ҳамчун подшоҳии дурахшон тасвир карданд. Умархон кӯшиш кард, бо амири Бухоро Ҳайдар дӯстӣ намояд, аммо ба иллоти ҷангҳои марзӣ барои Ёротеппа ва Хучанд ин иқдом амалӣ нашуд.

Сабаби асосӣ дар он аст, ки дар натиҷаи ҷангҳои байниҳамдигарӣ ва мансабҳои Худӯерхону Маллахон ва набардҳо бо Русия хазинаи хонӣ хеле заиф гардид, ки он дар натиҷа аз ихтиёри хонии Хӯқанд баромадани қисми зиёди сарзамини он, ки ба генерал-губернатории Туркистон тобеъ шуданд, даромади хазина хеле маҳдуд гардид. Минбаъд даромади хазина хонӣ дигар хароҷотро пӯшонида наметавонист. Бинобар ин, дар хонигарӣ ҳаҷм ва навъи андозҳо нисбатан афзуд. Илова ба ҳамаи ин, ҳангоми муайян намудани ҳаҷми андоз ва ситонидани он амалдорони маҳаллӣ ба худсарии зиёд роҳ меоданд. Ҳамаи ин ҳашму ғазаби халқи заҳматкашро зиёд намуд. Баҳонаи асосии шӯриш барои ҷорвои зиёд ситонидани андоз – закот ба ҳисоб меравад.

Хотираҳо дар бобати ин кашмакашиҳо дар бозии бачагон бо номи «Ёротеппа аз онӣ ман» таҷассум гардид. Баҳори соли 1814 Умархон ба аҳди дӯстӣ бо амири Бухоро эътибор надода, волии тошкандии ҳудуд Рачаб девонбегиро барои забти шаҳри Туркистон, ки он вақт дар зери ҳокимияти Ҳайдар буд, фиристод. Лашкари Хӯқанд бо ҳамла шаҳрро ба даст овард ва аҳолиро бераҳмона талаву тороҷ намуд. Забти Туркистон боиси ба зери ҳокимияти Хӯқанд гузаштани даштҳои қазоқ то резишгоҳи Сирдарё шуд. Он ҷо дар ҷорҳои қоронгузори Тошканд, Бухоро, Хева, Оренбург ҷойгир буд. Устоҳо ва меъмори Хӯқанд дар он ҷо қалъаи Оқмасҷидро бунёд карданд. Баъди ин воқеаҳо султони қазоқҳои Ҳафтруд дар ҷануби шарқи Қазоқистон ҳукумати Умархонро эътироф кард.

Ҳамин тавр, ҳудуди васеи даштҳои байни баҳри Арал дар Ғарб ва ҳавзаи дарёи Или дар шарқ, яъне ҳудудҳои Љузи қабир ва қисман Љузи авсати қазоқ ба таркиби Хонигарии Хӯқанд дохил шуданд. Вале ҳокимияти хонадони ўзбекҳои миёни Хӯқанд дар ин ҷо устувор набуд. Қазоқҳои ин

даштҳо ба зӯроварию тааддии хирочғундорони Хӯқанд тоб наоварда ё шӯриш мекарданд ва ё яклухт бо авулҳо ва булукҳои худ кӯчида ба ноҳияҳои дастнорас рафтанд. Ҳокимияти ўзбекҳо дар ҳуди Тошканд низ заифу суст буд. Мувофиқи ахбори Ф. Назаров соли 1814 дар Тошканд шаҳриён бо мақсади сарнагун сохтани ҳукмронии Хӯқандиён суиқасд ташкил карданд, вале он фош гардид ва гунаҳкорон ҷазои саҳт диданд.

Ҳамин тариқ, замони ҳукмронии Умархон Хонигарии Хӯқанд дар ҳамаи соҳаҳо рушд карда, ӯ унвони «амир-ул-муслимин»-ро гирифт ва бо номи худ тангаҳо сикка зада, дар хутбаи намози ҷумъа зикр мешуд ва дар як вақт ба як қатор ашхоси давлат рутбаҳо, унвонҳо ва дараҷаҳои ба низоми Бухоро айниятдошта лоиқ ва муносиб доништа шуд. Низоми маъмурии мавзун ташкил гардид ва Хонигарии Хӯқанд зоҳиран симои давлати муташаккил ба худ гирифт. Пойтахти давлат ҳамчун Хӯқанд - Хӯқанди латиф маъруф гашт-номи аслии тоҷикии ин шаҳр Ҳавоканд - манзили шамол аст. Умархон бинокори мадрасаи ҷомеъ бо масҷиди бузург махсуб меёфт.

Аз таҳлили «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ маълум мегардад, ки баъди вафоти Умархон ҳаёти сиёсии Хонигарии Хӯқанд дар давраи ҳукмронии Муҳаммадалихон (1822-1842), Шералихон (1842-1845) ва дар давраи аввали ҳукмронии Худоёрхон (1845-1875) инъикос гардидааст. Баъд аз Умархон, ба тахти хонигарӣ писари ӯ, Муҳаммадалихон[73], ки дар мобайни мардум ҳамчун Мадалихон маъмул буд, меояд. Писар ва вориси Умархон Мадалихон (1822-1842) вақти ба тахт нишастанаш 12 ё 14 сола буд. Оид ба ин масъала дар асари мавриди пажӯҳиш омадааст, ки умри гаронмояи ҳудро (Умархон - «М») аксар ба уламою машоиху ба содоти узлом ва ба хоҷагони киром масруф медошт, оқибат дар соли дувоздаҳум аз ҷулус дар бистари мараз афтода, аз олам гузашт. Ҳуфийя як шабу як рӯз ҷасади латифи онро нигоҳ дошта, ҳамаи давлатхоҳону калонону саркардаҳоро мучтамаъ намуда, ба маслиҳати тамому ба рағбати маром Муҳаммад Алихон, ки валади Умархон аст, дар синни ҷаҳордаҳсолагӣ оварда, бар тахти салтанат

шинониданд ва хон бардоштанд, баъд аз он навҳаю зорию бар фалаки миноранг расонида, маълуми халоиқ гардониданд. Ҷумҳури уламою машоих, содоти уззом ва хочагони завиу-л-эҳтирому оқсаққолони вилоёту маҳаллот даруну беруни урдаи қасру-л-амора маъа бозор то масҷиди ҷомеъ пур шуда аз қасрати халоиқ роҳи бозору Чаҳорсӯ масдуд гашт ва маҷмуи вазирону надимону туғдорон ва муқаррабону маҳрамону ғуломону асокирон ба навҳасарои асо дар дастҳо гирифта, ҷанозаи онро бардошта бароварданд. Аз қасрати ғавғою гириҳои бепарво ғӯш аз шунидани сухан бозмонд.

Таҳлили сарчашмаҳо нишон медиҳад, ки Муҳаммадалихон ба хурдсолиаш нигоҳ накарда, ҳукуматдориро аз қатлу бадарғакунии ашхоси барояш номақбул шуруъ кард. Қотилони махфӣ ба ҷорсӯи хонӣ барои бартараф кардани одамони ба ҳукмрон номувофиқ фиристода шуданд. Вақте Мадалӣ ба ҳуқронӣ оғоз мекард, феодалон байни худ зиддият мекарданд ва бо он мурури солҳо қувват гирифт. Шарқшиноси рус В.П. Наливкин соли 1886 дар бораи Мадалӣ навиштааст: «Ин писарчаи худсар, инҷик, нозпарвар, сернозунуз, аз хушомадгӯиҳои дарбор ва занон, ибрати муҳити атроф бадахлоқ ва бадрафтор шуда буд» [37,с.287].

Дар солҳои аввали таърихи ҳукмронии Мадалихон, баъди ҷор соли ҳукуматдориаш ба ҷанги Хитой баҳри ҳуқморонӣ дар Кошғар ва ба муборизаи ҷинҳои ба муқобили ҳокимон аз авлоди Махдуми Аъзам кашида шуд ва иштирок кард. Ё ба Ҷаҳонгирхоча ном намояндаи хочагон, писари Саримсоқхоча - охири ҳукмдори Туркистони Шарқӣ, ки барои аз нав ба даст овардани ҳокимияти Кошғар мекӯшид, ёрии ҳарбӣ расонид. Ҷаҳонгирхоча аз Хӯқанд ба назди қирғизҳои Олтой рафта, ба худ тарафдоронро ҷамъ намуд ва барои озодии Ватани худ бар зидди империяи Син, ҷангро оғоз кард. Ба лашкари Ҷаҳонгирхоча сарлашкар аз Андиҷон Исҳоқ додхоҳ роҳбарӣ мекар. Аввалин мубориза бо хитойҳо дар лаби дарёи Туман дар соли 1826 рӯй дод ва хитойҳо мағлуб шуданд [37, с.205]. Пас аз ин пирӯзӣ Кошғар ва аҳолии он аз зери султаи хитойҳои раҳой ёфтанд. Ин раҳой мунҷар ба он шуд, ки

тамоми манотиқи Кошғарро шӯриш фаро гирифт. Дар ин давра буд, ки Ҷаҳонгирхоча ба тахт нишаст ва Исҳоқ додхоҳро ба вазифаи мингбошӣ тайин намуд.

Бояд хотирнишон кард, ки дар хонигарии Хӯқанд, вазифаи мингбошӣ дуоимин вазифае буд, ки баъдӣ хон меистод ва ба мақоми сарвазир наздик буд. Ҳамин тавр, Ҷаҳонгирхоча, сохтори давлатиро бо андозаи хонигарии Хӯқанд ташкил намуд. Ҳаракати зиддихитойҳо дар ҳудуди Туркистони Шарқӣ авҷ гирифт, шӯришгарон, гарнизонҳои хитойҳо пароканда намуда, бо Ҷаҳонгирхоча пайваст мешуданд. Рӯз аз рӯз шӯришгарон пурқувват шуда, ҳаракати милли-озодихоҳӣ ҳудуди Кошғарро пурра ба оғӯш гирифт. Ин хабар то Фарғона расида омад, хони ҷавони шӯҳраталаб - Мадалихон қўшуни 10 000 нафарро тайёр намуда, ба Қошғар лашкар кашид ва бар зидди хитойҳо ҷанги исломӣ - «ҷиҳод» эълон намуд. Барои ин ҳаракатҳо ӯ унвони «Ғозий»-ро - «муборизи дини ислом» -ро гирифт. Юриш – лашкаркашии ӯ ба муваффақият ноил нагашт, қалъаи Гулбоғро, ки хитойҳо ҷойгир шуда ҳимояи ҳудудро ташкил карда буданд, забт карда натавонист. Билохир, бо Ҷаҳонгирхоча ногаҳ шуда, ба Хӯқанд баргашт. 3 ҳазор сарбозони ӯ бо ихтиёри худ дар Қошғар барои муборизаро давом додан, бо мақсади дастгирии муборизони Ватан аз болои хитойҳо дар Қошғар монданд. Баъди ин воқеаҳо, Ҷаҳонгирхоча қалъаи Гулбоғро ба даст гирифт ва дар қисмати зиёди Туркистони Шарқӣ ҳокимияти ҳудудро барқарор намуд. Лекин ӯ, ҳамин тавр, вазифаи сермаъсулиятро идораи давлати навтаъсиро барои ба дӯш гирифтани тайёр набуд. Дар натиҷа, ба ҷойи давом додани муваффақиятҳои ҳарбӣ, мустаҳкам намудани сохторҳои маъмурии идоракунии давлати навтаъсиси Туркистони Шарқӣ, аз идоракунии давлат дур шуд. Баъди нӯҳ моҳи идоракунии ӯ аз ҳокимият маҳрум шуд ва аз нав ба назди қирғизҳои Олой гурехт. Даре нагузашта империяи Сини хитойҳо ӯро ба даст гирифтанд ва ба пойтахт фиристодан, ӯ дар Пекин ваҳшиёна қатл карда шуд.

Ҳангоми таҳлилу баррасӣ маълум гардид, ки юриши Хӯқандиҳо моҳи сентябри соли 1830 оғоз ёфт ва дар он Мадалихон шахсан иштирок накард. Дар лашкаркашии кӯшинҳои 30 000 нафараи Хӯқандиҳо, амирони болаёқати Мадалихон, ба монанди Ҳаққул мингбошӣ ва ҳокими Тошканд Лашкар кушбегӣ роҳбарӣ карданд. Мадюсуфхоча дар ин маъракаи ҳарбӣ ва сиёсӣ фаъол иштирок кард, қирғизҳои водии Илӣ ва Андиҷонро ба ғазовот - ҷанги муқаддаси ҳимояи Ватан ва дин даъват намуд. «Дар амалиётҳои ҷанг барои Туркистони Шарқӣ, қабилаҳои қароқалпоқ, қипчоқ ва бо роҳбарии Амир Мирзо дигар қабилаҳои қирғизҳо фаъол иштирок карданд. Ғайр аз он гурӯҳҳои этникие, ки дар боло қайд гардидааст, дар ин амалиётҳо яққоя бо уйғурҳо - ўзбекон, тоҷикон ва қазоқон ҳам фаъолона иштирок карданд» [37, с.205].

Аз оғози қор муҷоҳидон дар талоши хеш ба қомғорӣ муваффақ шуданд. Баъди аввалин ғалаба дар мавзеи Мингиул, Хӯқандиҳо бе монегии хитойҳо Қошғарро ишғол намуданд. Мувофиқи рӯзаи пешина Мадюсуфхоча ба тахти аҷдодони худ нишаст. Лашкар кушбегӣ шаҳрҳои Янгиҳисор, Ёркенд, Хутан, Оксуро забт намуд. Дар ҳамин лаҳза, муносибатҳои Хӯқанд ва Бухоро вайрон шуд ва қушунҳои Хӯқандиҳо ба Ватан баргаштанд. Бо ҳамроҳии онҳо 60 ҳазор қошғариҳо (уйғурҳо, ўзбекон, тоҷикон, қирғизҳо, ки дар адабиёт баъзан 70 000 нишон дода мешавад) ба Хӯқанд кӯч бастанд [82,с.104]. Муҷорон асосан дар Шаҳрихон ҷойгир шуда буданд. Дар ҳамин ҳолати мураккаби сиёсӣ - ҳарбӣ, аз империяи Син бо вақолатҳои қалон генерал Чан Лин ба Туркистони Шарқӣ меояд. Чан Лин муҳити ҳудудро омӯхта ба ҳулоса меояд, ки дар ин ҳолат ба амалиёти ҷанг нуқта мондан лозим. Бо ҳамин мақсад бо таклифи сулҳ ва дӯстӣ муроҷат намуда, ба Хӯқанд вақилони ҳудро фиришод. Дар навбати худ, Хӯқанд ҷавобан ба вақилони хитойӣ, вақилони ҳудро бо роҳбарии Олимошо мефиристад. Ҳамзамон Олимошо, вақолатҳои хеле қалон дошт, ӯ аз номи хон ба шартномаҳои байнидавлати Хӯқанд - Хитой имзо монда метавонист. Дар ҷараёни музокираҳо Хитой

талаб менамояд, ки Мадюсуфхоча ва оилаи ӯ ба онҳо дода шавад, ҳамаи асирҳое, ки дар вақти амалиётҳои ҷанг ба асирӣ афтида буданд, баргардонида шавад. Олимпошо ба озод кардани асирҳо розигӣ дод, ба талаби оид ба хоҷаҳо ҷавоби қатъии зид дод ва қайд намуд, ки оилаи хоҷагон ҳамчун табақаи олӣ дар муҳити аҳли муслими хонигарии Хӯқанд, дахлнопазир мебошанд.

Зикр кардан ба маврид аст, ки «дар ҳамин лаҳзаи музокираҳо кушунҳои 7000 нафараи Хӯқандиҳо бо роҳбарии Ҳаққул мингбошӣ ҳудуди қабилаи саякро бо роҳбари онҳо - Атантай ва Тайлак дар болообии дарёи Норин ба даст дароварданд. Баъди амалиётҳои ҷангии Лашкар қӯшбегӣ, қабилаи казокҳо ва қирғизҳое, ки дар ҳудуди мобайни дарёҳои Илӣ ва Чу ҷойгир буданд ба ихтиёри Хӯқанд гузашт. Дар натиҷаи ин амалиётҳо ҳудуди хонигарии Хӯқанд васеъ гардид ва бо Туркистони Шарқӣ ҳамсарҳад шуд, ба воситаи он дар масофаи хеле ҳудуди калон бо Сини Хитой ҳамсарҳад шуд» [46,с.210-211]. Ин ҳолат, аз нав оғози ҳаракти зидди Хитой ва аз нав даромадани Хӯқанд ба Туркистони Шарқӣ сабаб шуданаш мумкин буд.

Айнан дар ҳамин давра, хуручи давлатҳои Аврупо – Британияи Кабир ва Фаронса ба ҷанубу шарқии Осиё - ба ҳудудҳои Ҳиндустон ва Ҳиндухитой авҷ гирифт, ки ин бевосита ба бехатарии Хитой таъсир мекард. Дар ҳолати дафъаи дуюм зада даромадани Хӯқанд ба Туркистони Шарқӣ, империяи Сини Хитой дар мобайни ду фронт мемонд ва бо ду тараф - дар ғарб бо Хӯқанд, дар ҷануб бо Фаронса ва Британияи Кабир, амалиётҳои ҷангӣ бурдан маҷбур мешуд. Вазъияти мураккаб ва печидаи байналмилалӣ ба раванди гуфтушуниди Чин ва Хӯқанд таъсир гузошт. Яъне, ин вазъият боис шуд, ки сулҳ чараёни тезтар касб кунад. Болотар аз ин, дар раванди музокираҳо бештари масоил ба фоидаи Хӯқанд ҳал карда шуд.

13 январи соли 1832, дар мобайни империяи Сини Хитой ва хонигарии Хӯқанд шартномаи сулҳ баста шуд. Он аз бандҳои зерин иборат буд. Тарафи Хӯқанд маҷбурият гирифт, ки бо оилаи «хоҷагон» «нигоҳбонӣ мекунад»,

онҳоро ба ҳудуди Туркистони Шарқӣ роҳ намедихад. Бо ин банди шартнома, авлоди хочагон ба асири Хонигарии Хўқанд табдил ёфтанд.

Ҳамзамон, Хонигарии Хўқанд бо дигар мамлакатҳои Шарқ, аз ҷумла бо Усмониёни турк ҳам алоқаҳои дипломатӣ аз давраи ҳукмронии Умархон ва Махмуд II оғоз меёбад. «Умархон аз Усмониён бар зидди империяи Россия якдилона ҳаракат карданро талаб кард. Аммо Усмониён дар ин масъала бо давлатҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла бо Хонигарии Хўқанд ҳамроҳ нашуданд. Сабаб аз он иборат буд, ки соли 1799 дар мобайни империяҳои Усмониён ва Россия шартнома баста шуда, дар яке аз бандҳои он ба Усмониён маҷбурияти даҳлат накардан ба муносибатҳои Россия ва давлатҳои Осиёи Миёна қайд карда шуда буд» [83, с.57].

Дар солҳои 1826 ва 1828 сафирони Мадалихон ба империяи Усмониён сафар карданд, «ҷавобан ба Хўқанд, Усмониён сафирони худро фиристода набошанд ҳам, ҳар дафъа сафирони Хўқанд аз номи султон, мактуби ҷавоби ва совғотҳо мегирифт. Мадалихон соли 1837 боз ба Истамбул сафири худ - Зоҳид хочаро фиристод. Ёро яке аз маслаҳатчиёни султони Усмониён Махмуди II қабул намуда, оид ба ҳалқҳои Дашти Қипчоқ ва ҳаёти сиёсии Осиёи Марказӣ пурсон шуд. Дар навбати худ, сафири Мадалихон, оид ба ғайб шудани Россия ва аз ҷониби он авҷ гирифтани соҳтмони қалъа ва истехкомҳо дар сарҳад, маълумот медиҳад. Ва сафир аз номи Мадалихон аз вакили султон, хоҳиш мекунад, ки ба хонигарии Хўқанд мураббии ҳарбӣ, барои тайёр намудани сарбозон, тўпчиён ва қўшунҳои савора фиристода шавад» [83,с.59-60].

Муносибатҳои дипломатии Хонигарии Хўқанд дар натиҷаи васеъ гардидани ҳудуди он, бо мамлакатҳои ҳамсоя ғайб гашт. Аз ҷумла, бо аморати Бухоро ва Хонигарии Хева алоқаҳои мунтазами дипломатӣ ба роҳ монда мешавад. Агар бо Хонигарии Хева ин алоқаҳо дар асоси дўстӣ ва рафокат ба роҳ монда шуда бошад, бо аморати Бухоро ин алоқаҳо, мураккаб ва дар баъзе ҳолатҳо хеле мушкил буд. Сабабҳои асосии ин мушкилиҳо, бо

масъалаҳои сиёсӣ вобаста буд. Васеъ гардидани ҳудуд ва пуркуvvат шудани хонигарӣ, ба манфиатҳои Бухоро, ки дар Осиёи Миёна гегемониро хост, ҳеҷ гоҳ муvофиқ намеомад. Дар мобайни ин ду давлати Осиёи Миёна, ҳудуди баҳснок - мулки Ёротеппа, ҷойгир буд, ки аз аввали ташаккули Хонигарии Хӯқанд то охири арзи вучуд доштани он, ин ҳудуд мақоми муайянро надошт. Барои ин мулк, дар мобайни Хӯқанд ва Бухоро, мунтазам ҷангҳо мешуд. Айнан ин ҳолатҳо, ба вайроншавии муносибатҳои Бухоро ва Хӯқанд сабаб шуд. Аморати Бухоро дар замони ҳукмронии амир Насрулло (1826-1860), ки ба номи амири қассоб низ маъруф аст, пурзӯр шуд. Он низоъҳои, ки дар байни аморати Бухоро ва Хонигарии Хӯқанд мавҷуд буд, охишта – охишта ба ҷанги калонҳаҷм оварда расонд. Дар ҳамин ҷо қайд кардан ба маврид аст, ки барои тезу тунд шудани ин муносиботи ду давлат муҳолифони Мадалихон сабаб шуда буданд, ки дар аини ҳол дар аморати Бухоро ба сар мебураднд ва роҳбарии онҳоро Муҳаммад Ҳақимхон бар уҳда дошт.

Бояд хотирнишон кард, ки Хӯқанд ва муносибатҳои он бо Эрон, дар сарчашмаҳо қайд карда мешавад. Аввалин муносибатҳои ин ду давлат, дар давраи ҳукмронии Абдукаримбӣ (1734-1750) рӯй додааст, ки дар давраи зада даромадани Нодиршоҳи Афшор ба аморати Бухоро дар Самарқанд рӯй медиҳад. Алоқаҳои дипломатии Хӯқанд ва Эрон дар солҳои 1800-1842 дар давраи ҳукмронии Олимхон, Умархон ва Мадалихон фаъл мегардад. Дар адабиёти таърихӣ омадааст, ки сафирони Хӯқанд, дар қабули Аббос Мирзо ва Фатҳалишоҳ иштирок доштанд.

Ҳамин тавр, хонигарии Хӯқанд якҷоя бо давлатҳои Осиёи Миёна, бо давлатҳои Хитой, империяи Россияи подшоҳӣ, империяи Усмонӣ ва Эрон ба таври фаъл алоқаҳо ва муносибатҳои дипломатиро ба роҳ монда буданд. Дар давраи ҳукмронии Мадалихон, ғайр аз он ҳудудҳои қирғиз ва қазоқҳо, ҳудудҳои тоҷикони кӯҳистон ҳам ба зерӣ таъсири Хӯқанд мефарояд. Аз ҷумла, соли 1834 лашкари Хӯқанд Қаротегин, Дарвоз, Кӯлобро забт карданд

ва то ҳудудҳои Шуғнон, Рӯшон ва Вахон расиданд. Вале васеъшавии ҳудуди Хонигарии Хӯқанд ҳокимияти Мадалихонро мустаҳкам накард. Ба замми норозигии умум, рафторҳои хилофи шаръии Мадалӣ: издивоҷи ӯ бо ду хоҳарони ҳамшира ва бо модарандари худ – зани падараш Умархон эътирози хосу оро ба вучуд овард.

Бояд қайд кард, ки рӯҳониёни ислом Мадалиро ба мурдор кардани дин ва мулҳидӣ айбдор намуданд. Онҳо ба рақибӣ шадиди ӯ амир Насрулло, ҳамчун сарвари мусалмонони Мовароуннаҳр мактуби шикоятӣ аҳлона фиристоданд. Соли 1840 амир Насрулло мувофиқи қарори ғаёҳони Бухоро бо сафири худ ба Хӯқанд ғатво фиристод ва аз рӯйи он Мадалӣ барои никоҳи ҷинояткоронаш бо зани падараш кофир - ғайридин эълон гардид. Мадалӣ бар зидди амир амалиёти ҳарбӣ пеш гирифт, вале тираш хок хӯрд, ҳудашро вассали Бухоро хонд ва Хучандро ба вай гузашт кард. Яке аз сабабҳои марказии ин муборизаи тарафайн талоши ҳарду хон барои бартарин нуфузи динии ҳешро таъмин намудан ҳисоб меёбад. Ҳар ду талош мекарданд, то султони турк (султонҳои турк баъди барҳам хӯрдани Хилофати араб ҳудро меросхӯри халифҳо ҳисоб мекарданд ва ин нуфузи онҳо аз тарафи баъзе давлатҳои раъияти суннимазҳабдошта эътироф мешуд) бартарии яке аз онҳоро дар ин ҷода эътироф намояд.

Соли 1842 дар Хӯқанд шӯриши кушоди зидди Мадалӣ дар назди урдаи хон сар зад. Насрулло бо шунидани ин воқеа ба ғазои нав зидди Хӯқанд ҳаракат намуд. Вай Хӯқандро забт кард ва шаҳрро барои ғорат ба қушуни худ супорид. Амир Насрулло дар маҷлиси ғавқулодаи амалдорони олимақоми ҳар ду давлат изҳор намуд, ки Хонигарии Хӯқандро ба мулкҳои давлати худ ҳамроҳ мекунад ва ҳамаи мансабдорони барои амнияти мамлакат ҳатарнокро ба Бухоро мекуҷонад. Мадалӣ, модари ӯ Нодирабегим, бародараш Султон Маҳмудхон, писари калониаш дар толори маҷлис ба қатл расонида шудан 250 нафар аъёни Хӯқанд бо зану фарзандонашон, аз ҷумла ҳокими ғонии оянда, пешвои қипчоқҳо Муслмонкул ҳабс гардиданд ва ба Бухоро фиристода

шуданд. Даре нагузашта амир Насрулло Тошкандро ба даст овард, дар Хӯканд Иброҳими додхоҳро воли таъйин кард, ба шахрҳои хони ҳокимони худро фиристод ва худаш ҳамчун фотеҳ ба Бухоро баргашт. Ин воқеаҳо баҳори соли 1842 содир шуданд. Ҳукумати амир Насрулло бошад, тобистони соли 1842 бар асари шӯришу низоъ сарнагун шуд. Тоҷикон ва ўзбекони Хӯканд аз зулму тааддии воли Иброҳими додхоҳ, андозу хироҷситонии ӯ ба дод омаданд, яқоя бо лашкари қипчоқҳои шарқи Фарғона амал намуда, ғалаба ба даст оварданд ва амакбачаи Олимхон Шералиро хон эълон карданд. Иброҳим додхоҳи воли ба Бухоро гурехт, урдугоҳи кӯшуни Насрулло торумор гардид.

Шерали (1842-1845) ҳамчун хон, дар навбати аввал, бо сохтмони девори ҳисори мудофиавии гирдогирди шаҳри Хӯканд машғул шуд, сипас, кӯшуни пешсафи фиристодаи Насрулло дар Қаротеппа шикаст дод. Ӯ дар муддати

40рӯзи муҳосираи пойтахт 9 ҳамлаи Манғитиёнро зада баргардонд. Насрулло бо шунидани хабари ҳучуми хони Хева Оллоҳқулихон ба Бухоро муҳосираи Хӯкандро бас кард ва бошитоб ба қаламрави худ баргашт. Соли 1842-1843 Ҳучанд ихтиёрӣ ба Хӯканд пайваст шуд. Хӯқандиён бо ёрии шаҳриён Тошкандро низ ба даст оварданд.

Ҳамин тавр, марзҳои пештараи Хонигарии Хӯканд тағйир ёфта, барқарор гаштанд. Тоҷикону ўзбекҳои шаҳрӣ бо қабилҳои қипчоқҳо ҳамкорӣ намуда, Шералиро ба тахт шинонданд, диёрро аз сулолаи Манғитиён - аморати Бухорои ситамгар озод карданд. Вале пешвоёни қипчоқҳо аз Шерали барои худ мансабҳои маъмурӣ-ҳарбиро талаб карданд. Ба гуфти муҳаққиқи номвари тоҷик Р.Н. Набиев «Дар Хонигарии Хӯканд муборизаи тезутунд байни аъёну ашрофи ўзбеку қирғиз аз як тараф, пешвоёни қабилҳои қипчоқ аз тарафи дигар, барои забти ҳокимияти сиёсӣ, ҳукмронӣ дар ҳаёти иқтисодии давлат, ба даст овардани мансабҳои асосӣ ҳам дар ҳукумати марказӣ ва ҳам вилоятҳо оғоз ёфтанд. ...Ин муборизаи моҳиятан фоҷиавӣ дар ин вақт фаъол гашт, дар шакли тезутунд яқчанд сол

давом кард ва ба ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодии хонӣ, вазъи моддии аҳоли зарари чиддӣ расонид» [90, с. 502].

Хусусан, тоҷикони Хӯканд, Марғилон, атрофи Андиҷон, Риштон, Сӯх, Чуст, Косон, Намангон, Ёш аз ин кашмакашиҳо ранҷи зиёд кашиданд. Шералӣ бо талаби боисрори аъёни қипчоқ Юсуф мингбоширо аз вазифаи сарвазири хонигарӣ сабукдӯш кард ва ба ин мансаби давлатӣ Шодӣ додхоҳ ном тоҷики Фарғонагиро таъйин кард. Шодӣ додхоҳ пешвоёни қипчоқҳо Мусулмонкул ва Каримкул Меҳтарро ба мансабҳои ҳоким ва баҳодури лашкар сарфароз гардонид. Вале ин тадбирҳо даъвои мансабҳои қипчоқҳо қонеъ нагардонид. Даре нагузашта Мусулмонкул бо қўшуни қипчоқҳою қирғизҳо бар зидди ҳукумати Шералӣ шӯриш кард. Ё бо даъвати ёриву кумак ба тоҷикон, қипчоқҳо, туркҳо, қирғизҳо, қароқалпоқҳо, арабҳои водии Фарғона мурочиат намуд. Мусулмонкул авомфиребона овоза пахн кард, ки гӯё қипчоқҳо ба ҳокимияти хон ва шахсияти хон муқобил нестанд, ба онҳо коре надоранд ва меҳоханд, давлат ва фуқароро аз истибдоди Шодӣ - додхоҳ, Муҳаммад Умар барин мансабдорони олимақом начот диҳанд. Мусулмонкул воридаи Урда шуд, Шералии дар Урда ба муҳосира афтодаро ҳамроҳи аъёни қипчоқҳои исёнгар бар намади сафед бардошт, хон эълон кард ва ҳамчун ноибуссалтанат тамоми ҳокимияти давлатиро ба дасти худ гирифт.

Дар вилоятҳо ва ҳукумати марказӣ мансабҳои олӣ аз ҷониби аъёни қипчоқ ишғол гардиданд. Бадқирдорӣ ва бедодгарии ашрофи қипчоқ, нимқўчманчиёни оммии ин қабिला нисбат ба аҳолии тоҷик ва ўзбеки бумӣ ва муқими водии Фарғона ҳадду канор надошт. Ҳокими фанӣ Мусулмонкул аз соли 1844 бо танаффус се дафъа дар солҳои 1846, 1848, 1849 соли 1852 салтанат ронд. Дар ин муддат ӯ қатли Шералӣ, ҳукумати ёздаҳрӯзаи яке аз писарони Олимхон Муродхон, ба тахт шинондани Худоёри– 14 солаи писари Шералӣ, бартараф кардани юриши соли 1847 амир Насруллоҳро илҳом бахшид ва ташкил кард.

Доир ба тахт шинондани Худоерхон Муллониёзи Хӯқандӣ дар «Таърихи Шохрухӣ» чунин қайд кардааст, ки баъд аз саранҷоми муҳолифон уламоёну машоихро чамъ намуда, муқарраран Худоерхонро бар намади сафед бароварда, бар салтанати шоҳию бар манзалати шаҳаншоҳӣ зинат додан, авранги салтанат ба зоти ҳумоюнии он гавҳари дарёи подшоҳӣ дар садафи шаҳаншоҳӣ, зебандаи маснади тоҷдорӣ, тарозандаи ақлили кулаҳдорӣ, самараи шаҷараи шоҳон, ҷонишини маҳкамаи ҳонон, яъне Худоерхон ибни Шералихон ибни Ҳочихон ибни Абдуллаҳмонхон ибни Абдулқаримхон ибни Шаҳруххон ибни Ашуралихон ибни ҳочихон ибни Рустамхон ибни Шаҳрухсултон ибни Шаҳмастбӣ, ки ба Чамашбӣ машҳур аст, Чамашбӣ ибни Асилзода ибни Абулқосимбӣ ибни Муҳаммадаминхон ибни Худоерсултон ибни Султонилик Олтунбишик ибни Мирзо Бобурподшоҳ ибни Мирзоумар Шайх ибни Мирзосултон ибни Абусаидхон ибни Мирзосултон ибни Мирзомироншоҳ ибни амир Темури Гургон. Амир Турғой ибни амир Буркул ибни амир Илангир ибни амир Инҷил ибни Қарочорнуён ибни амир Суғучин ибни Буруқихон ибни Иримчи Залосхон ибни Қочулибаҳодур ибни Бартонхон ва насаби Чингизхон низ ба Бартонхон мерасад.

Қобили тазаккур аст, ки тадричан Худоерхон ҳамчун сардори давлат ба воя расида, ба аъёни заминдор ва шаҳрии аз ҳукмронии ашрофи қипчоқ ниҳоят норозӣ таъя карда, соли 1852 куштори оммавӣ ва зарбу лати ҳосу оми қабилаи қипчоқҳои нимақўчманчии ўзбекро амр намуд. Барои рушди ҳаёти сиёсӣ дар ин давра аз ҷониби Худоерхон муносибатҳои дипломатӣ барқарор карда шуд.

Бояд хотирнишон кард, ки дар арафаи забти Осиёи Миёна аз ҷониби Россияи подшоҳӣ, муносибатҳои дипломатии Хӯқанд ва империяи Россия ҳанӯз дар давраи ҳукмронии Мадалихон авҷ гирифта буд. Соли 1822 аз Хӯқанд ба Россия сафирон фиристода мешавад, аммо ба онҳо бо сабабҳои

номаълум ба пойтахти Россия гузаштан иҷозат надодан, сафирон аз Семипалатинск баргаштанд.

Бино ба маълумоти манбаъҳои хаттии маҳаллӣ ва шорехони русӣ: саркӯбкунии кипчоқҳо се моҳ давом кард. Ҳамагӣ 20 ҳазор нафар ҳалок шуданд. Қатли омми кипчоқҳо 9 октябри соли 1852 оғоз ёфт. Мусулмонкул ба даст афтод, ба Хӯқанд оварда шуд ва қатл гардид. Соли 1853 ҳамлаи кушунҳои рус ба истехкомҳои марзии Оқмасчид, Чулак, Қамишқурғон, Чинқурғон, Қушқурғони Хӯқанд оғоз ёфт. Дигар гурӯҳи сафирон бо роҳбарии Юлдошбой Мирзоҷонов дар моҳи июли соли 1853 дар Омск, аз ҷониби генерал губернатори Сибир қабул карда мешавад. Ба Юлдошбой Мирзоҷонов ба Петербург гузаштан иҷозат нашуд, мактуби хон ва тухфаҳои ӯро қабул намуда, сафирро ба ақиб гардонданд. Дар ин лаҳзаҳо дар Оқмасчид, дар мобайни сарбозони Хӯқанд ва Россия муҳориба оғоз меёбад ва баъди як моҳи муҳосара қалъа аз ҷониби Россия забт карда мешавад.

Тобистони соли 1855 бо сардории Чигатой Тулаганов, гурӯҳи сафирони Хӯқанд, бо роҳи дипломатӣ ҳал намудани муаммоҳо ба Оқмасчид меоянд ва онҳо бе асос дар ҷосусӣ айбдор карда шуда, бо фармони генерал-майор Бруно то соли 1857 ба зиндон партофта мешаванд. Пас аз ин ҳаводис генерал-губернатори Оренбург ба ҳоким - бекларбегии Тошкент мурочиат карда мегӯяд: «Оқмасчид, Қумушқурғон ва қабилаҳои казокони лаби Сирдарё ба ихтиёри Россия гузашт, Хӯқанд дар ин ҳудудҳо қалъа ва истехкомҳо сохтанаш манъ аст, дар ҳолати бас кардани муносибатҳои душманӣ ӯ метавонад сафиронро озод намояд» [29, с.105]. Баъди ин воқеаҳо, таъян дар таърихи дипломатияи Хӯқанд ва Россия муносибатҳои баробарӣ хотима меёбад. Дар муносибатҳои ояндаи байнидавлатӣ, зобитони рус бо Хӯқанд дар дипломатия услуби зӯроварӣ, нобаробарро васеъ истифода мебаранд.

Ҳамзамон, хангоми ҳучуми Россияи подшоҳӣ, ҳудуди Дашти Қипчоқ, Туркистон, Чимкент, Тошканд, Хучанд, Ўротеппа аз ҷониби Россия забт

карда мешавад. 19 ноябри соли 1867 дар худуди ғасбшуда, худуди маъмурии Россия – генерал-губернатории Туркистон ташкил карда шуда, ҳамаи муносибатҳои байнидавлатӣ бо воситаи он ба роҳ монда мешавад. Аввалин роҳбари он генерал адъютант К.П. Кауфман, ба номи Худоёрхон мактуб фиристода, ўро оиди вазифа ва ўҳдадориҳои худ огоҳ менамояд. Таклиф мекунад, ки муносибатҳои дӯстӣ ва савдоро ба роҳ монад.

Ҳамин тавр, муносибатҳои нобаробарӣ дар таърихи дипломатияи Хўқанд ва Россия оғоз меёбад, ки роҳбари давлат - хон бо ҳокими худуди давлати дигар - Россия масъалаҳои байнидавлатиро ҳал менамояд. «Дар охири ноябри соли 1867 аввалин сафири Худоёрхон - Саримсоқхоҷа, мактуби хонро ба Кауфман мерасонад, ки дар он сафир ҳамчун намояндаи ў дар Тошканд таъйин мегардад. Дар навбати худ, Саримсоқхоҷа аз номи хон ба Россия муносибатҳои дӯстӣ ва инкишофи савдои байни давлатиро таклиф менамояд. Ҷавобан, Кауфман имзои шартномаи дӯстӣ ва инкишофи муносибатҳои савдоро таклиф менамояд, ки ин ҳуҷҷати расмӣ дар ояндаи хонигарии Хўқанд роли мусбӣ мебозад» [29, с.110-111].

Дар моҳи декабри соли 1867 г. сафирони Хўқанд бармегарданд, бо ҳамроҳии онҳо намояндагони Кауфман, бо сардории полковники штаби генералӣ А.В. Фон Шауфус ба Хўқанд меояд, ки дар таркиби гурӯҳи корӣ Буняковский, Акчурин, Хорошхин, Абдиев ном шахсҳо ҳам буда, вазифаи асосии онҳо омўхтани роҳи Тошканд – Хўқанд, омўхтани муҳити дохилии хонигарӣ, муносибати аҳоли ба русҳо иборат буд. Ғайр аз ин, вазифаҳои ҷосусӣ, гуруҳи корӣ барои тайёр намудани шартномаи байни Россия ва Хўқанд оид ба савдо буд. Яъне, русҳо аз имконият истифода бурда, пеш аз ҳама, ҷамъ намудани маълумотҳои ҳарбӣ стратегӣ - ҷосусӣ ва тайёр намудани шартномаи савдое, ки манфиатҳои Россияро ба инобат мегирифт, машғул буданд. Минбаъд, муносибатҳои нобаробарии давлатҳои Россия ва Хўқанд оғоз меёбад, ки заминаи он асосан лоиҳаи шартномае, ки Кауфман таклиф карда буд, маҳсуб меёбад. Шартнома аз бандҳои зерин иборат буд:

1. «Ҳамаи шаҳр ва деҳаҳои Хонигарии Хўқанд барои савдогарони Россия фаъолият бурдан иҷозат дода мешавад.

2. Савдогарони рус дар карвонсаройҳое, ки онҳо лозим медонанд, ҷойгир шуда, фаъолияти худро ташкил менамоянд ва, дар навбати худ, савдогарони Хўқанд дар шаҳрҳои Россия айнан ҳамин тавр имкониятҳоро ба даст медароваранд.

3. Савдогарони рус ба мақсади назорати чараёни савдо ва қонунӣ будани андоз, дар ҳамаи шаҳрҳои хонигарӣ вакилони савдои худро дошта менамоянд. Барои савдогарони Хўқанд ҳам, дар ҳудуди генерал губернатории Туркистон айнан ҳамин тавр имтиёзҳо дода мешавад.

4. Аз ҳаҷми умумии моли савдогарон, тарафайн – 2,1% андози гумрук ситонида мешавад.

5. Барои савдогарони рус аз хонигарӣ ба ҳудуди давлатҳои ҳамсоя, бе монегӣ гузаштан иҷозат дода мешавад» [29, с.114].

Лоихаи шартномае, ки аз ҷониби Кауфман таклиф карда мешавад, Хўқандро ба давлати вассалӣ таълиф меод. Баъди муҳокимаи дуру дароз Худоёрхон бандҳои 1 ва 5-уми шартномаро таклиф намуд, ки қисман ихтисор намояд. Дар мактубе, ки ба номи Кауфман фиристода буд, ба ӯ маълум месозад, ки яке аз карвонсаройҳои Хўқанд ба ихтиёри савдогарони рус, гузаронида мешавад. Ҳаҷми андози гумрукро аз моли умумӣ аз 1/40 % ихтисор карданро таклиф менамояд. Дар мактуб қайд менамояд, ки дар ҳамаи шаҳр ва деҳаҳои хонигарии Хўқанд барои савдогарони Россия фаъолият бурдан иҷозат дода наметавонад. Сабаб ба он савдогарони русро аҳолии маҳалӣ то ҳамин вақт надидааст, хусусан, бо кўчманчиён муаммо ба вучуд омаданааш мумкин, ки дар ин ҳолат хонигарӣ бехатарии савдогаронро таъмин карда наметавонад, ба ҳаёти онҳо кафили дода наметавонад. Дар мактуб Худоёрхон мепурсад, ки ба Петербург ба назди Император сафирони худро ирсол намояд. Ба мактуби хон Кауфман ҷавобан қайд менамояд, ки: «Дар ҳолати муайян шудани ҳолатҳои ногувор нисбат ба савдогарони рус, ӯ

метавонад, чора андешад ва бехатарии онҳоро таъмин намояд. Оид ба ба Император фиристодани сафирони хон, Кауфман ҷавоби рад дода, қайд кард, ки барои ӯ бо давлатҳои ҳамсоя барои муносибатҳо бурдан, ҳама имкониятҳо дода шудааст, ҳамаи масъалаҳо ӯ ҳал карда метавонад» [29, с.116-117]. Баъди ин ҷавоби Кауфман, Худоёрхон фаҳмид, ки дар ҳолати раддияи шартнома, оқибати он барои Хўқанд муаммо пайдо менамояд. Барои пешгирии ҳолатҳои нохуш, ӯ шартномаро имзо намуд ва муҳри худро гузаронида, бо воситаи Саримсоқхоҷа ба Кауфман фиристод. 13 феввали соли 1868 Саримсоқхоҷа шартномаро ба русҳо месупорад.

Таҳлилу баррасии сарчашмаҳо ва адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки аз ҷониби генерал губернатор Кауфман музофотҳои Хонигарии Хўқанд, сипас забт карда мешаванд. Шӯришу зиддиятҳои халқӣ ба амал оянд ҳам, пурра торумор карда мешаванд. Масалан, вобаста ба забткориҳо чунин маълумот оварда шудааст, ки А. А. Вайнберг ба губернатори вилояти Сирдарё мактуб фиристода, дар он хоҳиш кард, ки дар мавриди зарурат аз Хучанд кушунҳо тайёр карда шавад. Дар ҳуди ҳамон рӯз генерал-губернатори Туркистон фармон баровард. Рӯзи дигар хон ва ҳамроҳони ӯ ба Оренбург рафтанд. Аз наздикони Худоёрхон 75 нафар ба ғайр аз онҳо 650 нафар сипоҳиён бо сардории Отабек-Ноиб ба роҳ баромаданд. Дар Чимкент Худоёрхон ба Отабек-Ноиб чизе гуфт ва баъд аз он ӯ ҳамроҳи сипаҳҳо савор шуда, ба сӯйи Хўқанд равон шуд. Хон ва боқимондаҳо ба Туркистон расиданд ва 5 рӯз дар он ҷо зиндагӣ карданд ва бо заноне, ки дар ин шаҳр гузошта буданд, хайрухуш карда, ҳаракат карда, ба шаҳри Суран расиданд. Дар ин ҷо шабро гузаронданду пагоҳӣ ба маҳрамони ҳамроҳаш чанд пул тақсим карда, ҳудаш бо ҳамроҳии Мулло Маъруф-додхоҳ Қосим-туқса, Чамил-ҳазиначӣ, ғулом Хурсанду Муллоча, Мирзобой Сағир ва Тоҷимаҳрам роҳро давом доданд.

7 август, соати 5 бегоҳӣ генерал Головачев фаҳмид, ки дар соати 3-и рӯз мардуми Хўқанд - 1000 нафар бо 2 туфангча ба деҳаи Аблик наздик омадаанд. Оқсақоли ин деҳа тахмин кард, ки онҳо қариб 10 ҳазор нафаранд.

Нисфи шаб Головачев бо маълумоти мазкур ба назди Кауфман омад. Генерал-губернатор фавран фармон дод, ки бо баталони 1-уми тирандозӣ, 4 милтиқи аспӣ ва чорсад нафар қазокҳо бар зидди шӯриш бароянд. Тарс аз шӯришгарон ба дараҷае буд, ки «сарфармондеҳи вилоятро водор намуд, ки қисми поёнии артишро бемухлат мусаллаҳ гардонида, ба онҳо ва аҳолии руси шаҳри Тошканд аслиҳа тақсим кунад» [16,в.5]. 22 августи соли 1875 дар Маҳрам ҷанги калон ба амал омад.

Генерал- губернатор К. П. фон Кауфман 7-уми августи соли 1874 ба зидди шӯришгарони Маҳрам қувваи бузургро фиристод ва 22-юми август муҳорибаи шаддитарин дар наздикии қалъаи шуда гузашт, ки дар он шӯришгарон шикаст хӯрданд. Генерал- губернатор баъди забти қалъаи Маҳрам аз шӯришгарон катъиян талаб намуд, ки контрбутсияи (товони) ҷангро ба хазинаи Россияи подшоҳӣ ба маблағи 40 ҳазор тангаи нуқра ё худ 10 ҳазор тангаи тилло супоранд. Ин талаботи Генерал- губернатор К. П. Кауфман чанд нафар аз роҳбарони шӯриш рад намуданд, аммо Насриддинбек махфӣ 22-юми сентябри ҳамон сол бе огоҳии шӯришгарон бо Генерал-губернатор шартнома имзо намуд. Тибқи шартнома, Насриддинбек хизматгори содиқи ҳукумати Россияи подшоҳӣ буданаширо исбот намуд ва чун хиёнаткор соҳилҳои рости дарёи Сирро бо шаҳрҳои Намангон ва Чуст ба ғайри Россияи подшоҳӣ гузошт. Бидуни он ӯ ба хазинаи ҳукумати Россияи подшоҳӣ тақрибан 2 млн сӯм товони ҷанг супорид.

Ин кирдори хиёнаткоронаи Насриддинбек қаҳру ғазаби шӯришчиёро аз нав пайдо кард ва онҳо дар оянда муборизаи хешро ба зидди ин хони нави хиёнаткор ва ҳаммаслақонаш равона карданд. Ба бо ин марҳилаи нави шӯриш, яъне марҳилаи сеюми шӯриш ибтидо гардид. Охирҳои моҳи сентябр миқдори шӯришгарон афзуда он тақрибан ба 60 – 70 ҳазор нафар расид. Роҳбарони шӯриш Пулодхонро чун хони Хӯқанд эътироф намуданд ва. Пулодхон шаҳри Аскаро пойтахти нави хонигари эълон кард. Шӯришгарон 9-уми октябри соли 1875 Хӯқандро тасарруф намуданд ва хони

нхӣёнаткор Насриддинбек тарки ин макон кард. Ҳамин тариқ хони наво - Пулодхон моҳи декабр қароргоҳи хешро аз Ассака ба шаҳри Марғелон кучонид. Дар муҳорибаи баъдина, ки шӯришгарон асосан бар зидди аскарони Россияи подшоҳи идома дода, ба шӯришгарон зарари зиёде дидаанд. Масалан: «8-уми январӣ соли 1876 дар муҳориба – мудофияи Андиҷон қариб 20 ҳазор нафар шӯришгарон қурбон гаштанд». Дар чунин лаҳзаҳои ҳассос як қисми роҳбарони шӯриш, минҷумла Абдурахмон-офтобачӣ ба воҳима афтада, бо фармондеҳони кӯшинҳои ҳарбии рус пинҳонӣ музокирано оғоз намуданд.

Пулодхон аини замон бар муқобили ҳама гуна созиш буда, тарафдори боз ҳам давом додани мубориза буд. Бо нияти сафарбарии қувваҳои тоза ба Учқӯрғон рафт, аз Қаротегин низ қувваи наво сафарбар намояд, аммо шаби 27-ум ба 28-уми январӣ соли 1874 ҳарбиёни рус ба истиқоматгоҳи Пулодхон ҳала намуданд, ӯ гурехта бошад ҳам, баъдан ба тезӣ дастгир намуданд. Баъдтар, яъне моҳи мартӣ ҳамоно сол Пулодхонро дар майдони бозори шаҳри Марғелон бо ҳукми суди кӯшунҳои Россияи подшоҳӣ ба дор кашиданд.

Минбаъд боқимонда роҳбарони шӯриш низ бо усулҳои гуногун ҷазо дода шуданд. Ва ҳукумати Россияи подшоҳӣ аз мардуми Хӯқанд чун контрибусияи ҷанг 3 млн сӯм талаб намуд. 19-уми февралӣ соли 1876 бо ризоӣ ва тасдиқи императори Россияи подшоҳӣ Александри II ва бо супориши генерал-губернатори Туркистон К. П. Кауфман хонигарии Хӯқанд барҳам гардид. Ҳамин тариқ, ба ҷойи хонигарии Хӯқанд дар ҳаёти генерал – губернатории Туркистон минбаъд як вилояти наво – вилояти Фарғона ташкил гардид. Губернатори ҳарбии вилояти наво таъсиси Фарғона генерал М.Д.Скобелев таъйин гардид.

Хуласа, шӯриши солҳои 1873 – 1876, яъне «Шӯриши калонтарини мардуми водии Фарғона шикаст хӯрд. Шӯриш хусусияти халқӣ дошта, дар марҳилаи аввал ба муқобили зулму истибдоди хонӣ ва дар марҳилаҳои баъдина ба муқобили мустамликадоронаи ҳукумати Россияи подшоҳӣ ва

генерал губернаторӣ нигаронида шуда буд. Ҳукуматдорони Россияи подшоҳӣ дар натиҷа баъди пахши шӯриш Хонгарию Қўқанд барҳам намуда, вилояти нав таъсис додаанд»[2, в.1].

Минбаъд К. П. Кауфман ба Д. А. Милютӣ менависад: «Муҳорибаҳои Маҳрам воқеан тақдири Хонигарию Хўқандро ҳал мекард» [2, в.1]. 26 августи соли 1875 отряд бо сардории К. П. Кауфман аз Маҳрам ба Хўқанд ҳучум кард. Ёро дар гузаргоҳи аввал сафирон бо тухфаҳо ва номаи Насриддинхон пешвоз гирифтанд, аммо Генерал-губернатор тухфаҳоро қабул накарда, мактубро гирифт. 27 август вай сафирони Хўқандро баргардонида, ба Насриддинхон шифоҳӣ ҷавоб дод, ки бо ӯ гуфтушунидҳои шахсӣ хоҳад дошт, вале на дар наздикии Хўқанд. Ҳамчунин эълон кард, ки «агар сокинони Хўқанд ёро, яъне К. П. Кауфманро бо нону намак вохӯрданд, он гоҳ ба онҳо зарар намерасонад, аммо агар онҳо шӯриш бардоранд, ба шаҳр раҳм нахоҳад шуд» [14, в.254].

19 феввали соли 1876 вазири ҳарбӣ Д. Милютин расман эълон кард, ки «Императори соҳибхитёр, мувофиқи пешниҳоди фармондеҳи округи ҳарбии Туркистон рӯзи 19 феввали ҳамин сол фармон медиҳад. Ё фармон дод, ки ба:

1. Сарҳади аз нав ишғолкардаи қушунҳои русро соли гузаштаи 1875 Хонигарию Хўқанд дохил мешуд, ба сарҳади империяи Россия дохил карда, дар асоси он вилояти Фарғона ташкил карда шавад.

2. Маъмурият дар ин минтақаи нав бояд аз ҷониби ҳукумати генералии Туркистон иҷозат дода шавад, ки бо назардошти шароити кунунӣ ва шароити маҳаллӣ дар шакли муқаррароти муваққатӣ монанд ба муқаррароте, ки дар департаментҳои Зарафшон ва Амударё ҷорӣ карда шуда буд, ҷорӣ карда шавад. Бо гузашти вақт, ин вазифаи муваққатӣ барои тасдиқи олий пешниҳод карда мешавад.

3. Хароҷоти идоракунии дар минтақаи навтаъсис бояд ба даромаде, ки аз аҳолии ин минтақа мавҷуд аст, пардохта шавад, ки он бояд дар ҳамон асосе,

ки барои даромад аз шуъбаҳои Амударё, Кўлча ва Зарафшон муқаррар шудааст, ҳисобот дода шавад.

4. Губернатори ҳарбии вилояти Фарғона ва фармондеҳи қушунҳои он, намояндаи Аълоҳазрат, генерал-майор Скобелев Михаил Дмитриевич таъйин карда шавад» [15, в.1-2].

Бояд тазаққур дод, ки маҳз, ошӯбу шӯришҳои халқӣ минбаъд, боиси аз байн рафтани Хонигарии Хўқанд гардиданд.

Таҳқиқи асари «Таърихи Шохрухӣ»- и Ниёзмӯҳаммади Хўқандӣ ва дигар манбаҳо оид ба вазъи сиёсии Хонигарии Хўқанд ба чунин хулоса меорад, ки:

1. Таърихи Хонигарии Хўқандро бо достони ҳамчун асосгузори давлат интихоб шудани Шохруххон ва таъсиси Хўқанд оғоз меёбад.

2. Бояд қайд кард, ки доир ба масъалаи марҳилаҳои асосии таърихи Хонигарии Хўқанд, замони ҳукмронии хонҳои ин давлатро дар назар доштан мумкин аст. Зеро ки ҳукмронии ҳар як ҳокими Хонигарии Хўқанд марҳилаҳои алоҳидаи таърихро дар бар гирифта, хусусияти ба худ хос дорад;

3. Вазъи сиёсии Хонигарии Хўқанд дар нимаи дуюми асри XVIII вобаста ба ҳукмронии хонҳои Хонигарии Хўқанд: Шохрухбӣ II Хирс, (солҳои 1704-1710), беки мустақили Фарғона (солҳои 1710-1720), Абдурахимбӣ, писари Шохрухбӣ II (солҳои 1721-1739), Абдукаримбӣ, писари Шохрухбӣ II, (солҳои 1739-1751 (1765)), Шодибӣ, писари Шохрухбӣ II (солҳои 1739-1748), Сулаймон-бек, писари Шодибӣ (солҳои 1748-1778), Низом ад-дин Мӯҳаммад Бобобӣ, писари Абдурахимбӣ (солҳои 1751-1752), Эрданабӣ, писари Абдурахимбӣ (солҳои 1752-1769(1765-1778)), Сулаймонбек, писари Шодибӣ (солҳои 1769-1770 (1778)), Норбутабӣ, писари Абдурахмонбӣ, (солҳои 1770-1798,(1778-1807)) таҷассум гардидааст.

4. Дар асари мазкур вазъи сиёсии Хонигарии Хўқанд дар аввали асри XIX вобаста ба ҳукмронии хонҳои Хонигарии Хўқанд - Олимхон (1800-1810) ва

Умархон (1810-1822), Муҳаммадалихон (1822-1842), Шералихон (1842-1845) ва Худоёрхон (1845-1858) инъикос гардидааст.

5. Ҳарчанд Олимхон бо заҳмату кӯшишҳои зиёд дар давлат тартиботи нисбӣ барқарор карда тавонист, аммо дар натиҷаи интиқомҳои хунини худ бар зидди нофармонҳо чи дар байни ашрофони ўзбек ва ҳам дар байни хоҷаҳо душманони зиёде дошт. Аз ин рӯ, барои таҳкими мавқеаш дар дигар кишрҳои мардум пуштибонӣ меҷуст ва онро дар миёни мардуми Тоҷикистони кӯҳистон ва Ховари Миёна пайдо кард, зеро онҳо як унсури кавмии бегона буда, бо гурӯҳҳои маҳаллӣ робита надоштанд.

6. Хулоса, дар ин давра Хўқанд, аз ҷониби Олимбек расман номи хонигариро гирифт, ҳуди ӯ дар таърих бо номи Олимхон боқӣ монд. Дар давраи Олимхон лашкари мунтазами хонигарӣ ташкил карда шуд, ки дар он тоҷикони кӯҳистон - ғалчаҳо ё кӯҳистонӣ, ки дар сарчашмаҳои таърихӣ бо унвони тоғлик номида мешавад, фаъол иштирок карданд. Ҳамзамон, тоҷикони Қаротегин (Ғарм - Рашт), Дарвоз, Читрол, Ҳоит дар он фаъол иштирок карданд. Аз мобайни онҳо ходимон ва арбобони давлатӣ, сарлашкарон ташаккул ёфта, дар ҳаёти ҷамъиятӣ-сиёсӣ фаъолона ширкат намуданд.

7. Ҳамин тавр, дар замони ҳукмронии Худоёрхон муносибатҳои Россияи подшоҳӣ ва хонигарии Хўқанд идома ёфта, пас аз баста шудани шартнома, рақибони Худоёрхон ўро дар хиёнаткорӣ ба Ватан айбдор намуданд, ки дар натиҷа дар хонигарӣ давраи муайяни нооромӣҳо ба вуҷуд омаданд.

8. Воқеаҳои таърихӣ нишон медиҳанд, ки дар мобайни давлатҳои Осиёи Миёна, танҳо Хўқанд ба Россия контрбутасия (товони ҷанг « М ») маблағ насупоридааст. Дар ҳолате, ки ҳам аз Аморати Бухоро ва ҳам, аз Хонигарии Хива дар оянда Россия маблағҳои калон меситонад.

9. Бояд қайд кард, ки дар соли 1876 дар натиҷаи ба роҳ монда шудани мустамлики Россияи подшоҳӣ, мавҷудияти Хонигарии Хӯқанд қатъ гардида, ҳукмронии сулолаи мингҳо низ аз байн рафт.

10. Баъд аз байн рафтани Хонигарии Хӯқанд, музофотҳои он ба вилояти Фарғона дохил карда шуданд, ки яке аз панҷ вилояти Генерал- Губернатории Туркистон маҳсуб меёфт.

БОБИ III. ИНЪИКОСИ ҲАЁТИ ИҚТИСОДӢ-ИЧТИМОИИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ХОНИГАРИИ ХӢҚАНД ДАР «ТАЪРИХИ ШОҲРУХӢ»-И МУЛЛОНИЁЗИ ХӢҚАНДӢ

3.1. Вазъияти иҷтимоию иқтисодии тоҷикони Хонигарии ХӢқанд

Дар замина таҳқиқӣ асари «Таърихи ШохрухӢ»- и Муллониёзи ХӢқандӢ муайян шуд, ки дар асар маълумотҳои дақиқ, далелҳои муҳимтарини хусусияти иқтисодӣ - иҷтимоӣ, этнографӣ ва идеологӣ бисёр мебошанд ва дар онҳо вобаста ба ҳукмронии хонҳои Хонигарии ХӢқанд баён гардидаанд. Ҳокимон барои тадриҷан мустаҳкамтар намудани он сайёю кӯшиш намуда, ҳудудҳои худро аз ҳисоби заминҳои нав бештар зиёд карда, ба зери тасарруф мегирифтанд. Дар заминаи ҳукмронии хонҳо, аз Шохрухон то Худоёрхон, вазъи иқтисодии хонигарӣ ё рушд кардааст ё худ паст рафтааст.

Дар ин марҳилаи таърихӣ ба самти Осиёи Миёна муҳоҷирати қабилҳои гуногуни узбектабор, аз ҷумла манғит, барлос, лақай ва дигарон ба таври назаррас афзоиш ёфт. Дар оғози асри XIX тахминан 40 % аҳолии ин диёрро кӯчманчиён ташкил мекардааст. Охиста –охиста ба ҳаёти муқимӣ гузаштани ин қабилҳои узбекзабон, раванди ҳамзистии тоҷику узбек тақвият ёфта, ҳамзамон омезиши этникӣ низ ба миён омад, ки барои қисми аҳолии тоҷик падидаи мураккаб ва баҳсбарангез арзёбӣ мегардад.

Ҷангҳои тӯлонӣ ва харобиовари байни давлатҳои мустақили Осиёи Миёна ба коҳиши сатҳи рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии аҳолии минтақа оварда расонд.

Ҳоҷагии аҳолии хонигарии ҚӢқанд, монанди Аморати Бухоро, асосан ба кишоварзӣ таъя дошта, маҳсулоти асосии он гандум, пахта, зироатҳои полизӣ ва ҳӯроки чорво буд. Дар ин давра олоти кишоварзии аҳоли ханӯз аз сатҳи анъанавии асримиёнагии ибтидоӣ чандон фарқ надошт, ки ин омил низ ба сустии рушди ҳоҷагии деҳот таъсир мерасонд.

Масалан, «Абдукаримбӣ бародари хурди Абдурахимбӣ буд, ки пас аз марги бародараш дар соли 1734 қудратро дар Хонигарии ХӢқанд ба мерос

гирифт. Дар давраи Норбутабиӣ (1764 - 1798) дар кишвар оромии нисбии сиёсӣ ва шароити мусоид барои рушди иқтисодӣ ҳукмфармо буд. Норбута тангаҳои мисӣ баровард» [38,с.5]. Яъне, дар ин давра иқтисодиёт пеш рафта, ҳоҷагии кишлоқ рушд мекунад, ки онро Мулло Олимаҳдум Ҳоҷӣ чунин ба қалам додааст: «Дар давраи ҳукмронии ӯ ғаму ташвиш набуд, гуруснагӣ ва хароҷоти зиёд набуд. Дар замони он хон низоми пулӣ ба муомилот бароварда шуд, касе ғалладонаро аз анборҳо намехарид ва он ройгон дода мешуд. Бисёре аз мардуми минтақаҳои ҳамсоя аз шунидани чунин зиндагии арзон ва осоишта ба Хӯқанд кӯчиданд, ки ин сабаби ободонӣ ва шукуфоии Фарғона буд» [58, с.56].

Бояд хотирнишон кард, ки Хӯқанд ба ҳайси хонигарӣ дар соли 1709 пайдо шуд ва ин хонигарӣ то соли 1876 идома пайдо кард. Ин хонигарӣ заминҳои давлатҳои имрӯза аз қабилҳои баъзе ноҳияҳои Тоҷикистони шимолӣ, водии Фарғонаи Ёзбекистон, Қирғизистони шимолӣ, ҷануби Ҷумҳурии Қазоқистон ва Вилояти Мухтори Шинҷон-уйғури Ҷумҳурии мардумии Чин - ро фаро мегирифт. Дар ин давра Хӯқанд дорои дуконҳои тиҷоратӣ, биноҳои маъмурӣ, бонкҳо ва биноҳои боҳашамати саноатчиён будааст. Қасри хон - «Ўрда» ном дошт ва ёдгориҳои меъмории мардумии маҳаллаҳо, масҷидҳо, мадрасаҳо, ки дар ин давра бунёд гардида буданд, то замони мо омада расидааст ва ҳамчун ёдгории меъмории таърихӣ асри XIX - ибтидои асри XX маҳсуб меёбанд. Баъд аз забти Осиёи Миёна аз ҷониби Россияи подшоҳӣ, соли 1876 Хонигарии Хӯқанд ҳамчун давлат аз байн рафта, ба ҳайати вилояти Фарғонаи империяи Россияи подшоҳӣ дохил мешуд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки «Ҷангу ҷидолҳои давлатҳои мустақили Осиёи Миёна» [58, с.56] то ҳуҷуми Россияи подшоҳӣ ба ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ таъсиргуздор буда, ҳамзамон ҷангҳои дохилии хонигарии минтақа ба зиндагии аҳолии таъсири манфии ҳудуд расонид. Аҳолии маҳаллӣ аз ин ҷангу даргириҳо саҳт азият мекашид, баъзе минтақаҳо муқаррар мавриди тохту тоз қарор мегирифт. Барои мисол, Ўротеппа дар ин марҳила бештар аз

60 маротиба мавриди ҳамла ва тохту тоз қарор гирифт. Ин даврае буд, ки ба Осиёи Миёна бештар қабоили туркнажоди узбек, барлос, лақай ва монанди инҳо бештар нуфуз пайдо карда, дар ин сарзамин муқимӣ шуданд. Ба ҳамин минвол, дар оғози қарни XIX наздики 40 дарсади аҳолии ин минтақаро кӯчманчиён ташкил медоданд. Вақте ин қабоили туркнажод ва муғулнажод дар ин минтақа тадриҷан муқимӣ гардида бо аҳолии бумии ин минтақа, яъне тоҷикон омезиш пайдо карданд, ин омезиш ва нуфуз пайдо кардани қабоили кӯчманчӣ барои тоҷикон хеле зиёновар буд. Ҷангҳои харобиовари байни давлатҳои мустақили Осиёи Миёна боиси он мешуданд, ки дар системаи обёрӣ дигаргунӣ ба амал намеомад,

Бояд қайд кард, ки аҳолии ин минтақа, яъне Хонигарии Хӯқанд бештар ба кишоварзӣ машғул шуда, гандум, пахта ва дигар намуди сабзавот ва полезиҳоро кишт мекарданд. Олоти меҳнат ҳам хеле тағйир накарда буд. Ин далоил боиси ақабмондагии ин манотиқ мешуд. Дар ин давра намуди маъмули заминдорӣ танҳо махсуб меёфт, масалан аз ҳисоби ҷамъоварии андоз мулкдорони танҳо ба хазинаи давлат низ миқдори маблағи муайяно месупориданд. Минбаъд, дар замони озоишта аҳолии Хонигарии Хӯқанд санъати обёрии сунъиро қомилан азхуд карда, дар заминҳои музофоти ин давлат чунин маҳсулоти хоҷагидорӣ меқориданд. Аз ҷумла: гандум, ҷав, арзан, ҷуворимаққа, ҷав, мош, лубиё, кунҷит, зағир, пахта, юнучка; аз сабзавот: харбуза, тарбуз, бодиринг, каду; аз меваҳо: ангур, зардолу, шафтолу, себ, нок, бихӣ, чормағз, олу, гелос; аз сабзавот: сабзӣ, пиёз, лаблабу ва ғайра. Аз ҷониби Россияи подшоҳӣ харидорӣ кардани пахтаи Осиёи Миёна, бахусус, аз Хӯқанд барои боз ҳам васеъ шудани майдони пахта мусоидат карда, савдои пахта ҳатто аз боз овоз карда шуда буд.

Таҳлили сарчашмаҳо ва адабиёти илмӣ нишон медиҳанд, ки дар Хонигарии Хӯқанд шаклҳои зерини заминдорӣ мавҷуд будааст:

1. Заминҳои амлок (заминҳои хусусӣ);
2. Заминҳои моликияти хусусӣ;

3. Заминҳои вақф.

Ҳамаи замин моликияти давлатӣ ҳисоб мегардид.

Аз ин ҷост, соҳиби заминҳои хусусӣ дар асл соҳиби замин не, баръакс соҳибони маҳсулоти дар он рӯёнидашуда ва биноҳои дар он сохташуда буданд. Заминдорони калон, ки соҳибмулк буданд, заминҳо аз 30 то 60 гектарро ташкил медоданд ва шахсе, ки як гектар замин дошт, заминдори калон ё худ сарватманд ҳисобида мешуданд. Миқдори нафароне, ки беихтиёр ба кор дар заминҳои хон даъват карда мешудаанд, ба 10 ҳазор нафар расида буд ва ин деҳқононро мардикор меномиданд. Бинобар ин, қишрҳои аҳоли вобаста ба ғайолияти заминдорӣ ба чунин табақаҳо тақсим карда мешуданд, ки дар ҷадвал нишон дода шудааст. Масалан:

Ҷадвали 1.

Қишрҳои аҳоли вобаста ба ғайолияти заминдорӣ

	Мардикорҳо	Ин як табақаи одамонест, ки беихтиёр ба кор дар заминҳои хон сафарбар шудаанд.
	Чоряккорҳо	Ин як гурӯҳи одамоне будаанд, ки барои ба даст овардани як қисми ҳосил дар заминҳои хусусӣ, чун кироя кор мекарданд, яъне на соҳиби асп буданду на соҳиби олоти меҳнат.
	Корандаҳо (сахмдорон)	Ин як гурӯҳи одамоне будаанд, ки аз нисфи ҳосили ба дасиомадаи заминро ба иҷора гирифта, бо олоти меҳнати худ кор мекарданд.

Дар ин давра барои истифодаи замин, андози асосӣ хироч (андози замин) ба шумор мерафт, ки $\frac{1}{3}$ - $\frac{1}{5}$ ҳиссаи ҳосилро ташкил мекард ва як навъ андози закот маҳсуб меёфт, ки аз се намуди закот иборат буд:

1. пардохти мундариҷа;
2. пардохти дуд;
3. бочҳо - андозҳо.

Бояд қайд кард, ки аз замони ҳукмронии амир Шохмурод бо сабаби густариш ва инкишоф, тарафдорӣ сахми заминҳои вақф низ зиёд гардид, ки аз манбаи фоидаи он зиндагии ҷудогона мебуданд. Чун ҳосил зиёд мешуд, теъдоди андозҳо низ афзоиш пайдо мекард. Андозҳои ғайримусулмонӣ, андозҳои ба шакли туркӣ ҷорӣ гардида, ба монанди: «амонпулӣ», «ҷӯбпулӣ», «тағичой», «никоҳона», «танобона», «миробона», «алафпулӣ», «қӯшпулӣ», ки зиндагии халқро вазнинтар мекардонид. Дар шароити нисбатан ором аҳолии хонигиро ба таъмири деворҳои қалъа, сохтани иншоотҳои муҳофизӣ, кофтани каналҳо, тоза кардани захбурҳо, сохтани роҳҳо сафарбар карда мешуданд.

Бояд қайд, ки дар Хонигарии Хӯқанд касбҳои зерини ҳунармандон вучуд доштанд: мисгарӣ, заргарӣ, кандакорӣ, кулолгарӣ, қоғазсозӣ, бофандагӣ, косахонакашӣ, гулдӯзӣ, устои купруксозӣ, оҳангарӣ, нанвойӣ, найзасозӣ ва ғайра, ки барои рушди иқтисодӣ мусоидат мекарданд. Ҳамзамон, барои коркарди канданиҳои фойданок эътибори масус дода шуда, дар Хонигарии Косансой (Намангон), дар дарёи Кукрев дар шимоли Қаратоғ, дар соҳили дарёи Чирчик, дар лаби дарёи Чатқал маъдани тилло истихроҷ карда мешуд. Дар Хӯқанд ба монанди Самарқанд қоғаз истеҳсол карда мешуд.

Тавре маълум аст, иқтисоди бозорӣ дар ҳама давраи замони асоси рушди иқтисодӣ маҳсуб меёфт. Дар шаҳрҳои Хонигарии Хӯқанд дар замони ҳукмронии онҳо, рӯзҳои якшанбе ва чоршанбе рӯзҳои бозор ба ҳисоб рафта, дар ҳаёти иқтисодии Хонигарии Хӯқанд тичорат бо Аморти Бухоро, Хонигарии Хива, Қашғар, Ҳиндустон, Афғонистон, Эрон ва махсусан бо Россияи подшоҳӣ маҷмаи алоҳидаро дошт. Масалан: савдо бо Қашғар танҳо ба воситаи Хӯқанд ба амал меомад, ки қорвоне бо аспҳо аз Хӯқанд ба Қашғар 14 - 20 рӯз сафар мекард. Аз Хӯқанд ба Қашғар чунин ашёҳо ба монанди: оҳан, матоҳои абрешимию пахтагин, тилло ва аз Қашғар ба Хӯқанд ҳар сол ба 30 ҳазор асп ҷой, 200 асп мато, 200 асп сангҳои қиматбаҳо, 50 асп молҳои

атриётӣ ва галантерея ворид мегардид, ки аз муносибати фаъоли савдои тарафайн хабар меод. Дар шаҳрҳо бештар косибон кору зиндагӣ мекарданд, аҳоли деҳот бошад молҳои истеҳсол намудаи хешро ба бозорҳои шаҳр оварда, ниёзҳои худро бароварда месохтанд. Дар шаҳрҳо аҳоли ба касбу ҳунароҳои гуногун шуғл меварзиданд ва таваҷҷуҳи мардум ба бофандагӣ ресандагӣ хеле зиёд буд. Дуруст, ки кори кишоварзӣ аксаран дастӣ иҷро карда мешуд ва аз ин рӯ, чандон судвар набуд. Аз ин рӯ, аҳолии деҳот аксаран барои пайдо намудани кор ба шаҳрҳо рӯ меоварданд. Чун дар ҳамин давра баъзе коргоҳу сеҳҳои коргарӣ пайдо мешуданд ва ин коргоҳҳо ниёз ба қувваи кори арзон доштанд. Аммо дар деҳот ба иллати бекорӣ ва сатҳи пасти даромаднокии кишоварзӣ қувваи кори арзон хеле зиёд буд, ки рӯ ба шаҳрҳо меоварданд. Дар минтақа дар шаҳрҳои зерин аз қабилҳои Бухоро, Самарқанд, Хўқанд, Тошқанд, Ҳисор бозорҳои калон фаъолият мекарданд ва онҳо дар пешрафти ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа ро таъмин мекарданд.

Қабилҳои тазаккур аст, ки дар замони ҳукмронии бархе аз хонҳои Хонигарии Хўқанд беҳтаршавии ҳаёти иқтисодӣ ба назар расида, ба рушди давлат мусоидат кардааст. Чунончӣ, ба ақидаи аксари воқеанависони он замон айёми Норбутаро дар ҳаёти Фарғонаи чоряки охири асри XIX ҳамчун давраи беҳтаршавии хоҷагӣ, арзоншавии нархҳо, дар муомилот васеъ паҳн гаштани сиккаи кўчак-пул (қора фулус), васеъшавии низоми обёрӣ - сохтшавии ҷўйҳои калон бо воситаи сойҳои Сўх ва Ҳушёр, сохтмони мадрасаҳо, аз ҷумла мадрасаи Мир[90, 499] дар дигар адабиёти илмӣ бо номи «Мирот» [36, с.206] ва «Минг ойим» [95, с.98] қайд гардидаанд, сохта шудаанд.

Бояд қайд кард, ки дар замон ҳукмронии Умархон байни Хўқанду Андиҷон шаҳри нав - бо номи Шаҳрихон сохта ва шохрӯди дарозиаш қариб 120км аз Қародарё - шохоби ҷануби дарёи Сир - тахти унвони Шаҳрихонсой сохта шудааст. Дар ин давра 77 гектар заминҳои лабташна обёрӣ шуданд ва

ба воҳаҳои сабз табдил ёфтанд. Ин шоҳрӯд шароити обёрии шарқи Фарғонаро ба кулلى тағйир дод.

Ҳамзамон, Умархон таъби ҳуби шоирӣ низ дошт ва бо таҳаллуси Амир ба забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ шеърҳо навиштааст, ки онҳо дар тазкираи Маҷмуа - ау-шуаро гирд оварда шудаанд. Дар дарбори Умархон беҳтарин шоирон, хаттотон, рассомон чамъ омада буданд. Маҳз сиёсати дурусти Умархон буд, ки маориф пеш рафта, якчанд мактабҳо, аз ҷумла, дабистонҳои духтарона таъсис ёфтанд. Ҳамсари Умархон Моҳлар ойим шоираи шаҳри тоҷик Макнуна (Нодира) ҳамчун сарпараст ва ҳомии илму фан, адабиёт ва санъат дар ҳаёти маданӣ фаъолияти самаранок дошт.

Илова бар ин дар қаламрави хонигарии Хўқанд: «Хаттотон дар мадди назари хонҳо қарор дошта, меҳнати онҳо ба таври хуб қадршиносӣ мегашт. Махсусан, Нодирабегим ба хаттотоне, ки ба таври самаранок ва сермахсул фаъолият менамуданд ба онҳо қалами тиллоӣ, қаламдони нуқрагин дода, онҳоро ба мансаби «Қалами заррин» таъин намуда будаанд»[157].

Қобили зикр аст, ки дар хонигарӣ ба масъалаи хаттотӣ эътибори махсус зоҳир менамуданд. Дар маҳзани дастнависҳо сарчашмаҳои зиёди қаламие, ки дар давраи мавҷудияти хонигарии Хўқанд ва дар қаламрави он китотобат шудаанд, маҳфуз аст. Дастнависҳои мазкур ба соҳаҳои мухталиф таърихӣ, илмӣ, бадеӣ, динӣ матааллиқ аст. Дар байни онҳо асарҳое, ки бо дастуру ҳидоятҳои хонҳо, маликҳо, мансабдорони олирутбаи давлатӣ нусхабардорӣ шудаанд, низ мавҷуд аст. Дар байни онҳо тазкира «Маҷмуаи шоирон»-и Фазлии Намангонӣ, ки соли 1821 бо нишондоди хони Хўқанд Умархон (1810-1822) таълиф гашта, барои нусхабардорӣ ба котибон дода шуда буд, ҷойгоҳи махсусро ишғол менамояд.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи мақоми хосса, диққати ҷиддӣ ва шароити муфид: «Дар хонигарии Қўқанд як мактаби мустақили хаттотӣ ташаккул ёфт. Бо роҳбарии хаттоти маъруф Муҳаммад Шариф Дабир дар шаҳрҳо ва деҳоти хонигарӣ хаттотони боистеъдод ба камол расиданд»[157]. Хусусияти хоси

хаттотони Қўқанд дар он буд, ки онҳо ҳамзамон шоир, таърихнигор ва рассомони ҳунарманд низ ба шумор мерафтанд. Бо эҷоди асарҳои арзишманд онҳо хаттотии Қўқандро ба сатҳи санъати миллии расонида, осори гаронбаҳоеро офариданд, ки то имрӯз боқӣ мондаанд.

Дар ҳамин давра вазъи илм дар хонигарии Қўқанд нисбат ба дигар минтақаҳо ва давлатҳои Осиёи Марказӣ ба таври назаррас ақиб монда буд. Қисми зиёди аҳоли аз навгонӣҳо ва дастовардҳои илмии соҳаҳои гуногун беҳабар мемонданд. Дар омӯзиши илмҳои дақиқ ва табиӣ тафаккури асримиёнагӣ ва бесаводӣ буда, ҷаҳолат ҳукмфармонӣ дошт. Масалан, соли 1873 вақте ки Мавлавии Риштонӣ (маъруф ба “ҷўпони Мавлавӣ”) дар арк сохтани соати офтобӣ муяссар гашт, аммо ўро ба ҷодугарӣ маҳкум намуда, дар рафти шўриш ба қатл расониданд.

Яке аз олимони ин замон, Мирзо Олим Маҳдум Ҳочӣ дар асари худ «Таърихи Туркистон» муҳити илмии он давраро бо ин суханон шарҳ додааст: «Дар илму маориф дар Туркистон ба ҷои Ибни Сино, Форобӣ, Улуғбек ва Алии Қушҷӣ афроди замона омада, ба риёкорӣ ва худнамоӣ гирифта гардида буданд».

Дар ин давра диққати махсус ва аҳамияти хоса ба соҳаҳои илмҳои амалӣ нигаронида шуда буд, зеро дар ҳаёти иқтисодӣ ва рўзмарра истифода мешуданд. Аз ҷумла, тиб, риёзиёт ва геометрия дар меъморӣ, зироаткорӣ, гидрология ва муҳандисии обёрӣ нақши муҳим доштанд. Бо вучуди баъзе маҳдудиятҳо ва таффакури он давра муҳити илмӣ, ҳаёти фарҳангӣ нисбатан густариш меёфт. Мактабҳо ва мадрасаҳо дар раванди ташаккули фарҳангии хонигарии Қўқанд мавқеи муҳимро ишғол менамуданд.

Минбаъд, дар натиҷаи ҳамсарҳад шудан Хонигарии Хўқанд бо империяи Россияи подшоҳӣ, роҳи қорвонҳои савдо бо воситаи ҳудуди даштҳои қирғиз ва қазоқон мегузашт. Лекин, ин роҳи савдо на ҳама вақт ором буд, барои он ки феодалони қазоқ ва қирғизҳо тез - тез ба қорвонҳои савдо ҳуҷум карда, онро ғорат мекарданд. Бо вучуди ин, аз савдои мунтазам

Хўқанд ва Россия манфиатдор буданд ва барои ҳамин ҳам дар ҷараёни алоқаҳои дипломатӣ, яке аз масъалаҳои муҳимми алоқаҳо, масъалаи беҳатарии роҳи савдои байни давлатҳо буд. Барои боз ҳам ғаёл гардонидани савдои ҳудуди Сибир ва Хўқанд, сардори ҳудуди муҳофизоти Сибир – генерал – лейтенант Г. Глазенап ба номи хон мактуб ва совғоҳои ҳудудӣ ба воситаи аввалин сафирони худ, иборат аз се нафар, бо роҳбарии Н. Усов ба Хўқанд фиристодааст.

Сафирони рус бо ҳамроҳии савдогарони тошкандӣ - Назар Мирзо ва Бобочонов аз Петропавловск дар моҳи апрели 1816 баромаданд. Дар Тошканд ҳокими вилоят онҳоро бо ҳурмат ва эҳтиром қабул намуда, ба Хўқанд равона кардааст. Дар Хўқанд ҳам сафирон аз ҷониби Умархон ботантана қабул карда шуданд ва бо воситаи онҳо Умархон ҳам тухфаҳо ва мактуби ҷавобӣ фиристонд. Дар мактуби мазкур қайд карда мешавад, ки Хўқанд ҳам бо монанди Россия, аз савдои байнидавлатӣ манфиатдор мебошад ва барои ривоҷи ин савдо ҳамаи чораҳои заруриро меандешад. Н. Усов ва сафироне, ки бо ҳамроҳии ӯ буданд, баъди як сол дар моҳи июни соли 1817 ба Россия баргаштанд.

Дар давраи ҳукмронии Мадалихон муносибатҳои дипломатии хонигарии Қўқанд бо Империяи Русия вусъат ёфта, ба рушди ҳаёти иқтисодӣ таъсир дод. Таҳлили сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки дар равиши ташаккул ва густариши робитаҳои иқтисодии байни Қўқанд ва Русия баъзе монеаҳо ва душвориҳо ба миён омада буданд. «Соли 1822 аз Қўқанд ба Россияи подшоҳӣ сафирон фиристонда мешаванд, аммо ба онҳо бо сабабҳои номаълум ба пойтахти Россияи подшоҳӣ гузаштан иҷозат надоданд, сафирон аз мавзеи Семипалатинск баргаштанд» [39, с.30]. Дар моҳи июни соли 1824 бо тақлифи ҳукумати Россия сафирони гурӯҳи дигари Қўқанд Хонкелди Бобохонов ва Ганихоҷа Зулфиқор эшон боз ба Россия сафар мекунанд. Ин аввалин сафирони Мадалихон ба Россия буд, ки бо тақлифи Россия сафарро оғоз карданд. Мувофиқи тақлифи Россия ва супориши Мадалихон, сафирон

бо воситаи Сибир ба Петербург сафарро оғоз карданд, аммо бо сабабҳои номаълум дар Омск дошта мешаванд. 14 майи соли 1825 барои муайян намудани сабаби он, бо роҳбарии Соатбек Султонбеков гурӯҳи дигари сафирон фиристода шуд. Ин гурӯҳи сафирон дар даштҳои қазоқон аз ҷониби яке аз одамони хонҳои қазоқ Худайминди Ишимхон таллаю тороч карда шуданд ва ду нафар сафирон ба гарави гирифта шуданд.

Роҳбари гурӯҳ С. Султонбеков то шаҳри Омск расида аз сардори вилоят полковник Броновский ёрдам пурсида муроҷаат мекунад. Дар мактуби муроҷати С. Султонбеков таъкид мекунад, ки «Сафироне, ки бо сабабҳои номаълум аз ҷониби Россия дошта шуда буданд, баргардонида шаванд ва ба аъзоёне, ки қазоқон ба гарави гирифта буданд, ёрӣ расонида шаванд. Дар ин мактуб, сафир аз номи хони Хўқанд, муҳимтарин масъала оид ба муносибатҳои савдо - рӯёнида шудани андозҳои иловагӣ аз савдогарони Хўқанд норизоӣ изҳор менамояд» [29, с.75-77].

Бояд зикр кард, ки Мадалихон барои хуб ба роҳ мондани сиёсати иқтисодӣ бо Россияи подшоҳӣ чораҳои фаврӣ андешида, барои рушди он саъю кўшиш менамуд. Масалан, алоқаҳои дипломатии Хўқанд ва Россия дар вақти тезутунд шудани муносибати халқҳои Хитой ва Хўқанд боз фаъл гардид. Дар натиҷа, соли 1827 Мадалихон ба мақсади ҳал намудани муаммоҳои иқтисодие, ки дар натиҷаи муносибатҳои байни Хўқанд ва Хитой ба вучуд омада буд, ба Россия сафирони худро таҳти сарвариин Каттабек Фозилов фиристод. Ҳадаф аз ирсоли сафирон ин ҳаллу фасл намудани масъалаи марбут ба дарёфти розигии ҳукумати Россия мабни бар эҳёи савдо бо Қошғар буд. Дар он вақт бозорҳои Хўқанд ба молҳои Хитой, аз қабилҳои матоҳҳои абрешим ва зарфҳои чинӣ эҳтиёҷи калон дошт. Савдогарони Хўқанд, ин маҳсулотҳоро аз бозори Хитой овардо ба бозорҳои хонигарӣ ва дигар давлатҳои Осиёи Миёна, Афғонистон, Эрон, Россия мерасонданд ва аз ин манфиати калони моддӣ медиданд. Дар моҳи июни соли 1828 бо роҳбарии Садр Турсунхоҷа ва Ҳоҷӣ Мирқурбон Муҳаммад Қосимов, гурӯҳи сафирон

аз 14 нафар, аз номи Мадалихон чорум дафъа ба Россия мераванд. Онҳо ба Омск расида, аз он ҷо бо ҳамроҳии отряди ҳарбӣ ба пойтахти давлат - ба Петербург расиданд ва дар он ҷо аз ҷониби император Николаи I қабул карда шудаанд. Сафирон аз номи Мадалихон ба император чор аспӣ зотдор – арғумоқ, як уштур савғо дода ва мактуби ўро ба император супориданд. Дар мактуб инкишоф додани савдои ду ҷониба ва таъмин намудани бехатарии роҳи савдо, таклиф карда мешавад. Дар мактуб, «Мадалихон норизогии худро оид ба аз ҷониби Россия дар ҳудуде, ки то ҳамоно вақт дар ихтиёри Хўқанд буд, сохта шудани қалъа ва истехкомҳои - Қарқаралӣ, Кент, Ку, Идрей, Қизилрейро баён дошта буд» [29, с.36]. Император сафиронро бо тухфаҳои пураарзиш мушарраф гардонид, аз сўйи хеш ба Мадалихон яроқи оташфишон, шамшери бо дастаи тиллоӣ, зарфҳои чинӣ дар ҳаҷми 2000 рубл, матоҳои абрешим ва кимхоб тухфа намуд. Ин тухфаҳо аз ҷониби 25 нафар дар вақти қабули Мадалихон ба ў сонитар супорида мешавад. Ба мактуби Мадалихон вitse-канслер Несселрод ҷавоб навишта, қайд менамояд, ки «Мақсад аз сохтани қалъа ва истехкомҳо дар сарҳад ҳимоя намудани савдогарҳо, аз ҷумла савдогарони Хўқанд мебошад» [29, с.37].

Дар номаи хеш ҳамчун посух Николайи I (аз 5 феввали с. 1829) менависад: «Россия аз алоқаҳои дипломатӣ ва савдо, инкишофи он бо Хўқанд ва алоқаҳои дўстона манфиатдор мебошад ва даъват менамояд, ки ин алоқаҳо боз ҳам инкишоф ёбад» [30, с70]. «Дар вақти ба ақиб баргаштани сафирон, онҳоро 13 нафар сарбозони рус бо роҳбарии Хорунжий Потанин ҳамроҳӣ мекунанд» [29,с. 80-84]. 12 августи соли 1829 онҳо аз Семипалатинск баромаданд, дар сарҳади хонигарӣ ба қалъаи Чулак-қўрғон (дар сарчашмаҳои русӣ бо номи Жулек омадааст) даромада, як ҳафта истироҳат намуда, дам гирифта, баъд ба сўйи Тошканд равона гашта, аз он ҷо ба Хўқанд ҳаракат карданд. Сафирон ва сарбозоне, ки ба онҳо ҳамроҳӣ карда буданд, аз ҷониби Мадалихон тантанавор қабул карда шуданд. Бо илтимоси Мадалихон, сарбозони қўшуни русҳо намоиши машқҳои ҳарбӣ ташкил карда, ҷаққонӣ ва

маҳорати худро нишон доданд. Ҳамаи онҳо аз ҷониби хон бо тухфаҳо кадрдонӣ карда шуданд, роҳбари сарбозони рус Хорунжий Потанин бо арғумок, чапон, пул ва дигар сарбозҳо ҳам, бо тухфаҳои қимматбаҳо кадршиносӣ карда шуданд. Баъди панҷ ҳафтаи меҳмонӣ, сарбозони рус 16 январи соли 1830 аз Хўқанд ба роҳ баромада, дар моҳи июни соли 1830 ба Россия расида омаданд.

Дар сарчашмаҳои илмӣ оид ба омадани сафирони Хўқанд ба Россия санаҳои гуногун оварда мешавад, аз ҷумла Чокан Валиханов, «солҳои 1828 ва 1830-ро нишон додааст» [22, с.140], дар адабиёти дигар «соли 1828 ва соли 1831 низ оварда мешавад» [16, с.14].

Чӣ хеле ки маълумотҳо нишон медиҳанд, аз даврони ҳукмронии Олимхон то забткунии Хўқанд аз тарафи Россияи подшоҳӣ, дар байни давлатҳо мунтазам алоқаҳо ва муносибати дипломатӣ ба роҳ монда шуда буд. Лекин, аз он рӯзе, ки Хўқанд Дашти Қипчоқро тобеъ кард, манфиатҳои ду давлат - Россия ва Хўқанд ба ҳамдигар зид шуд. «Дар натиҷаи ғайб шудани Россия дар ҳавзаи даштҳои қазоқ, муносибатҳои байни давлати мураккаб шуда, дар соли 1822, Ҷузи миёна ба Россия тобеъ гардид ва дар он 8 минтақаи маъмурӣ ташкил карда шуд» [29, с.86]. Бо минтақаҳои маъмуриё, ки округ ном дошт, раис роҳбарӣ мекард, ба ин вазифа ҳукумати Россия аз қазоқон ба худ мақул номзадро таъин мекард.

Дар назди раис чор ёрдамчӣ вучуд дошта – ду нафарашон аз русҳо ва ду нафарашон аз қазоқон иборат буд. Ин сиёсати Россия ба манфиатҳои Хўқанд зид буда, Хўқанд қувваҳои ҳаракати халқии қазоқоне, ки бо роҳбарии Кенесар Қосимов, Қарочон Нуралиев бар зидди Россия, барои озодӣ мубориза мебуданд дастгири мекард. «Дар Қарқаралӣ, ҳаракати халқии зидди Россия бо роҳбарии Сарчан Қосимов рӯй дода буд, ки он аз ҷониби ҳокими Тошканд аз ҷиҳати моддӣ дастгирӣ карда шуд. Баъди мағлубият онҳо ба хизмати бекларбегии Тошканд гузашта дар Тошканд мемонанд» [29, с.88]. Дар натиҷа тезтунд шудани муносибатҳои байни давлатҳо ба вучуд меояд.

Баъди пахш карда шудани шӯриши аҳолии Туркистони Шарқӣ бар зидди хитоихо, «Империяи Син аз Хӯқанд талаб намуд, ки бар ивази 1000 сабика (ямбу) нукра авлодҳои Ҷаҳонгирхочаро ба онҳо супоранд. Мадалихон ин талаби хитоихоро рад намуд [46, с.207]. Дар натиҷаи он, муносибатҳои дипломатии Хӯқанд ва Хитой тезутунд мешавад ва соли 1828 савдогарони Хӯқандӣ аз Туркистони Шарқӣ бароварда мешаванд, ба Хӯқанд эмбаргои иқтисодӣ ҷорӣ карда шуд. Дар натиҷаи он, дар мобайни Хӯқанд ва Хитой ҳама муносибатҳо қат гардида, ин ҳолат ба вазъи тиҷорат ва иқтисодии хонигарӣ зарари манфӣ расонид. Сабаб аз он иборат буд, ки дар ин давра савдогарони Хӯқанд, хусусан, андичониҳо роҳи савдои Хитой ва Осиёи Миёнаро ба дасти худ гирифта буданд. Ҳамаи молҳои Хитой, хусусан, абрешим ва дигар матоҳои олисифати Хитой ва маҳсулоти чой бо воситачигии савдогарони андичони ба ҳудудҳои Осиёи Миёна, Афғонистон ва Эрон расонида мешуд ва аз он савдогарон ва хонигарӣ фоидаи калон медид. Ҳолати тезу тунд шудани муносибатҳои Хитой ва Хӯқанд, дар мамлакат ҳолати бӯҳрони иқтисодиро ба вуҷуд овард, ки аз он иқтисодиёти Хӯқанд зарари ҷиддии моддӣ медид. Дар ин ҳолат, ягона роҳи ҳалосиро Хӯқандиҳо, дар ҷанг медиданд. Бо ҳамин мақсад Мадалихон ба юриши ҳарбӣ тайёрӣ дид ва аз Бухоро бародари Ҷаҳонгирхоча - Мадюсуфхоча ба Хӯқанд даъват карда шуд. Мадалихон бо ёрии хоҷаҳо, аз нав Туркистони Шарқиро забт карданро хост.

Дар моҳи июли соли 1831 бо фармони Мадалихон, панҷумин гуруҳи сафирон иборат аз 19 нафар, бо роҳбарии Хоча Мирқурбон Қосим ўғли (дар манбаъҳо ва сарчашмаҳои русӣ Мирқурбонхочиев, зодаи шаҳри Тошканд буд), яъне ки тошкандӣ будааст, ба Россия фиристода шуданд.

Бо супориши хон, ӯ аз русҳо ҷудо намудани мутахассисҳо, барои аз худ намудани конҳои тилло ва нукра дар ҳудуди хонигарӣ, пурсиданаш лозим буд. Ғайр аз ин сафир, аз русҳо як чанд тўпҳои замонавӣ ва мутахасис - зобитҳое, ки барои тайёр намудани тўпчиҳо лозим аст, пурсиданаш лозим

буд. Гурӯҳи сафирон кай, ки ба шаҳри Тоболск расиданд, онҳоро бо баҳонаҳои паҳн шудани касали вабо дар пойтахт ба Петербург роҳ надоданд. Дар асл бошад Россия, «дар вақти тезу тунд шудани муносибатҳои Хўқанд ва Хитой, ба Хўқанд бо яроқ ё бо роҳи дипломатӣ, ёрӣ расонданро намехост ва бо ҳамин роҳ алоқаҳои худро бо Хитой дар мувозинат нигоҳ дошта тавонист» [39, с.40].

Тухфаҳои хон - ду фил, ду асири хитой ва дигар тухфаҳо аз ҷониби русҳо қабул карда шуд. Ҷавобан, русҳо ҳам ба хон ва аъзоёни сафорат тухфаҳо дода гардонданд, ин сафорат ҳамин тавр бе натиҷа ба Ватан баргашт. Ҳамин тавр, Хўқанд муаммоҳои худро бо Хитой мустақилона ҳал намудан мачбур мешавад. Дар натиҷаи шартнома, эмбарго – тақиқи савдои тарафайн бекор карда шуд. Савдогарони Андиҷон дар Туркистони Шарқӣ ва дигар минтақаҳои Хитой, аз нав бо фаъолияти тичоратӣ машғул гардидан иҷозат гирифтанд. Савдогарони Хўқанд аз андози гумрук дар ҳудуди Туркистони Шарқӣ, озод гардиданд. Хўқанд дар ҳудуди Туркистони Шарқӣ, ба ғайраи ҳазинаи худ аз савдогарони Андиҷон ҳуқуқи ҷамъ намудани андозро ба даст даровард. Дар асоси ин банди шартнома, Хўқанд вакили худро бо унвони «Худойдод» (бо хитойи - «Шанья» ва он дар Хўқанд бо унвони «Катта оқсаққол» номида мешуд) таъйин мекард. Ӯ дар назди худ якчанд ёрдамчиҳо дошта, онҳо «оқсаққол» номида мешуданд. Ба вазифаи «Худойдод» аз тарафи хон шахсе, ки нозукиҳои савдо дар Туркистони Шарқӣ хабар дошт, таъйин карда мешуданд. «Худойдод» ҳуқуқҳои беохири маъмурӣ ва сиёсӣ дошта, ба ҷамънамудани андоз ташкил ва роҳандозӣ мекард, ба ҳама амалҳои сиёсӣ ва иқтисодие, ки бо Хўқандиҳо дар Туркистони Шарқӣ алоқамандӣ доштанд ҳаллу фасл мекард. Тибқи вазифа «Худайдод», аз консул ва сафирони давлатӣ ҳуқуқҳои беандоза дошт. Инчунин ӯ ҳуқуқӣ аз номи хон ба шартномаҳои байнидавлатиро имзо намояд, ҳама масъалаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва маъмурие, ки бо Хўқанд ва шаҳрвандони он вобаста аст ҳал намояд. Империяи Син бар ивази моликияти

савдогарони Андиҷонӣ, ки дар вақташ хитоӣҳо бо зӯрӣ кашида гирифта буданд ба Хӯқанд 10 ҳазор лян нуқра контрубутсия- товои супорид. Аз вилоятҳои марказии Хитой 10 ҳазор занҳо ва бачагоне, ки баъди пахши шӯриши Ҷаҳонгир хоҷа ба асири афтида буданд ва ба ноҳияҳои дохили Хитой ҳамчун ғулом муҳоҷир шуда буданд, ба Ватан баргаштанд. Дар навбати худ Хӯқанд ҳам, ҳамаи асирони хитой-манҷурие, ки дар ҳудуди хониғарӣ буданд озод кард.

Бояд қайд кард, ки шартномае, ки дар мобайни хониғарии Хӯқанд ва империяи Сини Хитой баста шуд, барои ҳаёти сиёсӣ, иқтисодии Хӯқанд аҳаммияти калон дошт. Аз як тараф, ин шартнома барои бухрони иқтисодие, ки дар натиҷаи эмбаргои Хитой ба вуҷуд омада буд, хотима бахшида шуд. Аз тарафи дигар, мавқеи Хӯқандро ҳамчун давлат дар ҳудуди Осиёи Миёна баланд бардошт. Ин шартнома муваффақияти дипломатияи хониғарии Хӯқанд буд, ки аз шароити қулаи байналхалқӣ истифода бурда, барои инкишофи савдо ва муносибатҳои иқтисодии Хӯқанд роҳ кушод.

Бояд хотирнишон кард, ки давраи эмбарго ва дар заминаи он коҳиши иқтисодӣ ва сустшавии низоми молиявӣ охири солҳои 20-ум ва ибтидои солҳои 30-уми асри XIX дар хониғарии Хӯқанд, нишон дод, ки алоқаҳои савдои Хӯқанд бо Хитой дар устуворӣ ва инкишофи ҳаёти иқтисодии на фақат Хӯқанд, балки дар Осиёи Миёна, аҳаммияти муҳим дорад. Дар навбати худ, барои империяи Сини Хитой ҳам ин шартнома манфиатовар буд. Хитоӣҳо барои ҷамъ намудани андозаи ҳудуди Туркистони Шарқӣ ба Хӯқанд иҷозат дода, бо ҳамин роҳ ин ҳудудро дар дасти худ дошта тавонист. Ба роҳ мондани муносибатҳои дипломатӣ дар Хониғарии Хӯқанд бо дигар давлатҳо барои рушди ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ фарҳангӣ мусоидат мекард.

Бояд қайд кард, ки ҳаёти иҷтимоӣи Хониғарии Хӯқанд, махсусан дар давраи ҳукмронии Худоёрхон аз рӯйи табақабандии иҷтимоӣ ба роҳ монда шуда, дар асри XIX Хониғарии Хӯқанд давлати хосси феодалии шарқӣ буд, ки ба он бузургтарин феодал - хон сарварӣ мекард. ки дар шаҳри Хӯқанд

нишаста буданд. Мувофиқи нардбони иерархӣ пас аз хон дар мавқеи иҷтимоӣ рутбаҳои зерин омадаанд:

- 1) Шайхул-ислом. қозикалон, хоҷакалон, нақиб ва муллоҳо;
- 2) Мингбошӣ, атолик, қушбегӣ, меҳтарс;
- 3) Парвоначӣ; 4) маълумот; 5) бии; 6) ишик-ағаси. Инакиҳо ва Шигаулҳо; 7) тохсабҳо; 8) мирахура; 9) посбонон» [17, с.23-40].

Ба унвонҳо ва рутбаҳои Хонигарии Хўқанд унвонҳои фахрии рӯҳониён, рутбаҳои ҳарбӣ, суд ва рутбаҳои маъмурӣ ва унвони вазифаҳои ҳукумати дохил мешуданд. «Ҳукуқи истисноии дода шудани рутбаи хоҷакалон, нақиб, мирасад, садр, судур ва саратон аз рӯйи шоистагӣ танҳо ба авлоди Муҳаммад ва чаҳор халифаи муътамад тааллуқ доштанд» [45, с.52].

«Бояд қайд кард, ки рӯҳониёни динӣ дар ҳаёти шаҳр нақши асосиро бозида, дар ҳалли масъалаҳои шаҳрвандӣ ваколатҳои пурраи судӣ доштанд. Фаъолияти суди Хўқанд дар асоси шариат ва одоб ба роҳ монда шуда буд. Масалан, барои дуздии беш аз 10 танга бурида шудани даст, барои қуштор бурда шудани сар, барои аз эътиқод баромадан сангсор кардан; сангсор кардани занони фосид пешбинӣ гардида буд» [44, с. 64].

Тавре маълум аст, дар ин давра дар Осиёи Миёна ҷамоаи ғуломдорӣ маълум буд. Бинобар ин, то охири мавҷудияти Хонигарии Хўқанд боқимондаҳои ғуломдорӣ ва савдои ғуломӣ боқӣ мемонданд.

Дар Хонигарии Хўқанд як ғуломи ҷавон 30 тилло ва канизаки ҷавон 40 тилло арзиш доштанд. Вобаста ба фаъолияти ҳарбӣ дар Хонигарии Хўқанд чунин рутбаҳои ҳарбӣ мавҷуд буданд: мингбошӣ - фармондеҳи ҳазорон, одатан вазифаи вазирро иҷро мекард. Дар давраи Шералихон ва Худоёрхон мингбошӣ ҳангоми муҳорибаҳою ҷангҳо фармондеҳи олий маҳсуб меёфт. Баъдан, «панҷсадбошӣ, юзбошӣ - мирасад. элликбошӣ - Панतिकостал, унбошӣ (дахбашӣ, топчибошӣ, занбурачӣ ва ғайра ҳамчун рутбаи ҳарбӣ доништа мешуданд. Ҳар як сарбоз ҳангоми ворид шудан ба хидмат аз ҳукумат як аспу ароба мегирифт ва пеш аз ба муҳориба баромадан: юзбошӣ - 2 тилло,

элликбошӣ (панҷабошӣ) - 1тилло, аскари қаторӣ - 1 тилло мегирифтаанд» [17, с.43].

Рутбаҳои ҳарбие, ки дар Хониғарии Хӯқанд вучуд доштанд, тибқи ҷадвал чунин буданд:

Ҷадвали 2.

Рутбаҳои ҳарбие, ки дар Хониғарии Хӯқанд вучуд доштанд.

№	Унвони рутбаҳо	Шумораи воҳидҳои қормандон	Маблағи ниғохдорӣ дар як сол
			дар натура. пуд
1.	Атолиқ	1	8000
2.	Қушбегӣ	4	4000
3.	Парвоначӣ	8	3200
4.	Додхоҳ	10	2800
5.	Бий	10	1600
6.	Ишиқ-ағаси	100	800
7.	Тухсабҳо	200	400
8.	Мирахурҳо	300	280
9.	Қараулбегӣ	400	200
10.	Қурчи	200	120
11.	Дивечи	500	120
12.	Мирзобошӣ	100	100
13.	Чаарағосҳо дар (Хӯқанд)	1000	100
14.	Ботурҳо дар (Хӯқанд)	8000	80

Ҳамин тариқ, системаи иқтисодиёи иҷтимоии Хониғарии Хӯқанд, ки дар «Таърихи Шоҳрухӣ»- и Муллониёзи Хӯқандӣ инъикос ёфтааст, тасдиқи

ҳаққонии ақидаи асосгузори марксизм Карл Марксро «дар бораи мавҷудияти се сохтори ҷамъиятӣ дар Шарқ - корҳои молиявӣ, ҳарбӣ ва ҷамъиятиро тасдиқ карда, мақоми онро ҳукумати марказӣ нишон медиҳад» [51, с.132]. Дар иқтисодиёти Хонигарии Хўқанд истисмори меҳнаткашону деҳқонон аз ҷониби давлат нақши асосиро мебозид. Зеро ки қисми зиёди маҳсулоти зиёдатиرو давлат дар шакли иҷораи мутамарказ, яъне андозҳо аз худ карда, дар байни синфи ҳукмрон ҳамчун маош, инъомҳо ва ғайра тақсим мекард.

Аз таҳлилу баррасии асари мавриди пажӯҳиш маълум мегардад, ки ҷамъияти Хонигарии Хўқандро мардумони таҳҷой ва муқимӣ дар бар гирифта, ҳукмронии кўчманчиён ҳамчун унсури этникии бегона бештар ба назар мерасид. Онҳо кўшиш мекарданд, ки дар ин ноҳияҳо ҳокимиятро ба даст оваранд, то бо роҳи зулму авбошӣ маҳсулоти хоҷагии қишлоқ ва хунармандиро ба даст оварданд. Ҳамин намуди робитаи мутақобила барои ҷамоати кишоварзии муқимӣ зарурати таърихӣ роҳи пешрафт нагашта, ба густариш ва рушди он монеагӣ пеш овард. Аз ин лиҳоз, сохти ҷамъияти муқимӣ бо таъсири манфии ҷамъияти кўчманчигӣ сабабгори рукути Хонигарии Хўқанд, то ба Россияи подшоҳӣ дохил шудани он гардид.

3.2. Шароити табиӣ ва мавқеи таърихӣ-ҷуғрофӣи Фарғона

Таърихи Шоҳруҳӣ»-и Муллониёзи Хўқандӣ аз манба ва асарҳое ба ҳисоб меравад, ки чун сарчашмаи таърихӣ доништа шуда, хусусияти кишваршиносию ҷуғрофӣ дошта, дар он ахборотҳои гуногун оид ба вазъи сиёсӣ иқтисодӣ, иҷтимоӣ фарҳангӣ, балки оид ба шароити табиӣ ва мавқеи таърихӣ-ҷуғрофӣи Хонигарии Хўқанд, аз ҷумла Фарғона маълумоти сахҳ оварда шудааст. Дар асари мазкур дар бораи шароити табиӣ иқлимӣ ва мавқеи ҷуғрофӣи сарҳадии Фарғона маълумоти сахҳ оварда шудааст. Ин маълумот имкон медиҳад, ки дар бораи экологияи макони зисти аҳолии он ва алоқаи онҳо бо олами беруна ҳулосаҳои муайян

бароварда шуда, масъалаҳои асосии таърихи Хониғарии Хӯқандро, ки дар «Таърихи Шохрухӣ» ифода ёфтаанд, нишон диҳанд.

Бояд хотир нишон сохт, ки Фарғона яке аз музофоти Хониғарии Хӯқанд махсуб меёфт. Ҳамин тариқ, равшан мегардад, ки дар поёни қарни XVII мобақии хонадони минг аҳолии деҳоти аҳолинишини гирду атрофи шаҳри Хӯқандро дар гирди хеш муттаҳид намуда, давлати ҷадид бо номи хониғарии Хӯқандро таъсис доданд. Ин давлат муддати мадиде ҳамчун давлати мустақил побарҷо буд, дурусттараш то оғози қарни XIX. Инчунин, ба мо маълум аст, ки ин давлат аз тарафи Россия подшоҳӣ барҳам дода шуд. Тибқи таҳлили сарчашмаҳо муайян карда шуд, ки дар ин давра Хониғарии Хӯқанд ба яке аз давлатҳои калонтарин, тавонотарин ва босуръат рушдёбандаи Осиёи Марказӣ табдил ёфта, маҳз давраи гул-гулшукуфии Фарғона ба ташкил ёфтани Хониғарии мазкур рост меояд. Ҳангоми таҳлили баррасии «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ маълум гардид, ки Фарғона аз дигар музофотҳо бо релеф ва манзараҳои гуногун фарқ мекунад.

Таърих гувоҳ аст, ки фарғонагӣҳо низ чун ақвоми ориёӣ дар минтақаи водии Фарғона аз қадимулайём маскан ихтиёр намуда, ибтидо ба чорводорӣ ва баъдан, ба кишоварзӣ машғул мешуданд. Ин минтақа, чун яке аз марказҳои ташаккули аввалин тамаддунҳо ханӯз аз умқи таърих шуҳрат дошта, дар қарнҳои миёна ба яке аз конунҳои аслии тамаддун ва илму фарҳанги миллати тоҷик мубаддал мегардад. Ҳамзамон, дар ин муҳит садҳо фарзандони барӯманди халқи тоҷик ба воя расида, дар арсаҳои гуногуни илму фарҳанг нобиғогони даврони хеш гаштаанд ва онон дар муаррифии ин минтақа нақши бориз гузоштаанд. Дар бораи яке аз қавмҳои аҷдодони тоҷикон махсуб ёфтани фарғонагӣҳо сарчашмаҳои таърихӣ ҷуғрофӣ маълумот медиҳанд. Фарғона, дар ҳақиқат, яке аз сарзаминҳои махсуб меёбад, ки дар он гузаштагони тоҷикон ба сар бурда, аз худ барои пасмондагон мероси гаронарзише боқӣ гузоштаанд.

Аз ин лиҳоз, аз давраҳои дури таърихӣ Фарғона яке аз минтақаҳои аслии тоҷикнишин ба шумор мерафт. Масалан, дар асари «Худуд-ул-олам» -и муаллифаш гумном Фарғона чун яке аз ноҳияҳои ободон ва бузург бо неъматҳои бисёр ва шаҳрҳои обҳои равон муаррифӣ шуда, қайд шудааст, ки « ончо бардаи бисёр афтад турк», яъне туркон ҳамчун ғулом ончо бисёр бошанд. Ибни Фақеҳ ва ибни Ҳавқал бошанд, дар асарҳои худ турконро берун аз худуди ин минтақа нишон додаанд. Истаҳрӣ дар асари худ «Масолику-л-мамолик» аз ҷумлаи бехтарин мардумон будани мардумони ин минтақаро баён дошта, Закариёи Қазвинӣ ҷуғрофидони машҳури асри XIII бошад, дар асари машҳури худ «Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод» аз хушсуратии аҳли ин минтақа хабар додааст.

Ҳамзамон, ин донишмандон ва дигар муаррихони асримиёнагӣ аз сирату сурати туркон иттилоъ додаанд, ки аксаран дар ин давра дар ҳолати бодиянишинӣ ва аз илму маърифат дур қарор доштаанд. Мардуми Фарғона бошанд, аз ин сифату хислатҳои туркон тамоман дур буданд. Фарғонагиро ҳокимони худро «ихшид» мегуфтанд, ки ба забони туркӣ наздикие надорад. Худи Фарғона бошад, мисли дигар шаҳрҳои асримиёнагии тоҷикон сохта шуда буд.

Дар натиҷаи омӯзиши сарчашмаҳои илмӣ маълум мегардад, ки тахминан дар миёнаҳои асри XVIII дар Осиёи Марказӣ якҷанд давлати феодалӣ-хонигариро ва вилоятҳои мустақил ташкил ёфтанд. Хонигарии Бухоро, Хўқанд ва Хева калонтарини онҳо ба ҳисоб мерафтанд. Мулкҳои ниммустақил Ўротеппа, Ҳисор, Кўлоб, Қубодиён, Ургут, Қаршӣ ба ҳисоб мерафтанд.

Бояд хотирнишон кард, ки «Фарғона водии даштҳои васеъ ва кӯҳҳои баланд, сероб ва иқлими солим мебошад» [12, в.23а]. «Дарёҳое, ки аз кӯҳҳои атрофи Фарғона ҷорӣ шуда, ба Сирдарё мефароянд, назар ба дарёи Зарафшон (Кўҳак) чанд маротиба дарозтар аст» [11, в.23а]. Аз ин рӯ, «Фарғона «бузурғтарин вилояти Мовароуннаҳр», ки ба мисли боғи Адан

обод карда шудааст ва Хӯқанд «Руми дуум» аст. Дар асари мавриди пажӯҳиш, боғҳо, майдонҳои кишт ва обёришаванда, яъне мавзеҳои фарҳангӣ (абодӣ) борҳо зикр шудааст» [10, в.226-23а].

Дар асри XIX дар Хӯқанд маҳаллаи боғбонон мавҷуд будааст. Дар асар шароити ҷуғрофии Фарғона чунин маълумоти дақиқ нисбат ба нимаи дууми асри XVIII ва аввали асри XIX оварда шудааст:

- дар бораи манотиқи ҳифзшаванда - қуруқ (воқеъ дар ғарби Шаҳрихон ва дар наздикии Конибодом);
- дар бораи дашту биёбон, ки дар он ҷо кӯчманчиён зиндагӣ мекарданд (биёбонҳо дар шимоли Фарғона, дашти Чаҳорбоғи девони фӯрӯзон; шимоли Хӯқанд, дашти Саманҷӣ, шӯр);
- роҷеъ ба маконҳои пасти лаб-лаби соҳилҳои Сирдарё бо қамишзор ва ботлоқзорҳо, ки мавҷудияти онҳоро номи Кӯли Билкиллам ё худ « Кӯли ботлоқ» ва захбурҳои обкашӣ дар Хӯқанд;
- дар наздикии Хӯқанд мавҷуд будани бешазор;
- дар Фарғона мавҷудияти тепаҳои озод ва минтақаҳои кишоварзӣ ва ғайраҳо.

Муқоисаи ҳосили фаровони ғалладона дар замони ҳукмронии Норбутахон бо хонаҳои регпӯшӣ «ба таври ғайримустақим аз мавҷудияти хокҳои ғучур дар Фарғона, ки ба минтақаҳои кишоварзии муқимӣ пеш мерафт, далолат мекунад» [52, с.31]. Далели мазкурро маълумоти ибтидои асри XX низ тасдиқ менамояд, ки тибқи он регҳои минтақаҳои биёбони Фарғона қариб 1,5 ҳазор метри мураббаъро ишғол карда, ба самти шарқ ва шимолу шарқ варзида (махсусан, доманаҳои баландии то 15 м) ҳаракат мекарданд.

Ҳамзамон, дар асари мазкур, дар бораи дараҳои сершуморе, ки аз сели атрофи Чуст ба вучуд омадаанд, дар бораи таъсири харобиовари сел ба Фарғонаи Шимолӣ сухан меравад: «Ба сарвати олами ҳайвонот и нотарори он «Боигарии олами ҳайвонот аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ибтидои асри

XVIII дар наздикии Хӯқанд палангҳо мавҷуд будаанд» [65, с.158]. Дар асари мазкур, дар бораи савораи ҷанговарони бодиянишин, ки он ҳамчун қувваи зарбазани лашкари Хӯқанд маҳсуб ёфта, шутур низ, ҳамчун воситаи боркашӣ васеъ истифода мешуд, зикр шудааст. Дар Фарғона дар ҳаёти ҳаррӯза истифода бурдани гӯсфанду асп ва дигар навъҳои ҳайвоноти ҳамчун мол аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки онҳо ҳамчун навъи ҳайвоноти хонагӣ ба шумор мерафтаанд.

Умуман, омилҳои мусоиди ҷуғрофӣ ва табиӣ дар водии Фарғона барои фароҳам овардани шароити фароҳами зиндагии инсон мусоидат карданд. Замини асосан ҳамвор барои обёрӣ хеле мусоид буд. Дастрас будани сарҳад, иқлими хушку гарм, мавҷуд будани манбаъҳои обгирӣ системаи дахлдори хеле интенсивии зироаткориро барои он замон муайян кард. Он имкон дод, ки ба ғайр аз ғалла як қатор навъҳои субтропикӣ ва гармдӯст парвариш карда шуд, ки дар натиҷа зироаткорӣ, кирмакпарварӣ рушд намоянд. Баъзе ноҳияҳои водӣ бо дараҷаҳои гуногуни шароити мусоиди табиӣ аз дигар ноҳияҳои Хонигарии Хӯқанд фарқ мекарданд.

Аз ин лиҳоз, қисмати ҷанубии он (вилоятҳои Хӯқанд, Марғелон ва Андиҷон) барои хоҷагидорӣ ва кишоварзӣ бештар мувофиқ будааст. Азбаски хоҷагии деҳқонӣ асоси иқтисодии феодализм ба ҳисоб мерафт, дар асоси он шаҳрҳо ба вучуд меомаданд ва Фарғона қисмати марказии сарҳади Хонигарии Хӯқанд ҳисобида мешуд. Аввалин қалъа - қароргоҳи ҳокимони ояндаи Хӯқанд дар атрофи водӣ дар ибтидои асри XVIII дар маҷрои ду рӯд бунёд ёфтааст, ки «мисли ду баҳр чун ду аждаҳо даштро фурӯ бурда, бо садои таҳдидомез мисли раъд омехта шуда, даштро ба оғӯш мегирифтанд» [9, в.326]. Дар дарёи Сир мавҷуд будани лой, ки қабри лойолуд будани онро муаллифи «Таърихи Шохруҳӣ» зикр кардааст, онҳо барои обёрӣ, махсусан мусоид мекарданд. Тасодуфӣ нест, ки дар миёнаи асри XIX аз он (аниқтараш, аз яке аз шохобҳои он - Кашкрадарё) захбури Чиниободро кашиданд, ки канали асосии обёрии захбурҳои хурд гардид.

Дашти Сирдарё, Қашқадарё ва минтақаи биёбон барои зимистонгузаронии чорво, чарогоҳҳои зимистонӣ ва барвақтии баҳорӣ қомилан мувофиқ буданд. Масалан, даштҳои ҷангалҳо, доманакӯҳҳо ва миёнаи кӯҳҳо барои баҳор ва аввали тобистон, баландкӯҳҳо барои тобистон, кӯҳҳои миёна барои тирамоҳ, доманакӯҳҳо ва даштҳои ҷангал, минтақаҳои биёбон ва нимабиёбон бо фарорасии боронҳои охири тирамоҳ барои охири тирамоҳ ва ғайра. Экосистемаи Фарғона ҳам кӯчманчигӣ ва ҳам нимақӯчманӣ, ки дар замони феодализм дар ин ҷо паҳн шуда буд ва хоҷагии муқими кишоварзиро муайян мекард. Дар ҳудуди маҳаллӣ мавҷуд будани чорводорӣ кӯчманчӣ, зироаткорӣ муқимӣ ва ҳунармандӣ бо вайрон кардани нишондодҳои иқтисодӣ иҷтимоӣ барои тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунандаи Фарғона номусоид буд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки Фарғона бо Тошканд ва вилоятҳои ҳамшафати Курама ва ҷануби Қазоқистон робитаи зич дошт. Ҳамзистии ин ду намуди хоҷагӣ дар «Таърихи Шохрухӣ» чӣ тавр инъикос ёфт? Қӯчманчиёне, ки аз самти «даштҳои васеъ ва кӯҳҳои баланд» ба ин сарзамин муҳоҷир шуда буданд, ки тарзи зиндагии серодамнишастаро эътироф намекарданд ва ҳамчун қувваи стихиявӣ харобиовар тасвир карда шудаанд.

Ҳамин тавр, муаллиф менависад: «Аз ин кӯҳҳо ки дар он як гурӯҳи бепарвои бодиянишин зиндагӣ мекунад, ба рӯи киштзоре, ки аз канали васеи ин вилоят обёрӣ мешавад, сели нооромӣ ва бетартибӣ мерезад, ки оқибати он ноором мешавад» [саҳ. 212]. Муаллиф аз лақабҳои, ки ба онҳо гуфта шудааст: «роҳзанон», «даррандаҳои биёбон», «гурги даштӣ», «малах дар симои одамӣ», «малахҳои даштҳои Бухорову Самарқанд», «девҳои биёбон» -ро кам намекунад» [саҳ. 77, 84, 139 - 140, 158]. Чунин муносибат ба кӯчманчиён на танҳо бо сабабҳои сиёсӣ-иқтисодӣ, балки бо сабабҳои экологӣ низ шарҳ дода мешуд. Натиҷаҳои таҳқиқоти экологӣ нишон медиҳанд, ки чорводорӣ васеъ ба табиат зарари калон мерасонад. Давра ба

давра ба таври назаррас чамъ шудани чорво дар як минтақаи муайян боиси кам шудани сарпӯши растанӣ гардид, чарогохро алафҳои майда, ки ба ҷойи навъҳои сермахсули алаф гирифтанд, ташкил мекарданд.

Ҳамзамон, дар натиҷаи вайрон шудани мувозинати экологӣ биёбоншавии минтақаҳои чарогоҳ мушоҳида карда мешуд. Барои наслгирии фаровони ҳояндагӣ тамоми шароит фароҳам гардида, мубориза бар зидди нест кардани онҳо аз он сабаб душвор буд, ки дастгир кардани даррандаҳо, ки ин ҳояндаҳоро меҳӯранд, танзим карда намешудааст. Ҳамин тавр, проблемаи экологӣ боз ҳам бадтар мешуд.

Илова бар ин, хавфи воқеии афзоиши саршумори ҳашарот ва малах вучуд дошт. Муайян шудааст, ки офатҳои марбут ба муҳочирати малах бештар аз ҳад зиёд чаронидани чарогоҳҳо ба амал меоянд. Агар аз ҳад зиёд алафхӯрон ба майдони маҳдуд муддати дароз фишор оваранд, он гоҳ ҳок хеле фишурда, ҳосилнокии он паст шояд мешавад. «Чангу ғубор азимие, ки галлаи аспҳо хангоми задухурдҳои ҳарбӣ дар Фарғона ба вучуд омада буданд, ба чангал таъсири худро расонида, ҳатто пас аз рондани ҳайвонот барқарор кардан мумкин набуд. Дар натиҷаи аз ҳад зиёд чаронидани чорво даштҳо ба биёбон табдил меёфтанд» [23, с.220-224], ки дар шароити Фарғонаи феодалӣ чунин оқибатҳо хеле равшан зоҳир мегардид. Муаллифи асари «Таърихи Шохрухӣ» ба вучуд омадани чунин ҳолати экологиро дар биёбонҳои водӣ ба омилҳои зерин нисбат медиҳад:

1. Сарҳади начандон калон барои пеш бурдани хоҷагии кӯчманчӣ, ки аз он ноҳияҳоеро, ки аҳолии муқимӣ ишғол кардаанд ва заминҳои барои кӯчманчигӣ номувофиқро хориҷ кардан лозим буд; қаламрави хурди деҳқонии кӯчманчӣ, ки аз он ноҳияҳоеро, ки аҳолии муқимӣ ишғол кардаанд ва заминҳои барои кӯчманчигӣ номувофиқро истисно кардан лозим аст;

2. Ноҳияи ҷудогона будани Фарғона;

3. Ба сабаби ноустувории сиёсӣ, дар минтақаҳои муайян тез-тез ҷойгир шудани кӯчманчиён. Онҳо, албатта, на танҳо ба хоҷагии кӯчманчигӣ ва

нимақўчманчигӣ, паст шудани ҳосилнокии меҳнат ва суғуст шудани тараққиёт, балки ба хоҷагии муқимӣ ҳам таъсири манфӣ мерасонданд.

Маводи сарчашмаи мавриди пажӯҳиш ба мо имкон медиҳанд, ки дар бораи робитаи Фарғона бо ҷаҳони беруна дар давраи ворид шуданаш ба Хониғари Хўқанд маълумот гирифта бошем (Замимаи 3).

Муносибати Фарғона бо олами беруна, аз рӯйи асари «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хўқандӣ

Ҷадвали 3

Давомнокии нуқтаҳои аҳолинишин аз рӯйи вилоят ва ноҳияҳо:

Мақон	Миқдор	Мақон	Миқдор
Тошкент	276	Қирғизияи марказӣ	
Қурама	87		14
Дашти Қипчоқ ва Қазоқистон (умуман)	71	Туркистони шарқӣ	42
Ноҳияҳои наздисирдарёи Қазоқистон	106	Хитой	19
Семиречие	31	Аравия	28
Бухоро	120	Россия	20
Самарқанд	35	Рум (Туркия)	7
Ҷизза ва Ёротеппа	85	Афғонистон	5
Нови Қўштегирмон	810	Эрон	5
Кўҳистан, Бадахшон, Помир		Муғулистон	5
Алай и Читрал	131	Ҳиндустон	4
		Хоразм	3
		Аврупо	3
		Шаҳрисабз	2

Ҷадвали 4.

Ҳуҷумҳо ва забткориҳои Фарғона:

Макон	Микдор	Макон	Микдор
Ўротеппа	9	Тошканд	27
Пшагари Замин	2	Бухоро	11
Самарқанд	2	Ўротеппа	5
Чиззах	2	Кӯҳистон, Бадахшон	
Курама	2	Помиру-Алай ва Читрал	5
Тошканд	7	Курама	4
Қазоқистони ҷанубӣ	7	Аравия	4
Талас	1	Туркистони шарқӣ	4
Қошғар	2	Қирғистони марказӣ	3
Қаротегин ва Дарвоз	1	Қазоқистони ҷанубӣ	2

Чадвали 5.

Ҳучум ба самти Фарғона:

Макон	Микдор
Бухоро	7
Тошканд	3
Алай	2
Маркази қирғизҳо	3
Ҷунгария	1

Дар водии Фарғона: «дар ҷойи дуҷум ноҳияҳои марказии Осиёи Миёна (Бухоро, Самарқанд, Чиззах ва Ўротеппа) ҷой гирифтанд. Баъдан Тоҷикистони кӯҳистон ва манотиқи ҳамсои Шарқи Наздик (ё Кӯҳистон), Туркистони Шарқӣ ва дигар минтақаҳо ва кишварҳо омаданд. Дар байни юришҳои Фарғона ду самти асосӣ фарқ мекард: шимолу ғарб (ба Тошканд ва вилоятҳои Сирдарёи Қазоқистон) ва ғарбӣ (ба Ўротеппа, Чиззах ва Самарқанд). Хавф ба Фарғона ҳам аз Ғарб (пеш аз ҳама аз Бухоро) меомад»

[2, с.63]. Ба ин мавҷудияти ағбаи Хуҷанд (тангии Хуҷанд) мусоидат кард. Ҳанӯз дар асри XVI Бобур навиша буд: «Дар атрофи Фарғона кӯҳҳо ҳастанд. Дар тарафи Ғарб, ки дар он ҷо Самарқанду Хуҷанд воқеъ аст, кӯҳҳо нест. Дар зимистон душман аз дигар тараф гузашта наметавонад» [15, с.11].

Чӣ тавре дида мешавад, мавқеи ҷуғрофӣ ва нисбатан дур будани Фарғонаро бештар аз ҳучуми берунӣ ҳифз карда бошад ҳам, вале дар айни замон барои барқарор намудани робитаҳои васеъ ва гуногунсоҳа бо Аврупо монев мешуд. Дар «Таърихи Шохруҳӣ» баъзе омилҳои дигари ҷуғрофӣ, ки ба рафти воқеаҳои таърихии Фарғона таъсир расонданд, нишон дода шудааст. Роҳи асосии обии водӣ - Сирдарё барои армия монеаи ҷиддӣ буд. Соли 1803, вақте ки ба Фарғона аз шимолу ғарб ҳокими Тошканд Юнусхоча ҳучум кард, дар ин замина нақшаи стратегии Олимхон сохта шуда буд. Олимхон ба Рачабқушбегӣ, ки дар минтақаи Хуҷанд қарор дошт, фармон дод, то ки қад-қади соҳили рости Сирдарё бо лашкараш ба сӯи Гурумсарой, ки гузаргоҳ дар он ҷо воқеъ буд, ҳаракат кунад, то аз дарё гузаштани душманро пешгирӣ намояд. Дар ҷанги Рачабқушбегӣ ва Юнусхоча дастаҳои Олимхон ба соҳили чап расиданд. Дар натиҷа Юнусхоча аз нерӯҳои Рачабқушбегӣ комилан шикаст хӯрд.

Ҳангоми таҳлилу баррасии асари мавриди пажӯҳиш маълум мегардад, ки муаллифи он иштирокчиҳои воқеии таърихии замони мазкур ба ҳисоб мерафт, зеро ки дар соли 1844 ҳангоми бо асп убур кардани Сирдарё Ниёзмӯҳаммад обхезӣ ба амал омада, қариб ҷони худро аз даст додааст. Ҳамин тавр, дар вақти обхезӣ савораҳо ва аскарони пиёда бе воситаҳои ёрирасон аз дарё гузашта наметавонистанд. Дар давраи ҷангҳо кӯҳҳо аҳаммияти камтар надоштанд. Ҳамин тавр, довтолаби тахт Маллахон соли 1858 дар кӯҳистони қирғизҳои Уч-Қурғон паноҳ бурда, муборизаро аз он ҷо оғоз мекунад.

Дар соли 1863, вақте ки лашкари амири Бухоро, ки кӯчманчиҳои Фарғона - қирғизҳо ва қипчоққоро таъқиб карда, ба Узғанд расид ва дар «

дашти санглох ва дараи кӯхистонӣ» қарор гирифт, муборизаи минбаъда бо онҳо бефоида шуд. Ин амирро маҷбур кард, ки ба ақибнишинӣ шуруъ намояд. Сарчашмаи бухороии «Тухфаи шоҳӣ», ки дар бораи ин воқеаҳо нақл мекунад, на танҳо ин далелро тасдиқ мекунад, балки тафсилоти фасеҳ медиҳад: кӯчманчиёне, ки дар кӯхистон паноҳ бурдаанд, як нафарро ҳам талаф надодаанд, дар ҳоле ки Бухорои 20 ҳазорнафарӣ кушунҳои ба муқобили онҳо фиристодашуда зарари калон диданд. Тибқи маълумоти «Зафарномаи Хусравӣ» - и муаллифаш номаълум, «дар Хонигарии Хӯканд, лашкари халқӣ аз манотиқи мухталиф, аз ҷумла аз Хучанд, Конибодом, Исфара чамъ оварда мешуд. Ҷойҳои чамъшавии лашкар Фарғона, Ёш, Чоркӯҳи Исфара, Наманган, Косон, Чуст, Аҳси, Андиҷон, Шохруҳия, Пискат (Бискат), Чиноз, Дилварзин, Ём, Хавас, Ёротеппа, Зомин ба шумор мерафтанд» .

Ҳамин тариқ, дар давраи мавҷудияти Хонигарии Хӯканд, вазъияти Фарғона тамоман ранги дигар гирифта буд ва ба вазъи ҷуғрофии он таъсиргузор буд. Адабиёти илмӣ шаҳодат медиҳад, ки дар водии Фарғона, бар асари камашкашиҳо дар байни сарватмандони маҳаллӣ дар поёни қарни XIV ҳукумати минтақа ба дасти «хочагон» афтод. Ин ҳокимон соли 1710 аз тарафи Шохруҳхон сарнагун карда шуда, дар натиҷа Хонигарии Хӯканд таъсис ёфт.

Маълум аст, ки «Аз даврае, дар Фарғона яке аз қадимтарин марказҳои зироаткории тоҷикон – Хучанд дар он падидаи болоравии хочагидорӣ ба чашм мерасид, ки дар натиҷаи он Фарғона бо тезӣ ба яке аз минтақаҳои аз нигоҳи иқтисодӣ пурқуввати Осиёи Миёна табдилёфта ва дигаргунгашта мегардид. Дар асри XVIII, баъд аз гузаштани муддати зиёд, дар он ҷо махсусан пиллапарварӣ бо суръат ривож ёфт. Шохруҳбӣ қайд менамояд: «шаҳри «Хӯканд - ро дар ҷойи деҳаи «Хӯканд -и қадимии асрҳои миёна сохта ва асосгузори сулолаи хонҳои Хӯканд гардид. Вазифаҳои давлатии хонигарии Хӯканд дар ибтидои асри XIX вақте ба қаламрави вай

бекигариҳои алоҳидаи Фарғона шомил гашту сарҳадҳои ин хонигарӣ то ба Тошкенту Чимкенту Ёротепа пеш рафт» [25, с.169-170] пурра муайян шуд

Ҳамин тариқ, таҳлили асари мавриди пажӯҳиш нишон медиҳад, вазъи ҷуғрофии Фарғона барои он мусоидат мекард, ки барои феодалони муқимӣ дар кӯхистон торумор кардани кӯчманчиён ниҳоят душвор буд. Ҳамзамон, маълумоти маҳдуди «Таърихи Шохрухӣ» дар бораи шароити табиӣи Фарғона аҳаммияти калон дорад. Дар асоси маълумоти «Таърихи Шохрухӣ», асарҳои таърихнигории Хӯқанд ва дигар маъхазҳо минбаъд дар бораи ҷуғрофияи таърихӣ ва экологияи Фарғонаро аз нав барқарор кардан мумкин аст, ки дар шарҳи як қатор мушкилоти таърихи халқи тоҷик мусоидат хоҳад кард.

Дар бораи фаъолияти сохтмони хон дар пойтахт, марги аъзои оилаи ӯ ва далелҳо, ки асосан ба ҳаёти ҷамъиятию сиёсии митақа ва махсусан пойтахт аз ҷумла, халифаи нави ҷараёни нақшбандия дар Хӯқанд дахл доранд, оварда шудаанд.

Ҳамин тавр, дар асари Мулло Ниёз Муҳаммад Хӯқандӣ - «Таърихи Шохрухӣ», таваҷҷуҳи асосӣ ба фаъолияти ҷангӣ ва сиёсии ҳокимони хонигарии Хӯқанд дода мешавад, вале асари «Таърихи Шохрухӣ» аз далелҳо воқеаҳои таърихӣ чунон бой аст, ки дар мавриди омӯзиши он ахбори бисёре оид ба таърихи халқи тоҷик, сарзаминҳои тоҷикнишин ва ҳаёти тоҷикони ин водӣ, ки характери иҷтимоию иқтисодӣ, этнографияи он зохир мегардад.

3.3. Инъикоси ҳаёти этникии халқи тоҷик дар Хонигарии Хӯқанд дар «Таърихи Шохрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандӣ

«Тоҷикон аз қадимтарин мардумони муқимии манотиқи Осиёи Миёна маҳсуб меёбанд ва аксари донишмандон ва муаррихон ин далелро эътироф кардаанд» [8-М, с.60], ба ҷонибдорӣ он фикру андешаҳои хешро иброз доштаанд. Инчунин, кӯшишҳои архелогӣ ва дигар дастовардҳои олимони таърихшинос низ гувоҳи ин андеша мебошанд.

Дар «Таърихи Шохрухӣ»- и Муллониёзи Хӯқандӣ дар бораи ҳайати этникии Хонигарии Хӯқанд маълумоти сахҳ оварда шудааст. Мувофиқи маълумоти муаллифи асари мавриди пажӯҳиш, тоҷикон низ дар радифи дигар халқияти Хонигарии Хӯқанд, ба ҳайати этникии ин минтақа дохил карда шудааст. Муаллифи китоби «Тарихи Шахрухи» как исторический источник» қайд менамояд: «таркиби этникии аҳолии Хонигарии Хӯқанд ва ноҳияҳои ҳамсоя аз ҳам тафовут доштанд. Сокинони муқимии Фарғона сартҳо, тоҷикон ва ўзбекҳо (59, с.19, с.156, с.192-193, с.209), кўчманчӣ ва нимкўчманчӣ қипчоқҳо, қирғизҳо, туркҳо, қароқалпоқҳо, чонбағишҳо ва калмикҳо буданд»[2, с.78].

Ҳамзамон, аз мазмуни асар маълум мешавад, ки «қирғизҳо дар мавзеи Шахрихон, Баликча ва дарёҳои Қародарё ва Норин» [42, с. 155-156, 190-197] маскан гирифта, «қирғизҳо асосан дар кўҳҳо ва ҳавзаҳои кўҳии атрофи Фарғона (Кетмантеппа, Олой) сайру гашт мекарданд» [42, 170-171, 182, 204, 216]. «Дар вилояти Тошканд ва Қурама сокинони муқим сартҳо, тоҷикон ва «андихо», бодиянишин ва нимкучман - қазоқҳо ва қурамаҳо буда, барои ифодаи мафҳумҳои «ҳамаи қазоқҳо» ва «ҳамаи андихо» ибораи «Олтин сан алаш»-ро ифода мекарданд. Қарақалпақҳо дар минтақаи Чиноз»[42, 233], «қазоқҳо ва «андихо» дар Қазоқистони Чанубӣ»[42, 77] мезистанд. «Сокинони сокини мулки Ўротеппа сартҳо ва тоҷикон, аҳолии бодиянишин юз ва қирқ буданд» [42, 48, 105]. «Хитой-қипчоқҳо ва қароқалпоқҳо дар наздикии Самарқанд ва Чиззах сайру гашт мекарданд» [42, 99].

Бояд қайд кард, ки Бейсембиев Т. К. дар асараш - «Тарихи Шахрухи» как исторический источник» зикр менамояд: «Қипчоқҳо худро яке аз 92 қабилаҳои ўзбек медонистанд, ки аз наздикии этникии қипчоқҳои Фарғона ва сокинони муҳочир, ки бо этноними ўзбек (онҳо бо асли даштиқипчоқӣ умумият доранд) нишон дода шудааст, далолат мекунад (сах.261). Муллониёзи Хӯқандӣ дар «Таърихи Шохрухӣ» низ қабилаи мингро ба ўзбекҳо дохил мекунад» [42, 41]. «Ҳангоми нишон додани воқеаҳои солҳои

1858-1865 этноними қирғиз-қипчоқ ё қипчоқ-қирғиз борҳо ҳамчун муроди фи вожаҳои қипчоку қирғиз зикр шудааст» [42, 205, 207, 209, 212, 214, 271-272].

Бояд хотирнишон сохт, ки истифодаи ин этноним дар давраи муттаҳидшавии ҳарбию сиёсии ин ду қавм алайҳи ҳукумати марказӣ сурат гирифтааст ва шояд «муттаҳидшавӣ шакли иттиҳоди қабилавӣ дошта бошад. Аз қабилаҳои қирғизҳои мундуз, дуз ва авабат номбар шудаанд» [42, 172, 229]. «Дар байни қазоқҳое, ки дар вилояти Тошканд ва Қурама зиндагӣ мекарданд, қабилаи санҷқлӣ» [42, 61, 149, 224] ва «аз қабилаҳои қурама - тама, ки қалъаи Букаро соҳибӣ мекард» [42, 147-148]. Ҳамин тариқ, «ба иттиҳодияи этникии қурамӣ ба ғайр аз ўзбекҳо, гурӯҳҳои қазоқ аз қузҳои гуногун дохил мешуданд. Аз гурӯҳҳои қабилаи Аморати Бухоро Манғит ва митон зикр шудаанд» [42, 47, 49, 55, с.134-137, 147].

Агар ба таърихи муҳочирати халқҳои кўчмандӣ ба самти Осиёи Миёна назар афканем, маълум мегардад, ки ханўз дар асри XVI ба қаламрави музофоти тоҷикинишин давлати ўзбекони шайбонӣ дохил шуда, шаҳри Бухоро ҳамчун пойтахт интиҳоб менамоянд. Дар ин давра хонигарии Бухорою Хива ва дертар, дар асри XVIII хонигарии Хўканд ташкил ёфта, дар онҳо хонҳои сулолаҳои ўзбек ҳукмронӣ мекарданд. Дар аморати Бухоро ва хонигарии Хўканд тамоми ҳуччатгузори дарбор бо ҳуруфоти тоҷикӣ ба роҳ монда шуда буд, гувоҳи ин гуфтаҳост, сарчашмаҳои таърихӣ мебошанд.

Тоҷикон ҳамчун қавми этникӣ, асосан дар хонигарии Бухорою Хўканд зиндагӣ менамуданд, ки маълумоти китоби баррасишаванда низ онро тасдиқ менамояд. Асрҳои XVI-XVIII хонигарии осӣёмиёнагӣ дорои чунин хусусияти хос буданд:

- давлати мутамаркази феодалӣ ва ҷангу низоъҳои тулонӣ дар байни хонадонҳои гуногуни сарватманди маҳаллӣ;

- ба иллати ҷангҳои дохилӣ ба кулли хароб гаштани иқтисоди маҳаллӣҳо минҷумла низоми обёрии минтақа;

- бар асари ин ҷангҳо шадид паст шудани сатҳи зироаткорӣ ва низоми кишоварзӣ;

- харобӣ ва вайронии комил ва пурраи минтақаҳо;

- ба синфҳо тақсимшавии аҳоли ва боло рафтани сатҳи фақру нодорӣ дар байни аҳоли, бавежа кишоварзону косибон ва дигар табақаҳои иҷтимоӣ;

- муқобилият нишон додани деҳқонону косибони истисморшаванда ба заминдорони феодал, хону амалдорони онҳо, низомиёну рӯҳониён;

- доимо қарздор буда, торафт бештар хонасалоту қашшоқ гардидани деҳқонон -тоҷикону ўзбекҳо, ки дар заминҳои давлативу хусусӣ заҳмат мекашиданд ва ба амалдорону бойҳо андозу хирочҳои миёншикани ҳархела месупориданд ва ғайраҳо.

Дар хонигарии Хўқанд қариб дар тамоми ноҳияҳои он тоҷикон зиндагӣ мекарданд. Онҳо қариб нисфи аҳолии Шаҳрисабз ва аксарияти аҳолии Китоб, болооби Чирчик ва ғайраро ташкил медоданд. Дар асар дар бораи шумораи этникии Хонигарии Хўқанд ягон маълумоти дақиқ вучуд надорад. Танҳо нишон дода шудааст, ки «аҳолии шаҳри Ўротеппа дар ибтидои асри XIX 12 ҳазор нафар будааст» [42, 49]. Дар асоси зуд-зуд зикри гурӯҳҳои алоҳида дар сарчашма ва муайян намудани нақши онҳо дар таърихи сиёсӣ шумораи зиёди онҳоро метавон мушаххас намуд.

Дар водии Фарғона инҳо: сартҳо, қипчоқҳо, қирғизҳо ва дар вилояти Тошканд ва Қурама: сартҳо, курамҳо ва қазоқҳо ва бавежа қабилҳои санҷқӯӣ маҳсуб меёфтанд. Лекин, дар рисолаи илмӣ тасмим гирифтем, ки дар бораи миқдори аҳоли, ки аз ҷониби Россияи подшоҳӣ соли 1897 рӯйхатгирии умумӣ гузаронида шуда буд, маълумот оварда шавад:

Чадвали 6.

Аҳоли ва таркиби қавмии вилояти Фарғона дар шаҳрҳо соли 1897:

Шаҳрҳо	Микд. умумӣ	сорто	ӯзбекҳо	тоҷикон	русҳо	қирғизҳо	қашғариҳо	туркҳо	лахистониҳо	олмониҳо	армениҳо	лӯлиҳо	яхудиҳо	тоторҳо
Хӯканд	8135 4	2090 7	5467 3	2696	1542	74	73	69	215	61	36	439	275	206
Намангон	6201 7	5289 0	6	691	1026	48	10	6670	192	46	-	2	110	194
Андичон	4762 7	4536 6	4	51	950	37	4	5	194	49	7	2	97	114
Марғелон и кӯҳна	3649 0	3564 5	-	3	98	20	33	4	1	-	2	-	652	7
Ўш	3415 7	8	5	107	989	-	-	32 432	188	45	-	-	46	24
Чуст	1378 5	257	376	12 718	-	-	-	421	-	-	-	-	-	-
Марғелон и нав	8928	2308	300	236	4563	88	19	5	727	158	49	9	186	151

Муҳаққиқони замони шуравӣ доир ба мақоми тоҷикон дар ин давра чунин ибрози назар намудаанд, ки дар «давраи истилоҳо, чунон ки ба ман гуфтанд, дар деҳаҳои кӯхистони боло то Чирчик забони туркиро касе намефаҳмид» [16, с.10]. «Шумораи зиёди тоҷикон дар ибтидои асри XIX дар Хонигарии Хева зиндагӣ мекарданд» [56, с.68]. Ҳамзамон, пажӯҳишгари таърихи мардумшиносии тоҷикон А. Валиев доир ба сукувати тоҷикон ва ҳалқи муқимӣ будани тоҷикон чунин абрози ақида намудааст: «Дар маохизи қарнҳои XVI-XVIII роҷеъ ба тоҷикон маводи зиёд ва мушаххас мавҷуд аст, ки дар онҳо на танҳо искони тоҷикон, балки нави наҷоди онҳо низ тавсиф шудааст. Муҳаққиқони то инқилобии рус ва муҳаққиқони шӯравиву хориҷӣ чунин натиҷа гирифтанд, ки дар асри XVIII тоҷикон на танҳо дар аморати

Бухоро ва хонигарии Хўқанд, балки дар Эрон, Афғонистон низ зиндагӣ мекарданд. Тоҷикони Афғонистон дар Кобул, Чалолобод ва кўҳистон ба сар мебурданд» [21, с.18].

Шодравон, директори институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ, муаррихи бузург, академик Раҳим Масов доир ба таърихи халқи тоҷик, сарзаминҳои тоҷикнишин дар асарҳои хеш андешаҳои худро баён намуда, оид ба ҳайати этникии халқҳои Осиёи Миёна чунин зикр кардааст: «Дар хонигарии Бухоро ва Хўқанд тоҷикон ҳам дар шаҳрҳо ва ҳам дар рустоҳо аксарияти мардумро ташкил медоданд. Муқимӣ шудани тадриҷии қабоиلى кўчнишини турку ўзбак ва сиёсати давлативу иқтисодии хонадони турку муғул, ба тоҷикони бумии Осиёи Миёна бетаъсир набудааст. Онҳо ба ҳадди қобили мулоҳизае ба муҳоҷирати иҷбории тоҷикон аз зистгоҳи ҳамвору густарда ба дараҳои кўҳистонии ғоқиди замин, суръат бахшиданд. Омезиши мардуми ориёинажод бо қабоиلى кўчнишини турку муғул якбора ё пай дар пай ва дар муддати кўтоҳ анҷом нагирифтааст. Ин чараён дар тўли қуруни мутамодӣ сурат гирифтааст» [53, с.23-24].

Ҳамзамон, «дар ноҳияҳои кўҳистонӣ ҳам, аморати Бухоро ва ҳам хонигарии Хўқанд тоҷикон суқунат доштанд. Дар нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи якуми асри XIX дар натиҷаи тез-тез ба амал омадани ҷангҳои ғоратгарона ва феодалӣ, вазъияти ноустувори сиёсӣ ва дигар сабабҳо бисёр оилаҳои тоҷик, монанди ўзбекҳо маҷбур мешуданд, ки хонаҳои худро тарк карда, дар минтақаҳои дигар маскан гиранд. Аз ҷумла, дар ҳудуди Фарғона ва дигар водихо, шаҳракҳо ва деҳоти нав ташкил карда мешуданд, ки бо номҳои Мастҷоҳӣ, Қаротегинӣ, Даҳбедӣ ва ғайра. Дар Самарқанд маҳаллаҳо бо номи Ховосӣ, Зоминӣ, Эминӣ, Хучандӣ ва амсоли инҳо» [35, с.291].

Ҳамзамон, «Тоҷикон дар дохили қисмати марказӣ ва шарқии водии Фарғона, дар вилоятҳои қурунии Фарғона ва Намангони Ҷумҳурии

Ўзбекистон, қисман дар вилоятҳои Андиҷон ва Тошканди Ҷумҳурии Ўзбекистон ва маконҳои ба ин вилоят наздик умр ба сар мебаранд» [89].

Дар бораи типҳои антропологии аҳолии Хонигарии Хўқанд маълумот дода, Муллониёзи Хўқанд қайд мекунад: «бодиянишинон «чашмтанг» ё худ қаччашм мебошанд» [42. 185, 205]. Ба ҳамин тариқ, қипчоқҳо ҳам мисли дигар кўчманчиён аз ҷиҳати намуди антропологи ва ҷисмонии худ аз аҳолии қалқозӣ, асосан муқимии Фарғона, ки Ниёзмухаммад ба онҳо мансуб буд, фарқ мекард. Ин хусусияти нисбатан равшантар аз муғулии бодиянишинони Хонигарии Хўқанд дарак меод. «Таърихи Шоҳрухӣ» дузабона аст. Матни ёдгориҳое, ки ба забони форсии Осиёи Марказӣ навишта шудааст, «миқдори зиёди унсурҳои забони туркиро ҳам ошкор ва ҳам, пӯшида дорад (масалан, фармудан ба маънои «фиристондан» дар натиҷаи таҳлили махсуси мо бештар аз 250 вожа ба маънои туркӣ вомерем)» [2, с.79]. Далелҳои овардашудаи Муллониёзи Хўқандӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар байни аҳолии муқими Фарғона маҳз дар асри XIX дузабонии туркию тоҷикӣ васеъ паҳн шудааст. Дар сарчашма дар бораи робитаҳои этнофарҳангии Фарғона бо Ҷунғория, Семигради Туркистони Шарқӣ ва Шарқи Наздик маълумотҳои ҷолиб оварда шудаанд. Дар достони Бобобек гуфта мешавад, ки ӯ баъди муҳосираи Хўқанд (1740) аз ҷониби қалмиқҳо ба ғараб гирифта шуда, дар байни онҳо дар мавзеи Қайнар, наздикии Хўқанд зиндагӣ мекард ва с. 1752-1753 ҳатто дар тахти Хўқанд ҳомӣи ӯ буданд (сах. 30-31). Мувофиқи маълумоти дигар, маълум аст, ки дар солҳои 1740 Фарғона зери истилоҳои Ҷунгарҳо қарор дошт.

Аз ин рӯ, «як қисми ҷунгарҳо аз ҳамон вақт дар Фарғона монда, дар миёнаҳои асри XVIII ба қорҳои дохилии он таъсир расониданд ва авлоди онҳо бо этноними қалмиқ дар байни кўчманчиёни Фарғона дар миёнаҳои асри XIX пайдо шуд» [42, 205]. «Этимологияи номи ҳокими Хўқанд Ирдона (муғулӣ *erdene* -санги қиматбаҳо, ганҷҳо, ҷавохирот аз санскрит *ratna*), ки дар миёнаҳои асри XVIII зиндагӣ мекард» [42,32 63], инчунин метавонад таъсири Ҷунгарро нишон диҳад. Дар бораи «робитаҳои этникии Фарғона бо

Туркистони Шарқӣ дар Кошғария бо номи андиҷонӣ ҷойгир шудани муҳочирони Осиёи Марказӣ» [42 75], зикри этноними тағлиқ, ки мардуми Кошғарро дар Осиёи Миёна ном бурдааст ва кӯчонидани онҳо пас аз торумор карда шудани ҳаракати хоҷагон (1827), « асири ҷанговарони хитой ва қалмиқ ва дар юриши қушунҳои Қошғар бо оилаҳои худ ба Фарғона оварда шудани онҳо (1830) шаҳодат медиҳад» [42, 116-118]. Мавҷудияти асирони ҷангии Манҷур-Хитойро метавон бо номи Чиниобод, ҷӯйборе, ки дар ибтидои солҳои 50-ум кофта шуда буд, нишон дод, асри XIX дар шарқи Фарғона.

Дар асари Муллониёзи Қўқандӣ «Таърихи Шоҳрухӣ» воқеаҳои таърихӣ хониғарии Қўқанд дар асрҳои XVIII–XIX инъикос гардидаанд.

«Омӯзиш, таҳлил ва баррасии маълумоти асар собит менамояд, ки он ҳамчун яке аз сарчашмаҳои нодир барои омӯзиши таърихи хониғарии Қўқанд, махсусан тоҷикони ин минтақа, бахусус вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ин минтақа дар асрҳои мазкур, арзиши баланди илмӣ дорад.» [8-М, с.62].

Бояд қайд кард, ки Бейсембиев Т. К. дар асари «Тарихи Шаҳрухи» как исторический источник» овардааст, ки қисми асосии маълумотҳо асари мавриди пажӯҳиш, дар бораи робитаҳои Фарғона бо Помир ва Шарқи Наздик дар атрофи робитаҳои Хониғарии Хўқанд бо Кўҳистон ҳам оварда шудааст. Дар ибтидои асри XIX ба лашкари навташқилкардаи Олимхон 3700 нафар каротегиниёну вахониён ва 2200 нафар дарвозиён, бадахшониён, шуғнониҳо, рушониҳо, чиргатолиҳо, ғундиҳо ва эрониён аз озоду ғуломон дар Фарғона дохил мешуданд. Рақамҳои овардашуда онро нишон медиҳад, ки дар асри XIX шумораи зиёди муҳочирон аз Кўҳистон ба Фарғона омада ба ҳисоб мерафтанд. Дар «Таърихи Шоҳрухӣ», инчунин дар бораи ҷӣ тавр ба Фарғона омадани онҳо шарҳ дода шудааст: баъзеҳо аз зулми шоҳҳо маҷбур шуданд, ки зодгоҳашонро тарк кунанд; баъзеи дигарҳо ба сифати тухфа ба хони Хўқанд фиристода шуданд. Кўҳистониён аз фарғонагииён бо тарзи либоспӯшӣ ва бо лаҳҷаи махсуси забони тоҷикӣ ҳарф задан фарқ мекарданд. Вазъияти

ичтимоӣ ва молу мулкии онҳоро бо лақабҳои «бечора», «аз ҳама чиз маҳрум» баҳо додан мумкин аст; суҳанҳои нафратангези ашрофзодагони маҳаллии Ҳуқанд, ки дар онҳо «равғангарони бекор, ғуломони беном, ки ба кори дағалона машғуланд» номида мешаванд. Гумон меравад, ки аксарияти мардуми кӯҳистон дар Фарғона замин надоштанд ва аз ин рӯ, мардикор буда, ба коркарди нафт ва дигар касбу ҳунар машғул буданд. Ҳамин тавр, онҳо ба ҳаёти истеҳсолот дохил шуда, унсури ғоиданоки меҳнатии хоҷагии қишлоқ гардиданд. Бо гузашти вақт, бисёре аз онҳо муқимӣ шуданд. Хусусияти қорбурди этноними тоҷик дар асари мазкур ҷолиб буда, ба намоёндагони қисмҳои низомии аз кӯҳистонӣ ташкилкардаи Олимхон вобаста аст. Дар ду рӯйхати «Таърихи Шохруҳӣ» «қалимаи тоҷик ба қалимаи ғалча «тоҷики кӯҳистон» иваз карда шудааст» [9, в.486]. Дар зер этноними тоҷик чун қоида ба дастаҳои ҳарбии Хонигарии Ҳуқанд замима шудааст (с. 87, 92, 146, с. 162, 185, 193, 218, 223-224). Аз ин рӯ, ҳалқи тоҷик дар «Таърихи Шохруҳӣ» суҳан оид ба тоҷикони кӯҳистон ва ҳалқҳои ба онҳо наздики Кӯҳистон, инчунин авлодҳое, ки дар хонгарӣ суқунат гирифтаанд, баён намудааст. Ба фикри мо дар ҳудуди хонигарӣ, дар қисмати асосии он тоҷикон аз қадимулайём зиндагӣ ва умр басар бурдаанд. Дар асари мазкур этноними афғон низ зикр шудааст. «Дар аввали солҳои 20-уми асри XIX дар Ҳуқанд отряди (тӯб) афғонҳо вучуд дошт» [9, с.в.138а]. «Соли 1864 ба артиллерияи Ҳуқанд Ҷамодари Афғон фармондеҳӣ мекард (с. 270), ё Ҷамодари Қобулӣ, ки аз рӯйи намунаи аврупоӣ ба қорҳои низомӣ ошно буд» [77, с.117-124].

Бояд қайд кард, ки «қоритаҳои адабии Фарғона бо Шарқи Наздик дар қоробари зикри қорчаҳои шеърҳои Абулқосим Фирдавсӣ, Абдурахмони Қомӣ ва Абдуқодири Бедил дар «Таърихи Шохруҳӣ», зикри иҷроқунандагони таронаҳо қор ашъори А. Бедил» [42, 95], ки қорони таърихнигории Ҳуқанд маъмул аст, шаҳодат ва қалолат меқунанд: «Як қузъиёт - истиқодаи қаноби асп, ки аз пӯсти қутос сохта шудааст, мавҷуд будани қоритаҳои иқтисодиро бо Кӯҳистон таъқид меқунанд» [42, 165].

Ҳамин тавр, дар «Таърихи Шохрухӣ» оид ба таърихи этникии Хонигарии Хӯқанд маводи камёб бошад ҳам, вале арзиши илмӣ он хеле гарон доранд. Дар рушди робитаҳои этникӣ бо назардошти омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсӣ ду тамоюлро ҷудо кардан мумкин аст. Аз як тараф, паст будани дараҷаи истеҳсолоти моддӣ, таносуби қувваҳои мушаххас ва этникӣ (аз ҷумла таркиби мураккаби этникӣ) душмании байни миллатҳоро дар хонӣ ҳамчун яке аз зухуроти муборизаи сиёсӣ ногузир мегардонд.

Шароитҳо оид ба дигаргуниҳои вазъи иқтисодиёи иҷтимоии хонигарӣ хеле вазнин мегардид, ки он заминаҳои шӯриш гардиданд. Чанд воқеаҳо, ки заминаҳои шӯриш гардиданд. Бо фармони Муҳаммад Алихон чор рӯз шабу рӯз қӯшунҳои Хӯқанд ва аҳолии шаҳр, ҳама якҷоя шаҳрро ба мудофия омода мекарданд. Онҳо дар атрофи шаҳр хандақҳо кофта, дар кӯчаҳо иншоотҳо, монегҳои сунии мудофиявӣ - баррикадаҳо ташкил карданд. Дар ибтидои моҳи рабиус-сонии 1258 ҳиҷрӣ - 12 майи соли 1842 сарлашкарони аскарони амир ҳудуди шаҳрро байни худ тақсим карда, аз ҳар тараф ба ҳучум шуруъ карданд. Хӯқандиён шаҳрро қаҳрамонона ғимоя карданд, ки дар шаҳр, қувваҳо нобаробар буд, муҳориба барои шаҳр як ҳафта давом кард. Аз тарафи дигар, дар дохили шаҳр тарафдорони душман пайдо шуданд, ки онҳо муридҳои Абдулқодир шайхи Бухорӣ буданд. Онҳо ошкоро ғосибгарон-бухорогӣҳоро дастгирӣ намуда, дар дохили шаҳр ба лашкари Хӯқанд ошкоро ҳучумро ташкил карданд.

Бояд хотирнишон сохт, ки дар ин давра таъсири пурзӯри рӯҳониёни иртиҷоъпараст ба ҳамаи ҷабҳаҳои ҳаёти халқи Хонигарии Хӯқанд, ба инкишофи тараққии илму санъат таъсири манфӣ мерасонд, ки боиси таназзул гардидани фарҳанг гардида буд. Баъди аз ҷониби Россияи подшоҳӣ забт гардидани Осиёи Миёна, аини замон тоҷикон низ чун дигар халқҳои Хонигарии Хӯқанд (минбаъд вилояти Фарғона —«М») зери зулму истибдоди дукарата монда буданд. Маҳз, зулму ситами дутарафа боис гардид, ки дар кишвари Туркистон шӯришҳои пайдарпай ба амал ояд.

Тоҷикон низ дар ҳаракати миллии озодихоҳона ғайбона ширкат доштанд. Масалан, солҳои 1873-1876 дар Хониғарии Хӯқанд низ шӯришҳои халқӣ ба амал меомаданд, ки дар он ғуруҳҳои этникии минтақа, тоҷикон низ иштирок мекарданд. Шӯришҳои халқӣ якҷанд омилҳо дошт. Аз ҷумла:

1. Қисми зиёди аз мардумони Хӯқанд аз имзошавии шартнома бо империяи Россия (13-уми феввали соли 1868) зид ва муқобил буданд, мувофиқи он, хониғарӣ на танҳо аз сазаминҳои забтнамудаи қўшунҳои Россияи подшоҳӣ маҳрум мегашт, балки Хониғарии Хӯқанд ба вассали империяи Россияи подшоҳӣ мубадал мегардад.

2. Дар натиҷаи ҷангҳои мансабхоҳонаи Худоёрхону Маллаҳон ва набардҳо бо Россияи подшоҳӣ, иқтисодиёти минтақа хеле паст рафта, ба он оварда расонд, ки ҳазинаи хониғарӣ ҳолӣ гардида, миқдор ва намуди андозҳо дар муқоиса аз даврон пешин зиёд гашт. Ҳамзамон, ҳангоми муайян намудани ҳаҷми андоз ва ситонидани он соҳибмулкони маҳаллӣ ба худсариҳои бисёр роҳ доданд, ки он дар натиҷа норозигии халқи меҳнаткашро афзун намуд.

3. Барои ҷорво зиёд намудани андоз – закот ва ғайраҳо.

Вазъи ба амал омадани шӯришҳои халқиро аз рӯйи китоби мазкур Бейсембиев Т. К. чунин баён намудааст: «Истисмори бераҳмона норозигии халқро зиёд кард. Обрӯи Худоёрхон паст мешуд. Ҳокимони қирғизҳо ва қипчоқҳо аз соли 1873 дар шимоли Фарғона таҳти роҳбарии як фиребгаре, ки номи набераи Олимхон Пўлодхонро гирифт, амалиёти ҳарбӣ оғоз намуда, бори дигар сар бардоштанд. Вақте ин ҳаракат вусъати васеъ пайдо кард, аскарони Хӯқанд аз мавқеи худ норозӣ бо сардории писари Муслмонқул Абдуллаҳмон офтобачӣ соли 1875 ба тарафи Пўлодхон (Мулло Исҳоқ) гузаштанд. Худоёрхон бо дастгирии русҳо, таҳти ҳифзи маъмурияти вилояти Туркистон ба Хучанд ғурехт. Моҳи августи соли 1875 ба таҳти Хӯқанд писараш Насриддинхон нишаст. Талаб карда шуд, ки мулки пештараи хонӣ ба аскарон ва руҳониёни Хӯқанд баргардонида шавад. Онҳо бо эълони

газавот тавонистанд, ки оммаи аҳолии одиро ба худ чалб намуда, норозигии синфӣи худро ба мубориза барои манфиатҳои ба онҳо бегона дар зерӣи шиори клерикализми ҷанговар равона созанд. Пас аз ҳамлаи бемуваффақияти Хӯқандиён ба Хучанд ва Қурама, ки дар ихтиёри Россия буданд, аскарони рус Хӯқанд, Марғилон ва Ёшро ишғол карданд. Тибқи созишномаи нав, ки 22 сентябри соли 1875 имзо шуда буд, Хонигарии Хӯқанд худро тобеи Россия эътироф намуда, ба он заминҳои хониро дар соҳили рости Сир (Фарғонаи Шимолӣ) дод ва маҷбур шуд, ки ба он товони зарарро ба маблағи 600 ҳазор сум пардохт кунад» [2, с.26].

Маҳз, ҳаракатҳои халқии Хонигарии Хӯқанд ба дигар минтақаҳо таъсири худро расонида, боиси ба вучуд омадани шӯришҳои нав ба нав гардидааст. Масалан:

- шӯришҳои охири асри XIX дар Ёротеппа (соли 1875);
- шӯриши халқӣ дар уезди Хучанд (соли 1880);
- шӯриши халқӣ як қатор уездҳои Фарғона (соли 1880);
- шӯриши соли 1885 дар Балҷувон таҳти сарвариин Восеъ ва ғайраҳо.

Аз ин муқобилияти якҷояи кишоварзони диловари тоҷику ўзбек бар муқобили зулми иҷтимоии вазнин, ки дўстии анъанавии онҳоро мустаҳкам мегардонид, якчанд шӯришҳои нимаи дуюми асри XIX дар худудҳои Осиёи Миёна шаҳодат медиҳад: «моҳи майи соли 1875 ҳаракати ҷиддие дар Ёротеппа рӯй дод. Ҳазорҳо тоҷикон аз супурдани андози вазнини барояшон боршуда рӯ тофта, намояндагони молиётгундорро ба зада нест кардан даромаданд. Ин шӯриш, ки қисми аҳолии ўзбекзабони Ёротеппа низ дар он ширкат варзиданд, бераҳмона пахш карда шуд» [25, с.181].

Доир ба шӯришу ошўбҳои халқӣ Б. Ғафуров ва Н. Прохоров маълумот дода, чунин қайд мекунанд: «Яке аз саркардагони шӯриши Ёротеппа Тўхтамишбек аз таъқибот фирор карда, бо гурӯҳии начандон калони шӯришгарон, сарҳади хонигарии Хӯқандро убур кард. Дар деҳаи Андорак бошад, тоҷикони аз сарҳад убур кардари ўзбекҳои Хӯқанд дастгирӣ

мекарданд. Теъдод ва қувваи шӯришиён ҳар рӯз бештару бештар мешуд. Вассали ҳукумати подшоҳӣ - хони Хӯқанд Худоёр дере нагузашта даст ба иқдومه зад, ки шӯришро пахш намояд. Аз ин рӯ, ӯ дар моҳи июни соли 1875 бо қувваи чандин карат аз шӯришгарон зиёд ба шӯришгарон ҳамла оварда, онҳоро тору мор намуд. Тоҷикони Хучанд дар навбати хеш шӯришро, ки аз сӯйи кишоварзони ўзбек худи ҳамон сол дар Хӯқанд сар зада буд» [25, с.181] ва ба он ду нафар, роҳбарӣ доштанд, яъне Мулло Исҳоқ бо номи Пӯлодхон ва Абдурахмони Офтобачӣ тарафдорӣ намуданд. Тамоми тоҷикони гирду атрофи шаҳри Хучанд аз ин шӯришҳо дастгирӣ намуда дар чараёни он ғаёлона ширкат варзиданд. Шӯришиён пас омадани аскарони рус ақибнишинӣ карданд. Шӯриши дар Хӯқанд сар зада боиси он шуд, ки заҳматкашон ва кишоварзони минтақаҳои Ҳисор, Қаротегин, Кӯлоб, Дарвоз низ ба шӯриш алайҳи зулму истибдоди боёну ашрофон бархезанд. Шӯриши соли 1877 дар бекигарии Дарвоз рух дода, хеле тулонӣ буд. Ин шӯриш пас аз як сол, яъне соли 1878 танҳо баъд аз даҳлати амири Бухоро ва катли бераҳмонаи шӯришгарон пахш карда шуд.

Академик Бобочон Ғафуров вазъи хонигарии Хӯқандро то оғози шӯриш чунин баён намудааст, ҳукуматдорони подшоҳӣ дар Петербург ва Тошканд аз ҳукмронии давлати хонгарии Хӯқанд доимо изҳори хурсандӣ ва қаноатмандӣ доштанд. Ин аст, ки Худоёрхон барои нармию хушмахзарӣ ва гузаштхояш доир ба талаботҳои империяи Русия чандин маротиба бо нишону унвонҳои ифтихорӣ ва ташаккурномаҳои «Аълоҳазрат» ноил гашта буд. Аммо вазъи худи хонигарӣ хеле ноором ба назар мерасад. Манбаҳои мавҷуда «аз мавриди таҳқир қарор гирифтани одамони меҳнаткаш, ваҳшонияти полтсия, андозу хирочҳои зиёде, ки ҳатто «барои хори дар биёбон рӯида, дарахтони аз кӯҳ оваранда, барои най, барои золуи аз кӯл чамъкунанда ва ғайра меситониданд» [25, с.182], гувоҳӣ медиҳанд.

Ҳамин тавр, шӯриши солҳои 1873 - 1876 ба барҳам гардидани хонгарии Хӯқанд, зеро шӯриш ба тезӣ мавзёҳои дигари минтақаро дар бар гирифт, ва

дар он мисли тоҷикон, ўзбекҳо ва қирғизҳо низ ғаёлона ширкат дошта, аз моҳи июли соли 1873 ва он характери муборизаи ошкорро гирифт.

Ба имзо расидани шартномаи пинҳонӣ байни Насриддинбек ва генерал-губернатор фон Кауфман, шӯришгарон аввали моҳи октябр Хӯкандро ишғол карданд, аммо аввалҳои моҳи январ шӯришгарон дар муҳориба ва мудофияи Андиҷон аз қўшунҳои Русияи подшоҳӣ шикаст хӯрданд ва ҳамин ба барҳам шудани хонигарии Хӯканд оварда расонид.

Ҳамин тариқ, мавод ва маълумоти «Таърихи Шоҳруҳӣ»-и Муллониёзи Хӯкандӣ, ки аз тарафи дигар маъхазҳо тасдиқ карда шудааст, аз робитаҳои зич ва гуногунсоҳаи байни халқҳои Шарқи Наздик, Осиёи Миёна, Қазоқистон ва Туркистони Шарқӣ шаҳодат медиҳад. Дар ин бобат махсусан минтақаи Кӯҳистон нақши калон бозидааст, зеро ки инкишофи робитаҳои табиӣ-таърихӣ монеаҳои сиёсиро барҳам меод. Сокинон ба Фарғона ҳам аз ноҳияҳои ҳамсоя ва ҳам, аз Афғонистон, Эрон, Покистон, Ҳиндустон ва Туркистони Шарқӣ муҳоҷират кардаанд. Онҳо дар таърихи Фарғона мақоми баланд дошта, қисми таркибии идораи чамъиятии Хонигарии Хӯканд ба шумор мерафтанд. Баъзеи онҳо, ҳатто то ба мақоми арбоби бузургтарини Хӯканд расида буданд. Онҳое, ки ба туркзабон тааллуқ надоштанд, дар раванди туркзабонӣ ширкат доштанд. Ин далелҳоро бояд зухуроти муносибатҳои дӯстонаи байни халқҳо дар он шароит бояд арзёбӣ кард. Маълумоти маҳдуд, лекин арзишманди «Таърихи Шоҳруҳӣ» - и Муллониёзи Хӯкандӣ нишон медиҳад, ки ҳаёати этникии мухталифи ин минтақа бо робитаҳои таърихӣ ба ҳам пайваست гардида, бо вучуди зиддияти ҳамдигарӣ, саҳми худро дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ гузоштаанд.

Гуфтан ҷоиш аст, ки имрӯз дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ, маҳз дӯстии халқҳои Осиёи Марказӣ зарур аст, зеро ки барои дар сулҳу амонӣ ва тинҷию озоиштагӣ зиндагӣ кардани кишварҳои дӯсту бародар, ҳар як ҳаёати этникии минтақаи мазкур саҳми худро гузошта, барои мавҷудияти худ дар арсаи умумиҷаҳони нақши бориз дошта бошанд.

Дар доираи таҷлили Наврӯзи байналмилалӣ, ки рамзи эҳёи табиат, ҳамзистии озоишта ва ҳамгирии фарҳангҳо ба шумор меравад, ба имзо расидани Эълумияи Хучанд аз ҷониби сарварони сиёсии Тоҷикистон, Қирғизистон ва Ёзбекистон 30 мартӣ соли 2025 дар бораи сулҳи абадӣ ҳамчун як санади муҳими байналмилалӣ аҳамияти хоса дошта, он на танҳо иродаи муштаракӣ давлатҳои ҳамсояро дар самти таҳкими сулҳи пайдор ва ҳамкориҳои стратегӣ инъикос менамояд, балки, инчунин арзишманд гардидани масъалаҳои амният, суботи минтақаӣ ва рушди устуворро дар шароити муосири геополитикӣ ба таври возеҳ исбот мекунад.

ХУЛОСА

НАТИҶАҶОИ АСОСИИ ИЛМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Муллониёзи Хўқандӣ тавассути асари «Таърихи Шохрухӣ» таҷассумгари воқеаҳои таърихи Хонигарии Хўқанд маҳсуб меёбад. Ӯ ҳодисаҳои охири қарни XVIII ва аввалҳои қарни XIX-ро дар китоби хеш тасвир намудааст. Таҳлилу баррасии асари мавриди пажӯҳиш нишон медиҳад, ки ӯ чун муаррихи тавоно дар «Таърихи Шохрухӣ» давраи таъсисёбии Хонигарии Хўқанд ва вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро дар поёни асри XVIII ва аввали асри XIX ин ҳудудро инъикос кардааст.

Аз ин лиҳоз, омӯзиш ва тадқиқи мавзуи «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хўқандӣ ба сифати манбаи таърихи халқи тоҷик, бағайр аз ин иштироки халқи тоҷик ва сарзаминҳои тоҷикнишини ин минтақаро дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Хонигарии Хўқанд, яъне замони ҳукуматдорӣи хонҳои минг ва Россияи подшоҳӣ ба шумор меравад.

Муллониёзи Хўқандӣ, дар як давраи пурфочиаи таърих тавассути иншои асари мазкур дар бораи таъсиси давлати нав дар қисмати марказии водии Фарғона ва сарзаминҳои тоҷикнишин он ва бо номи Хонигарии Хўқанд, ки бо авҷгирии парокандагии сиёсии Осиёи Миёна вобаста аст, маълумоти саҳеҳ додааст.

Зимни таҳқику баррасӣ мушаххас карда шуд, ки муассиси давалти ҷадид, яъне Хонигарии Хўқанд Шохрухбӣ аз қабилаи минги ўзбекон мебошад. Ин қабил дар водии Фарғона ва ҳаёти сиёсии он мақому манзали махсусро ишғол мекард. Дар давраи ҳукмронии аввалин хонҳо - Шохрухбӣ (1709-1722), Абдурахимбӣ (1722-1734) ва Абдукаримбӣ (1734-1750) аввалин асосҳои сохтори давлатӣ ташкил карда шуд. Миёнаҳои асри XVIII яке аз мушкилтарин давраи Хонигарии Хўқанд ба ҳисоб меравад, зеро ки дар ин давра қалмиқҳо ба ҳудуди Осиёи Миёна ҳучум карда, мавзеъи даштҳои қазоқ ва ҳудуди муосири Қирғизистони шимолиро ишғол

намуданд.

Аз омӯзиши ин манбаи таърихӣ муайян гардид, ки дар давраи ҳукмронии Хонигарии Хӯқанд, вазъи води Фарғона куллан таъғир ёфт якхел, яксону як ранг набуд ва ба вазъи ҷуғрофӣ ва этникӣ таъсири худро гузошт. Адабиёти илмӣ шаҳодат медиҳад, ки дар водии Фарғона, дар поёни қарни XVIII бар асари низоъҳои дохилӣ дар байни ҳокимони маҳаллӣ ба дасти «хоҷагон» афтод. Ин ҳокимон соли 1710 аз тарафи Шохруххон сарнагун карда шуда, дар натиҷа Хонигарии Хӯқанд таъсис ёфт.

Таҳлили асари мавриди пажӯҳиш нишон медиҳад, вазъи ҷуғрофии Фарғона барои он мусоидат мекард, ки барои феодалони муқимӣ дар кӯҳистон торумор кардани кӯчманчиён ниҳоят душвор буд. Ҳамзамон, маълумоти маҳдуди «Таърихи Шохрухӣ» дар бораи шароити табиӣ Фарғона аҳаммияти калон дорад. Бо тақя бамаълумотҳое, ки аз китоби «Таърихи Шохрухӣ», ба даст омадаанд, баъзе аз нуктаҳои таърихи маҳалро ба таври хеле мушикофона барқарор намудан имконпазир аст, инчунин таърих ва экологияи Фарғонаро омӯхта барқарор кардан мумкин аст.

Муллониёзи Хӯқандӣ дар қатори дигар солноманависони замонааш сабабҳои рушду пешравии Хонигарии Хӯқандро дар асоси ҳаёти этникии маҳаллӣ муайян намуда, қайд менамояд, ки аҳолии маҳаллиро тоҷикон, ўзбекон ва қабилҳои нимкӯчманчӣ ва кӯчманчиёни водии Фарғона ташкил медоданд. Дар марҳилаи таърихӣ мазкур, аҳолии хонигарии Хӯқанд, хусусан аҳолии водии Фарғона ва Ўротеппа бо роҳбарии хони Хӯқанд – Абдулқаримбӣ ва ҳокими мулки Ўротеппа – Фозилбӣ муттаҳид шуда, мардонавор барои озодии Ватан мубориза бурда, зафарманд мегарданд. Лекин, дар замони ҳукмронии Эрдонабӣ (1750-1770), то барҳамхурии давлати қалмиқҳо ин муборизаҳо идома карданд. Вақте Норбутабӣ (1770-1800) ҳукуматро ба даст мегирад, ӯ тамоми кӯшишро ба қор мегирад, ки пояҳои давлати тозатаъсиси хешро тақвият кунад ва ин қор ба ӯ даст медиҳад. Ў давлати муқтадиреро ташкил дода, Фарғонаро ба як мулки обод

табдил медиҳад. Дар замони ҳукумронии ӯ тиҷорат, кишоварзӣ ва косибӣ рушд мекунад, тоҷирон колоҳоро аз хориҷ ба Фарғона ворид меkunанд ва инчунин колоҳои дар Фарғона истеҳсолшударо ба кишварҳои хориҷ мебаранд ва бо ин роҳ Фарғонаро ба унвони як макони босуботу ором, амну озод ва шукуфо дар дигар қисматҳои сайёра муаррифӣ меkunанд;

Маводи «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ, ки аз тарафи дигар маъхазҳо тасдиқ карда шудааст, аз робитаҳои зич ва гуногунсоҳаи байни халқҳои Шарқи Наздик, Осиёи Миёна, Қазоқистон ва Туркистони Шарқӣ шаҳодат медиҳад. Дар ин бобат махсусан минтақаи Кӯҳистон роли калон бозидааст зеро ки инкишофи робитаҳои табиӣ-таърихӣ монеаҳои сиёсиро барҳам меод.

Маълумоти маҳдуд, лекин арзишманди «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ нишон медиҳад, ки ҳаёати этникии мухталифи ин минтақа бо робитаҳои таърихӣ ба ҳам пайваست гардида, бо вучуди зиддияти ҳамдигарӣ, саҳми худро дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ гузоштаанд.

Гуфтан ҷоиз аст, ки дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ, маҳз дӯстии халқҳои Осиёи Миёна зарур аст, зеро ки барои дар сулҳу амонӣ ва тинчию осоиштагӣ зиндагӣ кардан, ҳар як ҳаёати этникии минтақаи мазкур саҳми худро гузорад ва барои мавҷудияти худ дар арсаи умумичаҳонӣ нақши бориз дошта бошад.

Муллониёзи Хӯқандӣ ба унвони як муаррих дар китоби хеш дар канори дигар халқу қавмӣҳо перомуни тоҷикон ибрази андеша намудааст, ки китоб ва гуфтаҳои ӯро ба унвони маъхаз зимни омӯзиши масъалаи тоҷикишиносӣ, ки як равияи нав дар фанни таърихнигорӣ маҳсуб меёбад мавриди истифода қарор додан мумкин аст. Аз китобҳои офаридаи ӯ маълумоти муфассал ва хонданбобро перомуни тоҷикон, таърих ва тамаддуну фарҳанги онҳо пайдо кардан имконпазир мебошад.

Бавижа, бар асари таҳлилу омӯзиши воқеаҳои таърихӣ Муллониёзи

Хўқандӣ дар бораи давраи ҳукмронии Олимхон маълумот дода, қайд менамояд, ки дар ин давра Хонигарии Хўқанд аз мулки мустақил дар шакли давлат инкишоф ёфта, сарҳади он аз водии Фарғона баромада, дар натиҷаи забткорӣ, то ҳудудҳои Хучанд, Тошканд, Туркистон дар бар мегирифт. Соли 1805 аз ҷониби Олимхон Хўқанд ба хонигарӣ табдил дода шуда, расман унвони Хонигарии Хўқанд қабул карда мешавад. Давраи ҳукмронии Олимхон, ки солҳои 1800-1810 - ро дар бар мегирад, давраи ислоҳоти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ҳарбӣ мебошад, ки дар натиҷаи он Хонигарии Хўқанд боз ҳам пуқувват гардида, ҳудуди он васеъ карда мешавад.

Тибқи маълумоти Муллониёзи Хўқандӣ замони ҳукмронии Умархон солҳои 1810-1822 мебошад. Аксари муаррихон ва таърихшиносон ин давраро давраи рушду нумуъ ва инкишофи Хонигарии Хўқанд ба қалам додаанд. Омӯзиш ва баррасии адабиёти илмӣ ва сарчашмаю манобеи таърихӣ ин андешаро собит мекунад. Дар ин давра ислоҳотҳои оғозкардаи Олимхон амалӣ мегарданд. Дар натиҷаи сиёсати дипломатии Умархон дар ҷамъият муносибатҳои иҷтимоӣ инкишоф ёфта, зиддияти динӣ ва сиёсӣ аз байн меравад. Ҳамзамон фарҳанг ҳам дар шакли моддӣ ва ҳам, дар шакли маънавӣ рушд карда, ҳаёти фарҳангии хонигарӣ тағйироти кулӣ ба вуҷуд омада, мадрасаю мактабҳо ва масҷидҳо сохта мешаванд. Ҳавзаи адабии Хўқанд амал мекард, ки хусусияти хосси он бо ду забон эҷод кардани назм расм шуда буд. Умархон, ки хусусияти шеърнависӣ дошт, бо таҳаллуси Амирӣ ашъорашро эҷод кардааст. Дар дарбори ӯ, мунтазам шабнишинҳои адабӣ ташкил карда мешуданд ва ҳамсараш Моҳларойим низ шоираи машҳури давраи худ буда, шеърҳо таълиф мекардааст. ӯ ду таҳаллуси шоирӣ дошт: бо забони ўзбекӣ таҳаллуси Нодирабегим; бо забони тоҷикӣ бошад, таҳаллусҳои Комила ва Макнуна. Дар таърихи Хонигарии Хўқанд, замони ҳукмронии Умархон дар сарчашмаҳо бо унвони «Давраи тиллоӣ» ёд мешавад, зеро ки давлат аз ҳама ҷиҳат рушд карда, ҳудуди он васеъ мегардад.

Таҳқиқ ва омӯзишӣ ин асари таърихӣ, ки он аз ахбороти зарурӣ ва арзишманд барои таърихи халқи тоҷик мебошад, марбут ба таърихи воқеаҳо ва ҳодисаҳои он давраи Хонигарии Хӯқанд дар нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX маълумот муфасссал медиҳад.

Фикру андешаҳо ва афкори таърихии Муллониёзи Хӯқандӣ дар ин асар оид ба вазъияти ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоию ва фарҳангии Хонигарии Хӯқанд, ки худ яке аз шахсиятҳои бевоситаи он ҳодисоти таърихӣ буд, воқеъбинона ва ҳолисона баён намудааст. Аз ин лиҳоз, Муллониёзи Хӯқандӣ бо асари гаронбаҳояш таҷассумгари ҳақиқати таърихии халқҳои хонигӣ, аз ҷумла халқи тоҷик ба ҳисоб меравад. Асари мазкур ҳовии маълумоти муҳимме роҷеъ ба ҳаёт ва зиндагии тоҷикон дар ин мақтаи замонӣ мебошад.

Инъикоси зухуроти пешқадами афкори сиёсии аввали асри XIX, дар шакли ошубҳою ҳаракатҳои халқӣ, марҳилаи муҳимми таърихи халқи тоҷик, яъне он дорои нуқтаҳои асосии таърихӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, нависанд тавонистааст, ки роҷеъ ба шӯришҳои халқии давраи мазкур маълумоти муфасссал диҳад, чун муаллиф иштироки бевосиати ин ҳаводис будааст.

Вобаста ба масоили мазкур, махсусан, мулоҳизаҳои Муллониёзи Хӯқандӣ доир ба сиёсати Муҳаммадалихон (1822-1842) маълумот дода, зикр менамояд, ки давраи ҳукмронии хони навбатӣ мураккаб буда, дар давраи аввали ҳукмронии худ, ӯ аз ҳисоби ҳудудҳои қирғизҳо ва қазоқон ҳудуди давлатро васеъ намуд. Ин сиёсати Муҳаммадалихон боиси он мегардад, ки байни Хонигарии Хӯқанд ва империяҳои Хитой Россияи подшоҳӣ муносибатҳои байналхалқӣ канда шуда, зиддиятҳо ба вучуд оянд. Аз ин лиҳоз, байни Хитой ва Хӯқанд амалиёти ҳарбӣ рӯй дода, он бо шартномаи ба Хӯқанд ғоидаовар хотима меёбад. Дар натиҷаи он, андози тижорати ҳудуди Туркистони Шарқӣ ба ҳазинаи Хонигарии Хӯқанд ҷамъ карда мешавад. Ин ба он сабаб буд, ки Россияи подшоҳӣ ҷонибдори он набуд, ки қабилаҳои қазоқ тобеи Хӯқанд бошанд. Аз ин рӯ, таъсисёбии Хонигарии

Қўқандро дар марзи ду давлат аз байн бурданд, яъне несту нобуд карданд. Бо вучуди дар вақти муайян алоқаҳои дипломатии ин ду давлат мураккаб гардида бошад ҳам, баъд бо роҳи дипломатӣ муаммоҳо ҳал карда мешаванд. Дар натиҷаи инкишофи муносибатҳои дипломатӣ, танҳо дар давраи Муҳаммадалихон наздики даҳ маротиба вакилони дипломатӣ ба Россияи подшоҳӣ сафар мекунанд. Лекин, дар давраи охирини ҳукмронии Муҳаммадалихон, муносибатҳои дипломатии Хонигарии Хўқанд бо Аморати Бухоро коста гардида, дар натиҷа амалиёти ҷангӣ рӯй медиҳад, ки дар он Хонигарии Хўқанд мағлуб мешавад ва Муҳаммадалихон бо оилааш ба қатл расонида мешавад. Сиёсати ваҳшиёнаи амири Бухоро - Насрулло, ки бо унвони «амири қассоб» маълум буд, норозигии аҳолии Хонигарии Хўқанд ба он оварда мерасонад, ки минбаъд шӯриш бардошта озодиро аз нав ба даст меоранд.

Тавре маълум аст, Хонигарии Хўқанд ҳамчун давлат, зиёда аз 150 сол - солҳои 1709 - 1876 арзи вучуд дошт. «Рисола аз нимаи дуввуми асри XVIII то миёнаҳои асри XIX – замони ҳукумронии ҳокимони зерин аз қабилӣ: Абдулкаримбӣ, Ирдонабӣ, Норбутабӣ, Олимхон, Умархон, Мадалихон ва Худоёрхон мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор дода шуд» [8-М, с.62].

Маълум гардид, ки замони ҳукмронии Хонигарии Хўқанд, яке аз даврҳои муҳими таърихи халқи тоҷик ва сарзаминҳои тоҷикнишин буда, дар ин давра ҷабҳаҳои гуногуни ҷомеа рушд меёбад. Дар ин давра доираи Хонигарии Хўқанд васеъ мегардад ва аз ҳудуди водии Фарғона берун баромада, ҳудуди калони Мовароуннаҳр ва Дашти қазоқро дарбар мегирад. Дар натиҷа бо Аморати Бухоро, империяҳои Син ва Россияи подшоҳӣ манфиатҳои он мувофиқ намеояд. Агар дар муборизаҳо бо империяи Син - Хитой, бо роҳи дипломатӣ амалиётҳои ҷангро ба фоидаи худ ҳал карда бошад, дар рақобат бо Аморати Бухоро ва, хусусан империяи Россияи подшоҳӣ Хўқанд нафақат мағлуб шуд, балки ҳамчун давлат аз харитаи ҳамон давраи ҷаҳон нест шуд.

Дар давоми арзи вучуд доштани Хонигарии Хӯқанд, дар ҳаёти сиёсии он тоҷикони водии Фарғона, Хучанд, Ёротеппа ва аҳолии ҳудудҳои Дарвоз, Қаротегин ғайбадони ширкат варзиданд. Аз оғози ҳукмронии Хонигарии Хӯқанд то ба сари ҳокимият омадани қипчоқҳо ва қирғизҳо, дар давраи ҳукмронии Худоёрхон ва Маллахон, тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ ва ҳарбии ҷомеа хеле ғайбад буданд. Хусусан, дар давраи ҳукмронии Норбутабиӣ, Олимхон, ки қўшуни мунтазами хонигариро таъсис дод, асоси ин лашкарро тоҷикони қўҳистон - аҳолии Дарвоз, Қаротегин ташкил мебуданд. Раҷаб қўшбегӣ, Шодӣ мингбешӣ, Лашкар бекларбегӣ ном тоҷикон, вазифаҳои олиӣ сиёсӣ ва ҳарбиро иҷро намуда, дар даврони худ машҳуртарин арбобони ҳарбӣ ва давлатӣ буданд.

Сарфи аз он ки таърихи қарнҳои зикр шуда, яъне нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX ба таври муфассал ва ҳамаҷониба омӯхта шуда бошад ҳам, дар ҳар сурат боз далоили норавшани дар иртибот ба ин мақтаи замонӣ ва таърихи халқи тоҷик боқӣ мондаанд.

Ҳамин тавр, таҳқиқ ва тадқиқоти ин асар оид ба ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Хонигарии Хӯқанд дар нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX маълум сохт, ки асари мазкур сарчашмаи таърихӣ оид ба таърихи тоҷикон ва сарзаминҳои тоҷикнишиш буда, вазъи он хеле мураккабу пуршиддат будааст, ва тариқи динамикӣ пасту баланд рушд намуда, Хӯқанд аз як мулки қўчаки Осиёи Миёна ба қалонтарин давлат табдил меёбад. Дар таркиби ин давлат, яқоя бо халқиятҳои Осиёи Миёна халқи тоҷик ва сарзаминҳои тоҷикнишин ҳам арзи вучуд дошта, дар ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии он ғайбадони иштирок мекарданд.

Бо омӯхтан ва таҳқиқ қардани ин китоб мо ба ҳуди Муллониёзи Хӯқандӣ ва донишҳои доштаи ӯ аз ҳар назар аз наздик шинос шуда, аҳаммият ва арзиши илмӣ ва таърихӣ асари ӯро мушаххас намудем. Муллониёз зимни таълифи таърихномаи хеш хеле қиддӣ ва бо масъулияти баланд бархӯрд намудааст. Ӯ ҳодиса ва воқеаҳои руҳдодаро хеле моҳирона ва дақиқ тасвир

намуда, ҳеч як масъалаи он ҳаводису вақоеъ аз мадди назари ӯ дур намондаанд. Яъне метавон гуфт, ки асари офаридаи ӯ сарчашма ва манбаи хубест барои омӯхтани ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии ҳамон солҳо.

ТАВСИЯҲО

ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲО

Пажӯҳиши асари мазкур нишон дод, ки ин асар сарчашмаи хеле муътамаде барои таҳқиқи ин давраи ҳаёти халқи тоҷик ва ҳуди минтақа ба шумор меравад. Муллониёзӣ Хӯқандӣ ва асари ӯ «Таърихи Шохрухӣ» дар ҳақиқат манбаи боэътимод дар масири омӯзиши таърихи маҳал ва миллати тоҷик маҳсуб меёбад ва ғавру баррасии он барои мо посух ба бисёре аз масоил буд ва аз ин рӯ дар идома барои омӯхтани ин асар тавсияҳои зеринро саривақтӣ меҳисобем:

1. Тоҷикон миллати бумии ин минтақа мебошанд, дар ин китоб низ роҷеъ ба ин масъала маълумоти ғангуфте маҳфуз мебошад, ки донишмандон ва ҳаводорони улуми таърих ва куллан тамоми шаҳрвандони мамлакат аз манфиат ҳолӣ намебошад.

2. Таърих ба мо меомӯзад, ки дар оянда ба иштибоҳот роҳ надихем. Кӯшиш ба ҳарч диҳем, ки аз он ба таври ҳадди аксар маълумоти барои ҳеш лозимаро аз худ карда, дар ҳаёти ҳаррӯзаи ҳеш татбиқ намоем.

3. Таърих сарчашмае мебошад, ки ҳамеша ниёз ба омӯзиш дорад, минҷумла таърихи Хонигарии Хӯқанд низ. Чун он як мавзеи таърихӣ мебошад, ки гузаштагони миллати фарҳангофар ва шахрофари мо дар он ҷо умр ба сар бурдаанд ва ковишу пажӯҳиш ин мақтаи замонӣ бо таърихи ҳокимони он маълумоти хеле ҷолибе дар ихтиёр мегузорад ва мо дар ин масир ба хеле аз саволҳои ҳеш посух дарёфт мекунем, ки чаро чарҳаи таърих ба ин самт ҳаркат кардаасту на ба самти дигаре.

4. Ҳамон тавре дар болотар зикр шуд, донишмандони таърихнигори зиёде чи хориҷӣ ва чи ватанӣ таърихи ин мавзеъ ва аҳолии онро ба таври муфассал

омӯхта, андешаҳои бикру ҷолибе баён доштаанд, аммо ковиши мо нишон дод, ки паҳлуҳои норавшани ин масъала ҳанӯз ҳам зиёд боқӣ мондаанд

5. Ровиёни ҳол ва донишмандони соҳа бар ин назаранд, ки агар мо ба сӯйи таърих аз тапонча тир ҳолӣ кунем, таърих ба сӯйи мо аз тӯп тир ҳолӣ хоҳад кард, ин бад-он маъно аст, ки таърихро омӯхтан лозим ва аз он сабақ гирифтани даркор аст, то онро мо дар хидмати мардум гузорем. Дар саҳифаҳои таърих ганҷҳои ниҳон аст, ки вақте мо онҳоро берун меорем, онҳо мунҷар ба пешравӣ ва тараққӣ барои мо дар замони муосир мешаванд. Аз ин рӯ, ин қазияро бояд ба ҳубӣ дарк кард ва онро дар амал татбиқ намуд. Аз ин рӯ, омӯзиши асари таърихии «Таърихи Шохруҳӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ натавонанд барои мо дар бораи он замон маълумот медиҳад, балки моро аз он огоҳ мекунад, ки то чи андоза нақши шахс дар таърих зиёд аст. Ҳамеша осори ҳаттии бозмонда аз давраҳои қадим барои мо маълумотеро дар ихтиёр мегузоранд, ки он маълумот боиси кашфи як идда аз ҳаводису қавонин дар оянда хоҳанд шуд.

1. Таълими асари «Таърихи Шохруҳӣ» - и - ҳамчун сарчашмаи таърихӣ чун нақшаи барномаи сарчашмашиносӣ барои донишҷӯёни факултетҳои таърих аз манфиат ҳолӣ нест.

2. Дар шакли хрестоматия ба нашр расонидани маълумоти перомуни Муллониёзи Хӯқандӣ доир ба мавзӯи низ барои аҳли илм ва донишҷӯён ва ҳаводорони таърихӣ ин мавзӯ аз манфиат ҳолӣ нахоҳад буд.

3. Агар бойгонии дар шаҳри Душанбе ва шаҳри Тошканд мавҷуд буда, ба хотири дарёфти маълумоте перомуни асари «Таърихи Шохруҳӣ»- и Муллониёзи Хӯқандӣ ва ба ҷоп расонидани ин ахбор аз манфиат ҳолӣ намебошад.

Иншои «Таърихи Шохруҳӣ» дар ҳаёт ва фаъолияти Мулло Ниёзмуҳаммади Хӯқандӣ аҳаммияти махсус дошт, зеро ки бобати навиштани асари мазкур ӯ қайд кардааст, ки аз барои номи боқии шоҳон ва бинобар туфайли фармоиши шаҳаншоҳи замон ва ҳокими даврон, аъни Худоёрхон

мадда зилаҳу-л-олӣ сабаби ин камина бинои иморати номи боқии онҳо гардида, ба умеди ин ки баъд аз инқизо ёфтани замон дар ҳар маҷлисе, ки ба чиҳати шунидани ин китоб маҷиён рағбат намоянд.

РУЙХАТИ САРЧАШМАҶО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

а) Маводи бойгонӣ

1. Бойгонии давлатии таърихи ҳарбии Россия (РГВИА). - Ф. 165.
2. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон (ЦГА РТ).
3. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Ўзбекистон (ЦГА РУ). - Ф. И1.- Канселярияи генерал-губернатори Туркистон; Ф. И-2.- Амалдори дипломатӣ дар ҳузури генерал-губернатори Туркистон.
4. ЦГА РУз, ф. И-715, оп. 1, ед. хр. 63. л. 87
5. ЦГВИА РФ, ф. 13%, оп. 2, ед. хр. 91, л. 254-254 об
6. ЦГИА России, ф. 1291. о п 32, ед . х р . 3, л. 1-2
7. ЦГИА России, ф. 560. оп. 21, ед. хр. 335, л. 5.

б) Маъхазҳои хатгӣ:

8. Зафар-нома-йи Хусрави /Подготовка факсимильного текста, введение, указатели и аннотированное оглавление Исмоила Рахматова. Ответственный редактор Д.С. Саидмуродов. – Душанбе: Дониш, 1989. – 315 с. + 54 с. приложений.
9. Исҳоқхон Жунайдуллоҳожа угли Иброт. Фаргона тарихи. (История Ферганы)/ Исҳоқхон Жунайдуллоҳожа угли Иброт.– Тошкент, 1991.– 335с.
10. Маҳмуд ҳаким Сайфани домӯлла Шади Муҳаммад Фаргани. Хуллас ат-таварих. Инв 1220 – ВР АН Тадж ССР-Сталинабад, 1960.
11. Мирзоолим, Мушриф. Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавокин. – История Кокандского ханства. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – 128 с.
12. Мирзо Каландар Мушрифӣ Исфаҳагӣ. Шаҳнама-йи Омархани. Инв.1088 – Каталог ВР АН Тадж ССР-Сталинабад, 1960.
13. Мирза Шамс-ад-дин даи-йи Бухари. Тарихи джанги амир Насруллаҳ ва Муҳаммад Али хан-и Хуканд. Инв 861 – ВР АН Тадж ССР-Сталинабад, 1963

14. Мулло Олим Махдум Хожи. Тарихи Туркистон. (История Туркестана)/ Нашрга тайёрловчи, кириш ва изоҳлар Ш.Воҳидов/ Мулло Олим Махдум Хожи.— Ташкент: Янги аср авлоди, 2006.— 252 с.

15. Мулло Нияз Мухаммад. Таърихи Шохрухи. (Шохруховая история). Подгот. текста Пантусова/ Мулло Нияз Мухаммад. — Казань, 1885.— 332 с.

16. Мухаммад Ҳакимхон. Гузидаи «Мунтахаб-ут-таворих». Таҳияи матн бо муқаддима, тавзеҳот ва луғатномаи М.Манонова. — Хучанд: Нури маърифат, 2024. -236 с.

17. Мухаммад Ҳакимхан. Мунтахаб ат-таварих. (Извлечение из летописей)/ Подгот. факсим. текста, введ. и указ. А. Мухтарова/ Мухаммад Ҳакимхан. — В двух книгах. — Книга 1. — Душанбе: Дониш, 1983. — 368 с.

18. Мухаммад Ҳакимхан. Мунтахаб ат-таварих. (Извлечение из летописей)/ Подгот. факсим. текста, введ. и указ. А. Мухтарова/ Мухаммад Ҳакимхан. — В двух книгах. Книга 2. — Душанбе: Дониш, 1985. - 544 с.

19. Мухаммад Ҳакимхан. Мунтахаб ат-таварих/ Введение, перевод и примечания на узбекский язык Шодмона Воҳидова/ Мухаммад Ҳакимхан. — Ташкент: Янги аср авлоди, 2006. — 750 с.

20. Тоҷири Хучандӣ. Ғароиби сипоҳ. Мураттиб С. Абдуллоҳ/ Тоҷири Хучандӣ.— Хучанд, 1993.— 58 с.

21. Мухаммад Салихходжа Ташканди. Тарихи джадидаи Ташканд. Рук. ИВАНУЗ ССР, № 5732.

22. Ниёз Мухаммад Хуканди. Ибратул-хавокин (Таърихи Шахрухи)/ Нашрга тайёрловчи, кириш, табдил ва изоҳлар муаллифи Ш.Воҳидов/ Ниёз Мухаммад Хуканди. — Тошкент, 2015. — 370 с.

23. Нийаз-Мухаммад Хуканди. Тарихи Шахрухи. Рук. ЛОИВАН СССР, С 468., л. 326.

24. Нийаз Мухаммад Хуканди. Таварихи Шахрухиййа. Рук. ЛГУ, С 468, л. 3286—329а.

25. Худоёрзода, Анжум ат-таворих. (Тарих юлдузлари). Звезды

истории. Перевел с персидского на узбекский язык профессор Ш. Вохидов.
/Худоёрзода. – Тошкент, 2010. – 219с.

в) Монографияҳо, мақолаҳо дар маҷаллаҳои илмӣ ва матбуоти даврӣ

26. Абдукаримов Қ. Маълумоти «Мунтахаб ут-таворих» доир ба воқеаҳои сиёсии нимаи аввали асри XIX ва баъзе ашхоси маъруфи хонигарии Ҳуканд/ Қ. Абдукаримов//Ахбори ДДҲБСТ (Силсилаи илмҳои гуманитарӣ).– Ҳуҷанд, 2017.– № 3 (72).– с. 25-33.

27. Абдукаримов Дж. Отражение истории Ура-тюбе и Худжанда в «Мунтахаб ат-таварих» Мухаммада Хакимхана.- Худжанд: Нури маърифат, 2020.- 208 с.

28. Арсланова, А.А. Описание рукописей на персидском языке Научной библиотеки им. Н.И. Лобачевского Казанского (Приволжского) федерального университета/ А.А. Арсланова. Вып. II. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2015. – 796 с.

29. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII- XIX вв.)/ Кюгельген А.- Алматы: « Дайк- Пресс» , 2004.- 516 с.

30. Артиллерия в Кокандском походе//Артиллерийский журнал. 1877. № 39. С. 791//Туркестанский сборник. Т. 192. С. 413

31. Ахмедов Б. Историко – географическая литература Средней Азии XVI – XVIII вв. / Б. Ахмедов. – Ташкент: Фан, 1985. – 262 с.

32. Бабабеков, Н. История Коканда/Н. Бабабеков. Издательство «Фан», 2006.-243 стр.

33. Бабабеков, Х.Н. К этимологии топонима «Коканд»//Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XIX вв./ Х.Н. Бабабеков.– Ташкент: Фан, 1987.– С. 98-104.

34. Бабабеков, Х.Н. Қўқон тарихи/ Х.Н. Бабабеков.– Тошкент, 1996.– 190с.

35. Бабабекова, Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их

социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв.). /Х.Н. Бабабеков. – Ташкент: Фан, 1991. - 118с.

36. Бабаджанов, Б. Кокандское ханство: власть, политика, религия / Б. Бабаджанов. – Токио-Ташкент: YANGI NASHR, 2010. – 744 с.

37. Бартольд, В. В. Таджики. Исторический очерк. – Таджикистан: Сборник статей с картой. Под редакцией члена общества Н. Л. Корженевского. Общество для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами/ В.Бартольд. – Ташкент, 1925. – С. 93-112.

38. Бартольд, В.В. Туземец о русском завоевании / Сочинение. Т. 2. Ч.2. - Москва: Наука, 1964. — С. 333-349.

39. Бартольд, В.В. Извлечение из Та'рих-и Шахрухи / Сочинение. Т. II. 4.2. - Москва: Наука, 1964. - С. 351.

40. Бартольд, В.В. Иран: исторический обзор / Сочинение. Т. I. — Москва: Наука, 1971. - С.308.

41. Бейсембиев, Т.К. Духовенство в политической жизни Кокандского ханства в XVIII-XIX вв./ Т.К. Бейсембиев. – М., 1985.– 108 с.

42. Бейсембиев, Т.К. Тарих-и Шохрухи- как исторический источник/ Т.К. Бейсембиев.– Алма-Ата, 1987.– 200с.

43. Бейсембиев, Т.К. Ферганские номады в Кокандском ханстве и их историография/ Т.К. Бейсембиев.– Алма-Ата, 1989.– 180 с.

44. Бейсембиев, Т.К. Кокандская историография: Исследования по источниковедению Средней Азии XVIII-XIX веков/ Т.К. Бейсембиев.– Алматы, 2009.– 1263 с.

45. Бекмаханов Р.К. К истории взаимоотношений казахов со среднеазиатскими ханствами // Большевик Казахстана. 1947. № 5. - С. 5.

46. Бекмаханов Р.К. Казахстан в 20-40 годы XIX века. — Алмаата: Госиздат, 1947. — С.16, 156-158.

47. Бекмаханов Р.К. Очерки истории Казахстана XIX в. - Алмаата: Мектеп. 1966. - 191 С.

48. Бекмаханов Р.К. Присоединение Казахстана к России. — Москва, 1957. — С. 99.

49. Бобоев, Х., Хидиров, З., Шодиев, Ж., Ахмедова, М. История узбекской государственности. Книга II./Х.Бобоев, З. Хидиров, Ж. Шодиев, М. Ахмедов. — Тошкент, 2009. — 472 с.

50. Валидов А.З. Некоторые данные по истории Ферганы столетия // ПТКЛА. Год двадцатый. 1916. Вып.2. — С.84-85,111.

51. Валиев, А. Этнографические введения в XVI - XVIII вв./ А.Валиев //Ахбори Академияи улуми Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯъбаи улуми иҷтимоӣ.- 1981.-3(105).- С. 18.

52. Валиханов, Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том III. /Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата: АН Каз ССР, 1964. — С. 140.

53. Веселовский Н. Рец. Краткая история Кокандского ханства. Составил В. Наливкин. Казань, 1886, VI+215 с. // ЗВОРАО. - СПб., 1886. Т.I. Вып. II. - С.227- 228.

54. Веселовский Н. Новые материалы для истории Кокандского ханства // Журнал Министерства народного просвещения. - СПб., 1886. Ноябрь. 4.248. - С.175-176.

55. Вохидов Ш., Холикова Р. Марказий Осиёда давлат бошқарув тарихидан/ Ш. Вохидов, Р. Холикова.— Тошкент, 2006.— 72с. (на узбекском языке).

56. Вохидов Ш. История Кокандского ханства (история ханства в источниках)/ Ш. Вохидов.— Тошкент, 2012.— 1770 с.

57. Вохидов Ш. Историческая наука в Кокандском ханстве/ Ш. Вохидов.— Ташкент, 2007.— 58с.

58. Вохидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик (генезиси, функциялари, намояндалари, асарлари). — Историческая наука в Кокандском ханстве (генезис, функции, представители, произведения) / Ш. Вохидов. — Тошкент: Akademnashr, 2010. — 317 б.

59. Вохидов Ш. (Рец.) Бейсембиев Т. К. Тарих-и шахрухи - как исторический источник. - Алма-Ата, 1987 // ОНУ, 1988. №1. - С. 43.

60. Гафуров Б., Прохоров, Н. Тоҷикон ва талошҳои таърихӣ онҳо барои озодии ватан. (Очеркҳо аз таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон)./Б. Гафуров, Н. Прохоров. – Душанбе, « Адиб» , 2012. - 256 саҳ.

61. Гафуров, Б.Г. История таджикского народа в кратком изложении/Б.Г. Гафуров. – М.: Государственное издательство Политической литературы, 1955. – 544 с.

62. Гафуров, Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. /Б.Г. Гафуров. – М.: Наука, 1972. – 664 с.

63. Гафуров, Б.Таърихи мухтасари халқи тоҷик./Б. Гафуров. – Ҷилди 2.Нашриёти давлатии Тоҷикистон:- Сталинобод 1947. - 389 саҳ.

64. Гаффаров, Ф. Экономические и политические связи России с Кокандским ханством в первой половине и 60 – 70 – годах XIX века./Ф. Гаффаров. – Ташкент, 1970. – 227 с.

65. Гуломов, Х.Г. История дипломатических отношений Средней Азии с Россией (XVIII – первой половине XIX в.)/Х.Г. Гуломов. – Ташкент, 2006. – 85с.

66. Иванов, П.П. Казахи и Кокандское ханство: (К истории их взаимоотношений в начале XIX в.) //Зап. ИВ АН СССР. М.-Л., 1939.- Т. VII.- С. 93-127.

67. Иванов, П. П. Очерки по истории Средней Азии. XVI- сер. XIX в. / П. П. Иванов – М., Изд. вост. лит., 1958.– 247 С.

68. История таджикского народа. Том IV. Позднее средневековье и новое время. (XVI в. – 1917 г.). / Под общей редакцией академика Р.М. Масова. – Душанбе, 2010. – 1123с.

69. История Коканда.– Ташкент, 1984.– 216 с.

70. История Узбекистана.- Том III. – Ташкент: Фан, 1993. – С. 206

71. Источниковедение истории Узбекистана. Хрестоматия /

Составитель - д.и.н., профессор Х.Н. Бабабеков. – Ташкент, 2008. – 344 с.

72. Ишанханов, С. Х. Каталог монет Коканда XVIII-XIX вв./С.Х. Ишанханов. -Ташкент, 1976. 40 с.

73. Ишкувватов, В.Т. Кокандо-Российское дипломатическое отношения в историографии II половине XIX века. – С.30.

74. Зимин Л. Первые шаги Алимхана на государственном поприще// Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии.– (1 апреля 1913- 11 декабря 1913).– Год 17.– Вып.1/ Зимин Л.– Ташкент, 1913.– 108 с.

75. Каталог восточных рукописей АН Тадж. ССР.– Т.І-ІІ-ІІІ. Душанбе, 1968.– 342, 261, 285с.

76. Кутлугов, М. Взаимоотношения Цинского Китая с Кокандским ханством/Китай и соседи в новое и новейшее время/ М. Кутлугов.– М.: Наука, 1982.– 454 с.

77. Камол, Х. (Хамзахон Камолов). История вторжения кочевых племен Дашт-и Кипчака в Мавераннахр и Хорасан (XVI в.). /Х. Камолов-Душанбе, « Дониш» , 2012. – 408 с.

78. Каримов, О.Қ., Сайфуллоев А. Аз таърихи андешаи миллии халқи тоҷик дар нимаи асри XIX ва авали асри XX.О.Қ. Каримов, А. Сайфуллоев. - Хучанд: ношир, 2011.- 540 с.

79. Қаюмов, А. П. Қўқон адабий мухити. XVIII-XIX асрлар/ А. Қаюмов.– Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1961.– 361 с.

80. Кисляков Н.А. Очерки по истории Каратегина: К истории Таджикистана. — Сталинибад-Ленинград, 1941. - С. 88, 90-91.

81. Кисляков Н.А. Очерки по истории Каратегина: К истории Таджикистана. - Сталинабад, 1954. - С.51-53.

82. Косимов, Ё. Очерки истории Кокандского ханства. (1709 – 1876 гг.)./Ё. Косимов. – Тошкент – Намангон, 1994. -135 с.

83. Костенко, Л. Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской

гражданственности. СПб., 1871. С. 6

84. Кун, А. Некоторые сведения о Ферганской долине//Военный сборник. 1876.- С. 416-448.

85. Кузнецов П. О таджиках Кокандского уезда// Известия туркестанского отделения русского географического общества.— Т.12.— Вып.2/ П. Кузнецов.— Т., 1916.— 44 с.

86. Кутлуков, М. Взаимоотношения Цинского Китая с Кокандским ханством. /М. Кутликов // Китай и соседи в новое и новейшее время. — М.: Наука, 1982. — С. 203-216.

87. Лунин, Б. В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении./Б.В. Лунин. — Ташкент, 1965.- 408 с.

88. Лунин, Б. В.. Жизнь и деятельность академика В. В. Бартольда: Средняя Азия в отечественном востоковедении. /Б.В. Лунин.—Ташкент, 1981.- 223 с.

89. Маджи, Е.А. Новый источник по истории Коканда, Кашгара и Бухары //ИВН Тадж. ССР. ООН. 1958.Вып.1. С.35-42.

90. Малисткий Н. Несколько страниц из истории Ташкента за последнее столетие // ПТКЛА. Год третий. 1898. - С. 160-164,176.

91. Масальский, В. И. Туркестанский край//Россия: Полное географическое описание нашего отечества.Т.XIX.СПб., 1913.-С. 31.

92. Мухаммаджонов Д.Р. ва Неъматов Т. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига дойр баъзи манбалар. — Тошкент, 1957. - С.214.

93. Материалы по истории киргизов и Киргизии. (Под. ред. В.А. Ромодина).— Вып.I.— М., 1973.— 280с.

94. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв.— Ташкент, 1988.— 540с.

95. Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины/ Перевод с немецкого В. И. Ковалевского/ А.Ф. Миддендорф.— Санкт-Петербург, 1872.— 604 с.

96. Мирза, Шамс Бухари. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде и Кашгаре. Записки Мирзы Шемс Бухари. Издание текста с переводом и примечаниями В.В. Григорьева.Ш. Мирза. — Казань, 1861. — 110 с.

97. Миклухо-Маклай Н.Д. Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения АН СССР/ Н.Д. Миклухо-Маклай.— М., Л., 1955.— 106 с.

98. Мухтаров, А. Дильшод и ее место в истории общественной мысли Таджикского народа в XIX - начале XX вв. [Текст] / А. Мухтаров ; Отв. ред.-чл.-кор. АН Тадж. ССР И. С. Брагинский ; АН ТаджССР. Ин-т истории им. Ахмада Дониша. - Душанбе : Дониш, 1969. - 372 с.

99. Мухтаров, А. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в.А. Мухтаров.— Душанбе, 1964.- 200 с.

100. Мухторов, А.М. Хокимони Уротеппа/ А.М. Мухторов.— Душанбе, 1995.— 80 с.

101. Мухторов, А. История Ура - Тюбе (конец XV - начало XX вв.). А. Мухторов.— М., 1998.- 278 с.

102. Набиев, Р. Н. Из истории Кокандского ханства: (Феодальное хозяйство Худоярхана)/Р.Н. Набиев. — Ташкент, 1973.- 388 с.

103. Набиев Р. Н. Историография Узбекистана (I пол. XIX в.)// Очерки истории и исторической науки в СССР.— Т. I./ Р.Н. Набиев.— М., 1955.— С. 645-646.

104. Набиев, Р. Н. Ташкентское восстание 1847 г. и его социально-экономические предпосылки./Р.Н. Набиев .— Ташкент, 1966.- 80 с.

105. Наливкин, В. П. Краткая история Кокандского ханства./В.П. Наливкин.— Казань, 1886. — 216 с.

- 106.** Народы Средней Азии и Казахстана. Том II. Под редакцией С.П. Толстова, Т.А. Жданко, С.М. Абрамзона, Н.А. Кислякова. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. – 779с.
- 107.** Неъматов, Н.Н., Нурмухаммади Амиршоҳй, Мирбобоев А.К., Пирумшоев Х. Таърихи халқи тоҷик. Китоби дуввум. Муъҷизаи классики тоҷикон. /Н.Н. Неъматов, А. Нурмуҳаммадӣ, А.К. Мирбобоев.– Хучанд: Ношир, 2008. – 813 с.
- 108.** Очерки историографии государственности Узбекистана. Том I. / Отв. ред. Д.А. Алимова. – Ташкент: Navroz, 2018. – 380 с.
- 109.** Очерки историографии государственности Узбекистана. Том II. / Отв. ред. Д.А. Алимова, Ш.И. Асадова. – Ташкент: Navroz, 2018. – 368 с.
- 110.** Пантусов Н.Н. Теварихи-Шахрухие // Туркестанские ведомости, 1876. - № 30. - С. 3-7.
- 111.** Петровский, Н. Очерки Коканского ханства./ Н. Петровский//Вестник Европы. 1876. – С. 733-734.
- 112.** Пирумшоев, Х. Российско-Среднеазиатские отношения XVI - середины XIX веков в русской историографии. /Х.Пирумшоев.- Душанбе; Ирфон, 2005.
- 113.** Пирумшоев, Х. Русские дореволюционные исследователи о политике России в Средней Азии XVIII в./Х. Пирумшоев. -Душанбе, 1996
- 114.** Плоских В. М. Киргизы и Кокандское ханство/ В.М. Плоских.– Фрунзе: Илм, 1977.– 368 С.
- 115.** Путешествие Мир Иззат Уллы в Кокандском ханстве в 1812 г. (Перевод и примечания Ю.А. Соколова, с приложением схемы пути Мир Иззат Уллы).– Ташкент, 1957.– 52с.
- 116.** Раҳмон Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз чаҳор китоб. - Душанбе: «Ирфон», 2009, сах.704.

117. Семенов, А.А. Указатели персидской литературы по истории узбеков в Средней Азии//Труды библиографической комиссии, бывшей при СНК ЦСР/ А.А. Семенов.– Ташкент, 1926.– Вып.3.– С.31.

118. Семенов, А.А. Материалы для изучения наречия горных таджиков Центральной Азии.– Вып.1-2./ А.А. Семенов.– М., 1900-1901.– 98 с.

119. Семенов, А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени/Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии.– Т. XXV.(Труды АН Тадж.ССР)/ А.А. Семенов.– Сталинабад, 1954.– 75 с.

120. Семенов, А.А. Избранные сочинения/ А.А. Семенов.– Душанбе, 2013.– 408 с.

121. Серебrenиков, А.Г. Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания./А.Г. Серебrenиков. – Ташкент, 1912. – С. 80-83.

122. Стори Ч.А. Персидская литература. Библиографический обзор.– В трех частях.- Часть 2.– М.,1972.– С. 1191-1192.

123. Султонов, У. Мухаммад Солиххожа ва унинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари. - Мухаммад Солихходжа и его произведение «Тарихи жадидаи Тошканд» / У. Султонов. – Тошкент: Ozbekiston, 2007. – 269 б.

124. Тагирджанов А. Описание таджикских и персидских рукописей восточного отдела библиотеки ЛГУ. Т. 1. История, биография, география. - Л.: Изд-во Ленинградского Университета. 1962.- С . 143-144.

125. Топилдиев, Н. Из истории дипломатических отношений Кокандского ханства с Россией. /Н. Топилдиев. – Тошкент: Фан, 2007. – 121 с.

126. Тренев М.А. Загадочный таарих//ПТКЛА. Год 4. - 1899.- С. 85.

127. Троицкая А.Л. Несколько документов по военному делу из архива кокандских ханов века / Восточный сборник. - Москва, 1972. Вып.3. - С. 139.

128. Турсунов, Н. Таърихи халқи тоҷик. Аз аҳди бостон то инқилоби соли 1917. - Н. Турсунов. – Хуҷанд: Ношир, 2017. – 656 с.

129. Турсунов, Н.О. Развитие городских и сельских поселений Северного Таджикистана в XVIII – начале XX вв./Н.О. Турсунов. – Душанбе: Ирфон, 1991. - 540с.

130. Турсунов, Б.Р. История Кокандского ханства (образование и расцвет ханства). Книга I / Б.Р. Турсунов. – Худжанд: Нури маърифат, 2021. – 352 с.

131. Турсунов, Б.Р. История Кокандского ханства (политический кризис, аннексия и завоевание ханства). Книга II / Б.Р. Турсунов. – Худжанд: Меъроҷ, 2024. – 376 с.

132. Турсунов, Б. и др. Источники и историография истории Кокандского ханства. Кн. 3 / Б. Турсунов. – Худжанд, 2024. – 168 с.

133. Умаров, Ш. Худоёрхон авлодлари тарихи / Ш. Умаров. - Тошкент: Turon zamin ziyo, 2014. – 700 б.

134. Жалилов С. Из истории освоения земель восточных районов Ферганской долины (- начало XX века). Автореферат дисс. канд. ист. наук. - Ташкент: ИИ АН РУз. 1965.- С . 9.

135. Ханыков, Н. Описание Бухарского ханства/ Н. Ханыков. – Санкт-Петербург, 1843.– 182 с.

136. Ходжамкулибек, Балхи. Тарихи Кипчак-хани / Б. Ходжамкулибек //Материалы по истории Средней и Центральной Азии X – XIX вв. - Ташкент: Фан, 1988. – 414 с.

137. Ҳомидзода Ф., Латипова Н. Аз таърихи омӯзиши «Таърихи шоҳрухӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад Ҳуқандӣ// Аҳбори ДДҲБСТ.-2024.- №4 (100).- С. 22-28.

138. Худойкулов, Т. XIX асрда Қуқон хонлиги (иҷтимоӣ сиёсий, иқтисодӣ ва маданий ҳаёти)/ Т. Худойкулов – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – 160 с.

139. Урунбаев, А. Неизвестная рукопись по истории Кокандского ханства //Известия АН УзССР,1957. – №3. – С.33-38.

140. Шаниязов, К.Ш. Некоторые вопросы этнической динамики и этнических связей узбеков в XIV- XVII вв. /К.Ш. Шаниязов //Материалы к этнической истории населения Средней Азии./ Ответственный редактор член-корреспондент АН СССР В.П. Алексеев. – Ташкент: Фан, 1988. – С. 83-93

141. Юсупов, М. Некоторые особенности исторического развития сельского хозяйства Андижанской области Узбекистана //Известия Узбекистанского филиала Географического общества СССР.- Ташкент, 1962.- Т. 6.- С. 111 – 113.

г) Диссертатсияхо ва авторефератҳо

142. Абдукаримов, Дж.А. Политическое положение УраТюбинского владения и Худжанда в начале XVIII – до 40 – х гг. XIX в. (по материалам «Мунтахаб ат-таворих» Мухаммада Хакимхана) / Дж.А. Абдукаримов. - Дис... канд. ист. наук. –Душанбе, - 191 с.

143. Бабабеков, Х.Х. Историческая литература о Кокандском ханстве. (Русская литература 60-70-х гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук./Х.Х.Бабабекова. - Ташкент, 1977. - 20 с.

144. Бороздин, С.С. Политика российских властей в отношении мусульманского населения Туркестана и Бухары. Дисс. канд.ист.наук./С.С. Бороздин. – Екатеринбург, 2012. - 178 с.

145. Вохидов, Ш. Куқон хонлигида тарихнависликнинг ривожи. XIX аср - XX асрнинг бошлари. - Развитие историографии в Кокандском ханстве в XIX – начале XX в. / Ш. Вохидов. - Дис. доктора ист. наук. – Тошкент, 1998. – 315 с.

146. Вахидов, Ш. О медитарности кокандской историографии. Казахи и Кокандское ханство/ Ш. Вахидов// International Journal of Central Asian Studies. Ed. Choi Han-Woo. – Vol. 6.– 2001.– 48-55.

147. Вахидов Ш. «Таърихи шохрухи»- как исторический источник/ Ш. Вахидов// Общественные науки в Узбекистане.— Ташкент: Фан, 1988.— № 10-12.— с. 40-42.

148. Гуломов, Х.Г. История дипломатических отношений Средней Азии с Россией (XVIII – первой половине XIX в.): автореф. дис. ... канд. ист. наук./Х.Г. Гуломов. – Ташкент, 2006. – 85 с.

149. Елишбаев, С.К. Южный Казахстан и Кокандское ханство в XVIII – середине XIX веков / С.К. Елишбаев. - Автореф. дис. канд. ист. наук. – Душанбе, 2013. – 25 с.

150. Кулдошев, Ш.Т. Политические, экономические и культурные связи между Кокандским ханством и Восточным Туркестаном (XVIII – середина XIX вв.) / Ш.Т. Кулдашев. - Автореф. дис. канд. ист. наук. – Ташкент: ИИ АН Узбекистана, 2009. – 31 с.

151. Масалиева, О.М. История Бухарского, Кокандского и Хивинского ханств в англо-американской историографии XX века: дис. канд. ист. наук./О.М. Масалиева. – Ташкент, 1999. – 172 с.

152. Махмудов Ш. Кулон хонлигининг маъмурий бошқарув тизими (1709-1776 йй.). – Административное управление Кокандского ханства / Ш. Махмудов. – Дисс... на соискание уч. степени канд. ист. наук. - Ташкент, 2008. – 167 с.

153. Рахмонкулова, З.Б. XVI-XX аср бошларида Урта Осиё ва Усмонийлар давлатлари уртасидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий муносабатлар тарихи. - Истории социально-политических и культурных отношений государств Средней Азии и Османов в XVI - в 374 начале XX вв. / З.Б. Рахмонкулова. - Дис. канд. ист. наук. – Ташкент, 2002. – 157 с.

154. Султанов, Т.И. Памятники исторической литературы Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XIX вв. Проблемы генезиса и функционирования/ Султанов Т.И.- Автореф. ис. канд. ист. наук.— Ленинград, 1988.— 32 с.

155. Султонов, У. Мухаммад Солиххожанинг «Тарихи жадииди Тошканд» асари муҳим тарихий манба сифатида (XIX аср). - «Тарихи жадииди Тошканд» Мухаммад Солихходжа как исторический источник / У. Султонов. - Автореф. дис. канд. ист. наук. – Тошкент, 2007. – 27 с.

156. Турсунов, Б. Военное дело и войско Кокандского ханства: комплектование, руководство и традиции (70-е годы XIX века): дис. ... канд. ист. наук./Б. Турсунов. – Ташкент, 2006. – 150 с.

157. Худайкулов, Т.Д. XIX асрда Қуқон хонлигининг ижтимоий сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти. Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь Кокандского ханства в XIX в. / Т.Д. 375 Худайкулов. - Автореф. дис. канд. ист. наук. – Тошкент, 2009. – 25 с.

158. Эсмаил, Х. Р. С. Отношения Ирана с ханствами Мавераннахра в XVIII - начале XX века / Хашеми Ракаванди Сейид Эсмаил. - Автореф. дис. канд. ист. наук. - Душанбе, 2011. – 25 с.

д) Захираҳои электронӣ [Электронный ресурс]

159. Баҳромхонтура Маҳдумзод. Эксклюзивная история Коканда, - 08.10.2018 <https://centrasia.org/newsA.php?st=1532948100>

160. «Тазкираи азизан» Мухаммада Садык Кашгари – Исторический источник. // <http://uyghurtoday.com> /2016/05/29/vooruzhennyye-sily-ujgurskogo-gosudarstva-jettishar-1865-1877-gg/ дата обращения: 6.03.2021 г.

161. www.starietknigi.ru

162. www.mfa.tj

163. www.wikipedia.ru

II. Феҳристи интишороти илмӣ довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ аз рӯйи мавзӯи диссертатсия:

I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд:

[1-М] Латифова, Н.М. Аз таърихи омӯзиши « Таърихи Шохрухӣ» - и Мулло Ниёз Муҳаммад Ҳукандӣ [Матн]/ Латифова Н.М. // Ахбори ДДҲБСТ, силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Хучанд: « Дабир» , 2024.-№4(101) .- С.22-29.- ISSN: 2413-2004.

[2-М] Латифова, Н.М. « Таърихи Шохрухӣ» -и Муллониёзи Қўқандӣ ҳамчун маъҳази арзишманд дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик [Матн] /Латифова Н.М. //Паёми Донишгоҳи Омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни –Душанбе, 2025. -№ 1 (114).-С.293-300.- ISSN 2219-5408.

[3-М] Латифова, Н.М. Заминаҳои иқисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ташаккули таърихшиносӣ дар хониғарии Қўқанд [Матн] / Латифова Н.М. // Номаи Донишгоҳи Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров, силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Хучанд, № 1 (82) • 2025.- С.59-63. ISSN 2077- 4990.ТДУ 9 (53)

II. Мақолаҳои дар дигар нашрияҳо ба таърисида:

[4-М] Латифова, Н.М. Ҳаёт ва фаъолияти муаллифи -Таърихи Шохрухӣ Мулло Ниёз Муҳаммад Ҳукандӣ [Матн] / Латифова Н.М. //Маводи конференсияи илмӣ байналмилалӣ “Муаммоҳои илму фан аз нигоҳи муҳаққиқон”, “ilm-fan muammolari adqiqotchilar talqinida” mavzusidagi xalqaro ilmiy konferensiya materiallari toʻplami, 25.05.2024, Масъалаҳои фанҳои иҷтимоӣ-гуманитарӣ Ijtimoiy-gumanitar fanlarning uammolari,Xojand, Fargona,2024. - С. – 415-419. (хаммуаллиф)

[5-М] Латифова, Н.М. Саҳифаҳо аз таърихи навиштани асари Мулло Ниёз Муҳаммад Ҳукандӣ - «Таърихи Шохрухӣ» [Матн] / Латифова Н.М. //Маводи конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ бахшида ба 100-солагии ҚМШС Тоҷикистон, – Хучанд: «Дабир» , 2025. - С. – 208-218.

[6-М] Латифова, Н.М. Шӯриши солҳои 1873-1876 ва барҳам дода шудани хониғарии Қўқанд» [Матн] / Латифова Н.М. //Маводи конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ бахшида ба 100-солагии ҚМШС Тоҷикистон, – Хучанд: « Дабир» , 2025. - С. – 218-218.

[7-М] Латифова, Н.М. Ҳаёт ва фаъолияти муаллифи «Таърихи Шохрухӣ» [Матн] / Латифова Н.М. //Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҳайати профессорону омӯзгорон ва муҳаққиқони ҷавон таҳти унвони «ушди устувор дар соҳаҳои иқтисодиёт, суботи иҷтимоӣ, мувозинати экологӣ ва баланд бардоштани сатҳи некӯахлоқии мардуми Тоҷикистон» бахшида ба амалишавии «Стратегияи рушди иқтисоди «Сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037» ва Рӯзи илми тоҷик (23 апрели соли 2025) - Хучанд: Дабир, 2025. - С. – 311-320.

[8-М] Латифова, Н.М. Исследование северных районов Таджикистана в исторических источниках [Матн] / Латифова Н.М. // Сборник научных статей по итогам работы Межвузовского международного конгресса «Высшая школа: научные исследования» в 2025 год. (г. Москва, 26.06.2025 г.).– Москва: Издательство Инфинити, 2025. Стр.59-64., DOI 10.34660/conf.2025.84.88.073 (в соавторстве).

[9-М] Латифова, Н.М. RESEARCH ON THE HISTORY OF TAJIK PEOPLE IN HISTORICAL SOURCES (ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ)// Материалы XXXVII международной научно практической Конференции Фундаментальная наука и технологии - перспективные разработки 29-30 сентября 2025 г. Bengaluru,India.C-31-35. ББК 72. ISBN: 9781326075477